

ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин” – БАН

**ЧЛЕНУВАНЕТО НА
СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ
ИМЕНА В БЪЛГАРСКИТЕ
ГОВОРИ**

д-р Илияна Генчева Гаравалова

СОФИЯ
2014 г.

© Илияна Генчева Гаравалова, автор, 2014

доц. д-р Лучия Антонова-Василева, рецензент
проф. Мери Петрова Лакова, д.ф.н., рецензент

ISBN 978-619-160-346-6

Издателство „Авангард Прима”

София, 2014

***На Ники, Гари и Ники –
с обич и признателност
за бялото в черното!***

С Ъ Д Ъ Р Ж А Н И Е

ВЪВЕДЕНИЕ.....	10
1. Значимост на разглеждания проблем	10
2. Спорни въпроси, свързани с терминологията.....	12
3. Методика на изследването.....	22
4. Цели и задачи на изследването.....	25
ГЛАВА I: ПРОИЗХОД И СЪЩНОСТ НА МОРФОЛОГИЧНАТА КАТЕГОРИЯ ‘НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ / ОПРЕДЕЛЕНОСТ’ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК	27
1. Същност на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’	27
1.1. Опити за дефиниране на инвариантното значение на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в българския език.....	27
1.2. Състав на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’	33
1.3. Организация на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’	61
1.3.1. Характерни употреби на фона на опозитивните и йерархични отношения в системата.....	62
1.3.1.1. Употреби на нулевия член.....	62
1.3.1.2. Употреби на определителния член.....	65
1.4. Типове системи за членуване на съществителните имена в българските диалекти.....	67
1.5. Хронология на формирането на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’.....	84
1.5.1. Произход и развой на формалния показател за определеност в българския език.....	90
ГЛАВА II: МОРФОФОНЕТИЧЕН, СЕМАНТИЧЕН И СИНТАКТИЧЕН АСПЕКТ НА ЧЛЕНУВАНЕТО ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ	92
1. Членуване на съществителните имена в зависимост от морфологичните и фонетичните им особености (морфологично-фонетичен аспект) в българските диалекти.....	94

1.1. Членуване на съществителните имена от мъжки род в българските диалекти	102
1.1.1. Членуване на съществителните имена от мъжки род единствено число в българските диалекти.....	102
1.1.1.1. Членуване на съществителните имена от мъжки род единствено число от типа <i>ГРАД, БРЯГ</i> в българските диалекти.....	104
1.1.1.2. Членуване на съществителните имена от мъжки род единствено число от типа <i>ДЕН, СЪН – ДЕНЯ, СЪНЯ; ДЕНЯТ, СЪНЯТ</i> в българските диалекти.....	114
1.1.1.3. Членуване на съществителните имена от мъжки род единствено число от типа <i>ВОЛ, РЪКАВ – ВОЛЪТ, РЪКАВЪТ; ВОЛА, РЪКАВА</i> в българските диалекти.....	125
1.1.1.4. Членуване на съществителните имена от мъжки род единствено число от типа <i>ПЪТ, ЗМЕЙ, СЛАВЕЙ, ГОВЕДАР – ПЪТЯТ, ЗМЕЯТ, СЛАВЕЯТ, ГОВЕДАРЯТ, ПЪТЯ, ЗМЕЯ, СЛАВЕЯ, ГОВЕДАРЯ</i> в българските диалекти	134
1.1.1.5. Членуване на съществителните имена от мъжки род единствено число, завършващи на вокал, в българските диалекти.....	144
1.1.1.5.1. Членуване на съществителните имена от мъжки род единствено число, завършващи на вокал <i>-а (-'а)</i> , в българските диалекти.....	144
1.1.1.5.2. Членуване на съществителните имена от мъжки род единствено число, завършващи на вокал <i>-о (-у)</i> , в българските диалекти.....	152
1.1.2. Членуване на съществителните имена от мъжки род множествено число в българските диалекти.....	157
1.1.2.1. Членни форманти за множествено число на едносрични съществителни имена от мъжки род от типа <i>ВОЛ, СИН, ГРАД – ВОЛОВЕТЕ, СИНОВЕТЕ, ГРАДОВЕТЕ</i> в българските диалекти.....	158
1.1.2.2. Едносрични съществителни от мъжки род с окончание <i>-и</i> в множествено число.....	164
1.1.2.2.1. Членни форманти за множествено число на едносрични съществителни имена от мъжки род от типа <i>СНОП, ЗЪБ, ПРЪСТ, ВЛАХ – СНОПИТЕ, ЗЪБИТЕ, ПРЪСТИТЕ, ВЛАСИТЕ</i> в българските диалекти.....	165
1.1.2.2.2. Членни форманти за множествено число на съществителното име <i>ГОСТ - ГОСТИТЕ</i> в българските диалекти.....	170
1.1.2.3. Едносрични съществителни от мъжки род с окончание <i>-е</i> в множествено число.....	175

1.1.2.3.1. Членни форманти за множествено число на съществителното име <i>МЪЖ - МЪЖЕТЕ</i> в българските диалекти	177
1.1.2.3.2. Членни форманти за множествено число на съществителното име <i>КОН - КОНЕТЕ</i> в българските диалекти.....	182
1.1.2.4. Членни форманти за множествено число на многосричните съществителни имена от мъжки род от типа <i>ВИНАР, КОСАЧ, РЪКАВ, ГЪЛЪБ – ВИНАРИТЕ, КОСАЧИТЕ, РЪКАВИТЕ, ГЪЛЪБИТЕ</i> в българските диалекти.....	186
1.1.2.5. Употреба на определителен член <i>-та</i> в рамките на детерминираната плурална парадигма на съществителните от мъжки род в българските говори.....	194
1.3. Членуване на съществителните имена от женски род в българските диалекти	203
1.3.1. Членуване на съществителните имена от женски род единствено число в българските диалекти	203
1.3.1.1. Членуване на съществителните имена от женски род единствено число, завършващи на гласна, в българските диалекти	203
1.3.1.1.1. Членуване на съществителните имена от женски род единствено число от типа <i>ЖЕНА, МОМА – ЖЕНАТА, МОМАТА</i> в българските диалекти.....	204
1.3.1.1.2. Членуване на съществителните имена от женски род единствено число от типа <i>ВОДА, ГЛАВА – ВОДАТА, ГЛАВАТА</i> в българските диалекти.....	211
1.3.1.1.3. Членуване на съществителните имена от женски род единствено число от типа <i>ГЛАВНЯ, ЗЕМЯ – ГЛАВНЯТА, ЗЕМЯТА</i> в българските диалекти	219
1.3.1.2. Членуване на съществителните имена от женски род единствено число, завършващи на съгласна, в българските диалекти.....	227
1.3.2. Членуване на съществителните имена от женски род множествено число в българските диалекти.....	241
1.3.2.1. Членуване на съществителните имена от женски род множествено число от типа <i>ГЛАВА, ЖЕНА – ГЛАВИТЕ, ЖЕНИТЕ</i> в българските диалекти.....	242
1.3.2.2. Членуване на съществителните имена от женски род множествено число от типа <i>ОВЦА - ОВЦЕТЕ</i> в българските диалекти.....	246
1.3.2.3. Членни форманти за множествено число на съществителното име <i>РЪКА – РЪЦЕТЕ</i> в българските диалекти.....	250
1.3.2.4. Членни форманти за множествено число на съществителното име <i>НОГА - НОЗЕТЕ</i> в българските диалекти.....	253

1.4. Членуване на съществителните имена от среден род в българските диалекти.....	256
1.4.1. Членуване на съществителните имена от среден род единствено число в българските диалекти	256
1.4.2. Членуване на съществителните имена от среден род множествено число в българските диалекти. Специфика на парадигмата.....	261
1.4.2.1. Членуване на съществителните имена от среден род множествено число, които не назовават двойки телесни грани, в българските диалекти.....	265
1.4.2.1.1. Членни форманти за множествено число на съществителното име <i>ТЕЛЕ - ТЕЛЕТАТА</i> в българските диалекти.....	270
1.4.2.2. Членуване на съществителните имена от среден род множествено число, които назовават двойки телесни грани, в българските диалекти.....	279
1.4.2.2.1. Членуване на съществителните имена от среден род множествено число от типа <i>ОЧИ, УШИ</i> в българските диалекти	279
1.4.2.2.2. Членни форманти за множествено число на съществителните имена <i>КОЛЯНО; КРИЛО – КОЛЕНЕТЕ, КОЛЕНАТА; КРИЛЕТЕ, КРИЛАТА</i> в българските диалекти.....	282
1.4.2.2.3. Членни форманти за множествено число на съществителното име <i>РАМО – РАМЕНЕТЕ, РАМЕНАТА</i> в българските диалекти.....	287
1.5. Изпадане на окончанието при членуваните форми на съществителните имена в българските говори.....	295
2. Лексико-семантичен аспект на членуването на съществителните имена в съвременния български език.....	306
2.1. Съществителни собствени имена.....	307
2.1.1. Названия за лица.....	307
2.1.2. Названия (частни / индивидуални имена) на животни.....	310
2.1.3. Географски названия.....	311
2.2. Съществителни нарицателни имена, характеризиращи се с ограничения при формирането или употребата на детерминирана словоформа.....	313
2. 3. Действието на принципа на компенсацията в рамките на категориите ‘вокатив’ и ‘неопределеност / определеност’ при съществителните имена в съвременния български език	319
3. Синтактичен аспект на членуването на съществителните имена в съвременния български език.....	324
3.1. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на подлог в изречението.....	324

3.1.1. Употреба предимно на детерминираната форма на съществителното	324
3.1.2. Употреба предимно на нечленуваната форма на съществителното	328
3.2. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на допълнение в изречението.....	329
3.2.1. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на пряко допълнение в изречението.....	330
3.2.2. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на непряко допълнение в изречението.....	334
3.3. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на определение в изречението.....	336
3.3.1. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на несъгласувано определение в изречението.....	336
3.3.2. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на сказуемно определение в изречението.....	339
3.3.3. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на приложение в изречението.....	341
3.4. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на обстоятелствено пояснение в изречението.....	342
3.4.1. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на обстоятелствено пояснение за място в изречението.....	342
3.4.2. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на обстоятелствено пояснение за време в изречението.....	345
3.4.3. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на обстоятелствено пояснение за начин в изречението.....	346
3.4.4. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на обстоятелствено пояснение за количество и степен в изречението.....	347
3.4.5. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на обстоятелствено пояснение за причина в изречението.....	348
3.4.6. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на обстоятелствено пояснение за цел в изречението.....	348
3.4.7. Членуване на съществителните имена, изпълняващи функцията на обстоятелствено пояснение за условие в изречението.....	349
4. Една специфична именна конструкция за изразяване на ‘определеност’ в българския език.....	350
5. Причини за възникването, развоя и устойчивостта на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в българската езикова система.....	362
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	391

ВЪВЕДЕНИЕ:**1. Значимост на разглеждания проблем**

Наличието на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в системата на българския език се определя като една от неговите основни типологични особености, тъй като подобно граматично явление не е присъщо за никой от останалите славянски езици. То сближава анализираната лингвистична парадигма с редица западноевропейски езици (английски, немски, френски и др.), както и с гръцки език, които обаче се отличават с предпоставеност на определителния член в границите на номиналната фраза (Грамматика 1993: 115-117; Триандафилидис 1996). Като типологична прилика между български, арменски и скандинавските езици се определя появата на формалния показател за определеност в позиция след името (Гилин 1998б; Мирчев 1978: 197). Освен това, не на последно място, задпоставеността на члена в българския език е характерологична черта, която представлява балканизъм (ареално и типологично сближаване), съществуващ и в албански и румънски (Гълъбов 1962; Мирчев 1978: 196-197; Серебреников 1950: 390-391). При това следва да се отбележи, че именно тук, между разглежданото морфологично явление в българската номинална парадигма и съответната румънска граматична категория, съществуват най-близки паралели (Бояджиев и др. 1998: 469; Гълъбов 1962).

Поради факта, че в границите на славянския езиков континуум уникалността на българския език се дължи до голяма степен на високата степен на аналитизъм на именната му парадигма и, в частност, на появата на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в неговата граматична система, анализът на свързаната с нея проблематика е от особена важност не само за българистиката, но и за славистиката като цяло. За това свидетелства дългата поредица от посветени на разглеждания лингвистичен проблем научни разработки както в сферата на изучаването на книжовния език, така и в областта на историята на езика, започваща още от основоположниците на българското езикознание (Александров 1998; Балан 1978; Георгиев 1980, 1991; Гилин 1998а, 1998б; Гинина 1998; Зидарова 1998 а,б; Милетич 1887; Mladenova 2007; Ревзин 1978; Станков 1984, 1987, 1988, 1995, 1998а, 1998б, 1998в; Стойкова 2012; Стоянов 1980, 1987, 1998 и др.).

Въпреки множеството публикации по темата обаче редица свързани с нея въпроси все още не са получили задоволителен отговор. И до днес обект на спор в научните среди е почти всичко – от произхода, състава и организацията на анализираната морфологична категория и дори от нейното название, до характера на определения член в българския език. Това е и причината в теоретична част на тази езиковедска разработка да се представи една алтернативна гледна точка, позволяваща до голяма степен да бъдат изяснени съществуващите спорни въпроси по разглежданите проблеми. Направените в нея изводи изцяло се подкрепят от анализа на диалектния езиков материал.

Като важна част от типологичните особености на българския език, морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ има голямо значение и за изследванията на диалектно равнище. Както свидетелства дългият списък ексерпирана литература, типът членна система и видът на определителния член са задължителен елемент от описанието на всеки местен говор (Стойков 1969: 23-25; Стойков и др. 1971: 21). Те са от съществено значение при класификацията на говорите и при определянето на тяхната типология. Определената именна парадигма е показателна не само от гледна точка на морфологичната, но и на фонетичната система на анализирания диалект, тъй като съдържа ценна информация относно проявяващите се в него рефлексии на старобългарските задни ерова и носова гласни.

Въпреки важността на проблема обаче в българската диалектоложка литература до момента съставът и начинът на функциониране на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ са обект на изследване предимно в границите на проучването на отделен говор или на малка говорна група (Антонова-Василева и др. 2011; Божков 1964; Бояджиев 1991; Витанова 1986; Гълъбов 1950, 1960; Думев 1943а,б; Иванов 1932; Кабасанов 1964; Керемидчиева 1993; Керемидчиева 2007; Керемидчиева и др. 2012; Конески 1981, Маринска 1991 и др.). Когато става дума за по-голяма териториална част или за цялото българско езиково землище, ареалът на разпространение на типовете членни системи и на различните видове определителен член е проучен единствено със средствата на лингвогеографията (БДА 1964; БДА 1966; БДА 1975; БДА 1981; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология). Дори и в този случай обаче разглежданата морфологична категория не може да бъде представена цялостно, тъй като, в съответствие с принципите на картографиране, случаите, в които няма членение на обхванатата от съответната разработка територия въз основа на анализираното явление, т.е. когато тя е единна по отношение на него, не представляват интерес за подобен тип трудове. В

диалектоложка литература до момента липсва пълно изследване, посветено на въпросите, свързани с наличието на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в говорите, разположени в границите на българската езикова територия.

2. Спорни въпроси, свързани с терминологията

Както бе отбелязано и по-горе, въпреки безспорния интерес, който анализираната морфологична категория представлява не само за българистиката, но и за международната лингвистика, все още съществуват редица спорни въпроси, свързани с нейното проучване.

Един от основните терминологични проблеми е свързан с начина, по който тя би следвало да се назовава. В езиковедската литература до момента липсва единно и общоприето название на тази характерна за всички имена (съществителни, прилагателни, числителни и част от местоименията) граматическа категория. Част от нейните наименования, утвърдили се в практиката, са неточни и следователно неподходящи. Така например в името ‘определеност’ се включва значението единствено на маркирания член на граматическата опозиция, въз основа на която се изгражда разглежданата морфологична категория, а ‘членуване’ назовава механизма на формиране на детерминираната форма на името. И двете наименования не обхващат разглежданото лингвистично явление в цялост. Може би най-коректно от тази гледна точка е използваното от А. Т. Балан и възродено в последните десетилетия в лингвистичната литература от И. Куцаров название ‘положение’ – определено и неопределено (Балан 1978: 259; Бояджиев и др. 1998: 269-271), но недостатък при него е слабата му популярност. Ето защо в тази разработка се приема наименованието ‘неопределеност / определеност’ на анализираната именна морфологична категория. Макар че представлява пряко назоваване на семантичната опозиция, върху която се организира тя, това е термин, който обхваща в цялост разглежданото езиково явление и е утвърден и широко разпространен в лингвистиката. Следва също да се подчертае, че подредбата на елементите, изграждащи този термин, не е случайна. В случая на първо място се поставя названието на немаркирания член на категорията, тъй като той се характеризира с по-висока степен на устойчивост в системата и има способността да замества маркирания член в позиция на неутрализация (по-подробно по въпроса вж. по-долу).

Вторият съществен терминологичен проблем, отнасящ се пряко до граматичната категория ‘неопределеност / определеност’, е свързан с въпроса за дефинирането на морфологичната същност на определителния

член в българския език. Неговите основни характерни особености са формулирани от Ю. Маслов, а по-късно и от Р. Гилян (Маслов 1971:181-188; Гилян 1998а; Гилян 1998б).

От синхронна гледна точка спецификата на формалния показател за символизиране на детерминираност се изразява в това, че той образува с предходната дума една фонетична цялост с общо ударение, но не бива да се характеризира като клитика, защото в редица случаи се явява носител на този словен акцент (срв.: *есен* — *есентà*, *пролет* — *пролеттà*, *пет* — *петтè* /при числителните редни/ — български книжовен език; *буйѣ*, *времѣтò*, *гласѣ*, *жалустѣ*, *йесен'тѣ*, *кракѣ*, *крѣфтѣ*, *небетò*, *нуштѣ*, *плѣтѣ*, *сул'тѣ* — на диалектно равнище (примерите са от Стойков 1967: 182-187) и т.н.).

Освен това определителният член се прибавя към лексемата, която вече е граматически оформена (т.е. има своето окончание) и реално е двуморфемен (с изключение на краткия член за м.р. ед.ч.), като значението 'детерминираност' се носи от морфемата *-т*, следвана от флексия, която повтаря граматичната информация, носена от окончанието на съществителното. Особено показателни в това отношение са примерите със склонен член, откриващи се в изобилие както в седмоградската българска книжнина от XVI в., така и в още редица среднобългарски и новобългарски паметници от XII — XVIII в. и в по-архаичната част от българските диалекти, пазещи остатъци от именното склонение (срв.: *мѣсто то*, *мѣстото*, *мѣста того*, *камене того*, *камен тѣ*, *рати тоѣ*, *езера того*, *о зѣмин том* — примерите са от „Народно житие на Иван Рилски” и „Разказ за Михаил воин” (Мирчев 1978: 201-204); и. п. — *чилѣкат*, р. п. ед. ч. — *мѣжеток*, *чилѣкаток*; д. п. ед. ч. — *мѣжусуму*, *чилѣкутуму*; *главенѣцѣнохи*, *нивѣстѣтохи*; д. п. мн. ч. — *л'удѣмтѣм*, *учѣт'ѣлѣмсѣм* — родопските говори (Кабасанов 1956: 42)).

Определителният член се адаптира фонетически, а отчасти и морфологически, към думата, към която се присъединява (по това напомня вокалната хармония в аглутинативните езици). Разглежданото явление е най-ясно различимо в множествено число, където под действието на принципа на компенсацията се редуцира категорията 'род' и поради това изборът на формален показател за определеност зависи изцяло от словния завършек. Затова с определителен член *-те* образуват детерминираната си плурална форма лексемите, завършващи на *-и*, *-е* (напр.: *кѣщи-те*, *мѣже-те*), а с *-та* — тези на *-а*, *-я* (напр.: *кѣця-та*, *крака-та*, *сѣла-та*). Фонетично адаптиране на формалния показател за определеност към предходната дума се наблюдава и в единствено число, макар родът тук също да оказва влияние. Ето защо съществителните от женски род, но и

всички, завършващи на *-а* (*-’а*), в единствено число получават определителен член *-та* (срв.: *войвода-та, съдия-та*, където думата е от м.р., но има формален показател за женски род и получава определителен член *-та*), имената от мъжки род на съгласна, се членуват с член *-ът* (*-а*), а тези, завършващи на *-о, -е, -у* (*-’у*), *-и* (предимно, но не задължително от среден род) се членуват с определителен член *-то*.

Друга особеност на формалния показател за детерминираност в българския език е, че той е групов определител, т.е. определя цялата именна група и стои винаги на второ място в нея (срв.: *столът, големият стол, големият бял стол, старият голям бял стол, първият ми голям бял стол* и т.н.). Така е дори при обърнат словоред (срв.: *"ако небето синьо е тъй близко"* и *"ако синьото небе е тъй близко"*). Това до голяма степен го оприличава на служебна дума, тъй като при флективния тип езици, към които принадлежи и българският, всички останали морфологични субкатегории (членовете на частните категории, на частнокатегориалните значения) са obligatorни определители на съответната част на речта и трябва задължително да се реализират, дори и информацията, която носят, да е предварително зададена от контекста, т.е. те са словни определители. При разглежданата тук морфологична категория обаче няма съгласуване по определеност, въпреки че то съществува в албански, където номиналното склонение бива два типа в зависимост от това дали свързващият член се намира след членувано или нечленувано име (Серебрянников 1950: 400-404), а отчасти и в румънски език (само на синтактично равнище) при т. нар. притежателен член, който има еднакъв произход с енклитичния и редовно се използва в книжовния език с притежателните местоимения и с пояснения в родителен падеж като част от сложна система за изразяване на отношенията между притежател и притежаван обект (Гълъбов 1950: 125-126, 138). В скандинавските езици също се членува всяка дума от номиналната фраза. В шведски например ‘определеност’ често се символизира два пъти (веднъж с предпоставен и веднъж със задпоставен определителен член), а освен това евентуално добавените между предпоставения член и главната дума прилагателни имена също се скланят и този начин отново маркират ‘детерминираност’ на формално равнище (Гилин 1998б: 99).

В българската лингвистична литература все още липсва единно становище по въпроса за дефинирането на морфологичната същност на определителния член в българския език. Според Л. Андрейчин, Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, Ст. Гинина и др. формалният показател за детерминираност трябва да се квалифицира като частица (Андрейчин 1944: 123; Гинина и др. 1966: 39; Младенов 1939: 243). От съвременна

гледна точка обаче тази теза е категорично отхвърлена, тъй като парадигмите както на обозначената със същото име, така и на всички останали части на речта, в български език се състоят единствено от самостоятелни лексеми, докато членът е съставна част на именната словоформа (Стоянов 1959: 14; Гилин 1998а).

Определителният член не може да бъде дефиниран и като наставка или като „приставка” и ”творница” според терминологията на А. Т. Балан (Балан 1940; Славски 1954), тъй като чрез него не се променя лексикалното, а единствено граматичното значение на думата и, макар терминът суфикс да се използва в международната лингвистична литература и при словоизменението, подобно разширяване на значението му не е удачно, тъй като може да доведе до недоразумения (Стоянов 1959: 14; Гилин 1998б: 108-111). В случая не може да се говори и за деривационен суфикс, защото включването на формален показател за определеност в рамките на словоформата не причинява (за разлика от повечето, но не от всички деривационни суфикси) преминаването на съответната дума от една към друга част на речта, нито внася добавки или промени в лексикалното ѝ значение, и, за разлика от всички деривационни суфикси, не е свързан с определена част на речта, а се прибавя след окончанието на съществителни, прилагателни, причастия, числителни редни и бройни и някои местоимения (Стоянов 1959: 14; Гилин 1998б: 108-111).

Ст. Стоянов класифицира определителния член като формообразуваща членна морфема, характеризираща се с наличието на собствено значение и неразложимост на по-малки значещи единици, т.е. равноредна на понятията представка, корен, наставка и окончание (Стоянов 1959: 1-137; Стоянов 1984: 226-227), което пък навежда на мисълта, че се въвежда трети критерий за деление на морфемите по функция – корени, афикси, членни морфеми. Р. Гилин подчертава, че липсва общоприложимост на новата категория, която се състои само от една морфема, представена чрез няколко аломорфа. Според него за въвеждането ѝ в структурата на думата, са необходими много по-сериозни основания от това авторът да не може да причисли разглежданото морфологично явление към някой от съществуващите четири вида морфемни подкласове, тъй като вече е посочил доводи против дефинирането на определителния член като наставка и окончание, а класифицирането му като представка или корен е невъзможно. Гилин подчертава, че, от гледна точка на икономията в описанието, много по-голямо неудобство е въвеждането на допълнителна категория, отколкото

възприемането на два последователни репрезентанта на една и съща категория – словното окончание (Гилин 1998б: 111-113).

Редица езиковеди дефинират формалния показател за определеност като флексия (Костов 1939; Андрейчин и др. 1964; Маслов 1956; Пашов 1965: 83-130; Зидарова 1998б: 212; Гилин 1998а: 96-103 и др.). Основните възражения срещу подобна класификация са неудобството в някои случаи словоформата да се характеризира с две окончания (Джамбазов 1978: 411-417; Стоянов 1959: 14-15 и др.) и фактът, че, за разлика от флексията за множествено число например, която присъства задължително в словоформата на всеки елемент от номиналната фраза, формалният белег за определеност е групов определител. Според Р. Гилин обаче те не са достатъчно убедителни, защото в шведския език (който авторът определя като показващ голямо сходство с българския по общото устройство на своята система) е напълно нормално наличието на до три флективни окончания в рамките на словоформата (срв. напр.: *pojka* (момче), *pojkar* (момчета), *pojarna* (момчетата), *pojarnas* (на момчетата) – р.п.), а морфемата за р.п. се разглежда като флективно окончание, представляващо част от словоформата, въпреки че поведението ѝ принципно е същото като на българския определителен член (независимо от броя на компонентите тя се явява еднократно, но модифицира цялата фраза (следователно е групов определител), стои винаги непосредствено преди притежаваното, като не се свързва с определена част на речта, а с определена позиция в именната група, и се намира задължително след „чистите” флективни окончания, които не принадлежат към фразата, а към отделната дума, и са редувантни). Авторът определя дефинирането на формалния показател за детерминираност в българския език като флексия за напълно приемлива и защитима теза, представляваща най-доброто решение на разглеждания проблем за момента (Гилин 1998а: 96-113).

Подобен подход към разглеждания проблем не е лишен от известни основания. Несъмнено от анализа на спецификата на определителния член в синхронен план ясно личи, че той е афикс, имащ отношение единствено към граматическото значение на лексемата (или именната група), към която принадлежи. Въпреки това обаче има още едно съществено възражение (освен изброените по-горе) срещу дефинирането на формалния показател за определеност като окончание. С появата си в номиналната фраза той не само привнася граматическото значение ‘детерминираност’, но и дублира информацията, носена от словната флексия. Ето защо определителният член в българския език не може да бъде определен като окончание – той е реално двуморфемен и сам има окончание, т.е. съгласува се по род, число и падеж с името, към което

принадлежи. Тази негова специфика се дължи на доказани му произход от показателните местоимения – пълнозначни думи, принадлежащи към отделна граматична парадигма, което пък е причина за писането му отделно от пълнозначната дума през Възраждането. Забравяйки този важен факт от историята на българския език, традиционната лингвистика приема като неоспорим факт твърдението, че формалният показател за определеност е морфема, характеризираща се с наличието на собствено значение и неразложимост на по-малки значещи единици. Именно това е причината за възникването на проблеми при дефинирането на морфологичната същност на определителния член и невъзможността да се посочи адекватно обяснение на онези специфични черти, които го разграничават както от словното окончание, така и от всички останали морфемни класове.

При опитите за класификация на формалния показател за символизиране на детерминираност прави впечатление още един важен факт. Редица лингвисти обясняват появата на определителен член от анализирания тип в българския език с наличието на прояви на аглутинация в граматичната му система. Р. Гилин разглежда като пример за полиморфемност и следователно като доказателство за съществуването на силни тенденции от такъв характер не само членуваната именна словоформа, но и плуралната форма на едносричните съществителни от м.р., образувана с помощта на окончанието *-ове* (включващо образуващата плуралната основа на името морфема *-ов-* и окончание *-е* за мн.ч.) и формата на глаголите с повече от една представки, и стига до извода, че посочените „езикови парадигми имат идентична линейна морфемна структура” (Гилин 1998а: 96-103). В. Зидарова отбелязва, че морфосинтактиката на думата в съвременния български език се отличава със силни аглутинативни тенденции, изразяващи се в присъединяването на голям брой служебни морфемни (Зидарова 1998б: 212). Според Г. Герджиков по принцип при флективните езици, към които принадлежи и българският, всички граматически категории се изразяват от една единствена морфема, т.нар. флексия, но в определени случаи при своя развой те могат да получат и някои черти на аглутинация. Именно такъв е случаят с анализираната определена номинална парадигма, защото определителният член се прибавя след последната морфема (флексията) и така словоформата получава няколко граматически афикса, т.е. характеризира се с полиморфемност, което е белег на аглутинация. Това обяснява и факта, че формалният показател за определеност в българския език е групов определител, тъй като в аглутинативните езици някои граматически морфемни класове могат да се вадят пред скоби и да определят не

само думата, която носи афикса, но и синтактично свързаните с нея лексеми (Герджиков 1984б; Герджиков 1990; Герджиков 1997).

Г. Герджиков достига до извода, че от характеристиката на формалния показател за определеност в съвременния български език като групов определител и от спецификата му на двуморфемен следва логично и обобщението за неговата морфологична природа като полуаглутинативен формант (Герджиков 1984б). Трябва да се подчертае обаче, че при въвеждането на този термин авторът визира единствено съществуващата прилика между подробно описаното по-горе специфично поведение на определителния член в границите на словоформата (и най-вече способността му да се прикрепя към вече граматически оформената лексема, т.е. да стои след флексията) и начина на функциониране на граматичните афикси в системата на аглутинативните езици. Ето защо употребата на понятието не бива да бъде причина за някакъв вид пряко асоцииране на граматичното явление, чиято формална проява е членуването на имената в българския език, с аглутинативния морфологичен тип лингвистични парадигми, т.е. появата на разглежданата граматическа категория не може да бъде обяснена на базата на конкретно чуждоезиково влияние от такъв вид. Това категорично се потвърждава и от факта, че наченки на детерминация в номиналната система на българския език се наблюдават още през старобългарския период от развоя на езика (Мирчев 1978: 196-204), докато турската инвазия в Европа, станала причина за появата на единствената аглутинативна лингвистична система на територията на Балканския полуостров, датира едва от 12-13 в. Доказателство в подкрепа на представената теза представлява и фактът, че според Г. Герджиков определителният член трябва да бъде характеризиран не просто като аглутинативен, а като полуаглутинативен, защото втората морфема в състава му дублира по своята функция флексията на името, което при класическия тип аглутинация, където морфемите са еднозначни и еднотипни, не би се допускало, и като формант, а не като морфема, защото в българския език той реално е двуморфемен (Герджиков 1984б). Това мнение се приема и в настоящата работа, поради което в нея успоредно с общоприетото понятие *определителен член* като синонимни се употребяват термините *членен формант* и *формален показател на символизиране на определеност (детерминираност)*.

От синхронна гледна точка максимално показателни по отношение на основанията за дефиниране на определителния член в българския език като полуаглутинативен формант са народните говори, принадлежащи към нашата езикова територия. На диалектно равнище (за разлика от книжовния език) се пазят както тройната система за символизиране на

определеност, така и склоненият член, които пряко кореспондират с парадигмата на показателните местоимения и представляват безспорно доказателство за двукомпонентността на членния формант, както и за специфичната функция на съдържащата се в него гласна да дублира граматичната информация, носена от флексията на граматически напълно оформената словоформа, към която той се прикрепя (напр.: *чилѣкасѡн*, *чилѣканѡк*, *кѡметѡк*, *можетѡк* (м.р. ед.ч. в.п.); *чилѣкутуму*, *чилѣкунуму*, *чилѣкусуму* / *чилѣкутум*, *чилѣкусум*, *чилѣкунум*, *пѡпутуму*, *дѡскалутуму*, *говѣдѡрутуму*, *можусуму* / *можусум* (м.р. ед.ч. д.п.); *ѡтнѣси крѡвѣтѡхи лѡгун*’, *главѣнѣцѣнѡхи ѡтнѣли гиздѣло*, *а пак бѡбѣтѡхи* – *корѡа*, *нивѣстѣтѡхи* / *на нивѣстѡта* (ж.р. ед.ч. д.п.); *дѣтѣсѡк*, *дѣтѣнѡк* (ср.р. ед.ч. в.п.); *мѡлетуму*, *дѣтетуму*, *мѡмѣтуму*, *момѣтум* (ср.р. ед.ч. д.п.); *д’ѣверѣмсѣм*, *учѣтелѣмсѣм*, *синувѣмсѣм* (м.р. мн.ч. д.п.); *жѣнѣмсѣм*, *жѣнѣмнѣм*, *жѣнѣмсѣм*, *нивѣстѣмнѣм* (ж.р. мн.ч. д.п.); *мѡлѣмсѣм*, *мѡлѣмнѣм*, *мѡлѣмтѣм* (ср.р. мн.ч. д.п.) – родопските говори; *кѡсѡчатѡга*, *Ивѡнатѡга*, *вѡкатѡга*, *мѡжѡтѡга* – Трънско и др. (Кабасанов 1956: 42; Стойков 2002: 232)).

Много интригуващо от тази гледна точка е и състоянието на определената номинална парадигма, фиксирано в българската литература от среднобългарския и новобългарския период. Липсата на единна правописна норма през голяма част от този времеви отрязък е причина за успоредното съществуване на няколко типа графично оформление на детерминираните номинални словоформи в писмените паметници. Като се има предвид съществуващата в българския език тясна връзка между начина на изписване на думата и нейния морфемен състав (дългаща се на факта, че основният правописен принцип, който се прилага в рамките на разглежданата лингвистична система, е морфологичният, изразяващ се в единство в начина на изписване на морфемите във всички думи), въз основа на графичното оформление на детерминираната именна словоформа могат да се направят важни заключения относно спецификата и начина на функциониране както на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’, така и на нейния граматичен показател.

Първият тип графика – разделното писане на определителния член, фиксирано например в цитираните по-горе „Народно житие на Иван Рилски” и „Разказ за Михаил воин” (Мирчев 1978: 201-204), е пряко повлиян от старобългарската книжовна норма. По този начин се акцентира върху произхода на членния формант от старобългарските показателни местоимения *тѣ*, *сѣ* и *онѣ* и се запазва традицията и приемствеността между различните етапи от развоя на езиковата система. От друга страна обаче графичното отделяне на члена от лексемата, към която се отнася, е

възможно единствено в случай че, въпреки безспорната си граматикализация във функцията на показател за символизиране на детерминираност на формално равнище, в съзнанието на носителите на езика той се асоциира с пълнозначна дума. Безспорно от решаващо значение за възприемането на определителния член като самостоятелна лексема е осъзнаването на неговата двукомпонентност – консонантна основа, носител на семантиката ‘детерминираност’, и вокал-флексия, която повтаря граматичната информация, носена от окончанието на съществителното. Освен това разделното писане прави особено очевиден факта, че формалният показател за определеност се прибавя към вече граматически оформената словоформа.

Такъв тип графика обаче противоречи на същността на определителния член, който, макар и пряко свързан с деиктичната местоименна парадигма, през Възраждането вече напълно е изгубил лексикалното си значение, т.е. граматикализирал се е като формален показател, служещ единствено за символизиране на граматичното значение ‘детерминираност’ в рамките на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’. Ето защо разделното писане в анализирания случай логично отстъпва пред тенденцията членът да се отделя с тире от лексикалната основа. Именно този вид правопис се препоръчва от първия и най-известен новобългарски учебник „Рибния буквар”. В специална глава, озаглавена „Членове с имена и прилагателни”, П. Берон представя образци от детерминираната номинална парадигма в единствено и множествено число, където определителният член се пише полуслято със съответното име (срв.: *Кракъ, крак-атъ, крака, крака̀-та; Волъ, вол-ата, вѡлове, волове-тъ; Книга, кнѣга-та, кнѣги, кнѣги-тъ; Нѣво, нѣво-то, нѣвесѧ, нѣвесѧ-та* и др. (Берон 1824: 18)). Анализираният тип графично оформление сам по себе си представлява сериозна крачка към това смисловото и граматично единство на детерминираната номинална словоформа да бъде изразено и на равнище графика чрез слятото писане на членния формант със името, към което се отнася.

Доказателства, че развойните тенденции са именно в тази посока, се появяват само няколко десетилетия по-късно. Дори бегъл преглед на учебникарските заглавия от този период е достатъчен, за да се установи, че имената от мъжки род единствено число често представляват изключение от общоприетата практика членният формант да се пише полуслято със съответното име, тъй като при тях детерминираната словоформа графично се представя като неделимо на съставни части единство (срв.: „*Граматика на старобългарския языкъ по сичко-то му развитие*” (Момчилов 1865а); „*Сборник отъ образци за изучаванье-то на*

старобългарския *ѣзыкъ по сичко-то му развитіе*” (Момчилов 1865б) и др.). Проявата на разглежданото явление в този участък от определената номинална парадигма не е случайно, тъй като именно той се характеризира с най-ниска степен на натовареност от гледна точка на броя на изразяваните посредством флексията на съществителните в съвременния български език граматически значения. Причината за това се открива във факта, че в рамките на максимално немаркирания член на морфологичната категория ‘число’ – единственото число, номиналните фрази, отличаващи се с наличието на съществително от мъжки род, са ненатоварени семантически с маркираност по род, за разлика от маркираните съответно по признаците ‘феминалност’ и ‘неутралност’ имена от женски и среден род. Поради това на формално равнище именно те се характеризират с наличието на нулева флексия (Гаравалова 2003: 182-184). Че мъжки род е максимално немаркирания член на морфологичната категория ‘род’ недвусмислено се доказва от факта, че единствено при съществителните, притежаващи такава граматична характеристика, се различава категорията ‘мъжколичност’, организирана въз основа на опозицията персоналност (неимперсоналност) / имперсоналност. Затова и тук най-дълго се пазят падежните окончания.

Анализът на посочените по-горе промени, наблюдаващи се при правописа на номиналните фрази, съдържащи съществително име от мъжки род единствено число, разкрива една интересна закономерност в тяхната употреба. При членуване на съществителното в именителен падеж се използва членният формант *тъ*, който в унисон с традицията от този период се пише полуслято със словоформата, към която се отнася (напр.: *старобългарский-тъ* *ѣзыкъ*; *то и въ тѣзи случаи глаголь-тъ не е друго освенъ отъ дѣйствителенъ преходителенъ залогъ*; *наопако глаголь-тъ страдати е отъ страдателенъ залогъ*; *йоще отъ тогази да са-прерабоща старобългарский-тъ* *ѣзыкъ*; *оттамъ коѣ-то долѣ въе вътѣрь-тъ*; *въздухъ-тъ* *ся връти*; *ледъ-тъ* *ще почне да ся топи* (Момчилов 1865а: 14-90; Момчилов 1865б: 10-12; Книжица за народа 1970: 12-14)). При детерминираните номинални фрази в косвените падежи обаче формалният показател за определеност представлява неделима част от думата, т.е. пише се слято с нея (срв.: *въ старобългарския* *ѣзыкъ*; *новыя* *періодъ*; *Възвратно-то мѣстоименіе* *са*, *притурнѣто при глаголь* *отъ дѣйствителенъ преходителенъ залогъ*, *ако служи като допълненіе на глагола* *за да покаже, че дѣйств-то са-завръща*; *послѣдны* *оставя безъ примѣры*, *и ги нарича непріѣты* *за* *ѣзыка*; *на втора-та страница* *на първыя* *лист*; *слѣдъ туй* *общо заглавіе* *идѣтъ* *самы-тъ* *статѣи* *на* *Исборъника*; *а колкото до* *ѣзыка* *на тѣзи* *рѣкопись*; *вляніе-то* *на* *ѣзыка* *на*

родныя писецъ... доста забѣлжително; йоще отъ тогази да са-прерабоща старобългарскый-тъ языкъ по свойства-та-на русскыя; отъ вѣтърь излиза и добро и зло; кога стоимъ насръщъ възъ огъня (Момчилов 1865а: 14-90; Момчилов 1865б: 10-12; Книжица за народа 1970: 12-14)). На пръв поглед този тип употреба влиза в противоречие с йерархичната структура на българската номинална парадигма, тъй като, противно на очакванията, графичното сливане на формалния показател за определеност с именната основа става не при максимално немаркирания член на граматичната категория 'падеж' – номинатива, а при маркираните косвени падежи. В случая обаче следва да се имат предвид и някои допълнителни фактори. Макар да са загубили фонетичната си стойност, краесловните ерове по традиция все още се пазят на равнище графика. От друга страна, в границите на българската езикова територия най-широко разпространения определителен член при съществителните имена от мъжки род единствено число е **-ъ** (БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология, к. № М 30; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология, к. № М 33). При това положение обаче недетерминираната и детерминираната номинална словоформа биха съвпаднали напълно, което е недопустимо. Ето защо в научната литература при членуване на имената от мъжки род единствено число в номинатив се използва наследеният от старобългарски членен формант **-тъ**, който обаче е двукомпонентен, което налага разделното му писане. Не така стоят нещата в косвените падежи обаче. В изрази от типа „*отъ вѣтърь излиза и добро и зло*” самата предложна конструкция е достатъчен маркер за това, че еровата гласна в краесловие е формален показател не за падеж (номинатив), а за определеност, което прави възможно изписването ѝ слято с именната основа. Дори и при това положение обаче, както личи от приведените по-горе примери, стремежът сигурно да се разграничи детерминираната номинална фраза често води до замяната на определителния член **-ъ** с **-а** в разглежданата позиция под влияние на общата агломеративна падежна форма за мъжки род, произлизаща от старата родително-винителна форма.

3. Методика на изследването

Поради липсата на друг лингвистичен труд, интерпретиращ цялостно проблемите на членуването в диалектите, принадлежащи към българското езиково землище, в тематично и методологично отношение настоящото проучване не следва конкретен подобен модел на работа, макар че се опира на множество досегашни публикации. В този смисъл в хода на изложението се налага решаването на редица практически въпроси,

свързани с логиката, характера и съдържанието на разработката, която е приносна към изследването на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ не само на диалектно равнище, но и за българския език в цялост, тъй като предлага един по-различен поглед върху част от спорните теоретични въпроси, свързани с анализираната проблематика, подкрепен напълно от направения тук детайлен анализ на детерминираната парадигма на съществителните имена на говорите в границите на цялата българска езикова територия.

При проучването на разглежданото лингвистично явление се върви от плана на съдържанието към плана на израза, като потвърждение на направените теоретични изводи се търси в събрания по темата богат диалектен материал. Причина за това е на първо място на основата на самостоятелни вътрешноезикови критерии да се докаже, че става дума за парадигматически отношения и в частност за корелация, т.е. за морфологична категория. Едва след това, и то като спомагателни, следва да се привличат психолингвистични критерии, тъй като те не отразяват само структурата на анализираната морфологична категория, т.е. отношението немаркираност / маркираност при означаването на ‘неопределеност / определеност’ в рамките на граматичното равнище на езика, а и всякакви отношения от типа по-централно / по-периферно в лингвистичната система, които могат изобщо да не се отнасят до дадени корелации и дори могат да не се отнасят към една и съща парадигма, както и всякакви извънезикови йерархични отношения, поради което “могат да бъдат единствено допълнителна индикация, препотвърждаваща получените на базата на самостоятелните критерии изводи” (Герджиков 1999: 65-68).

За целите на изследването на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ на диалектно равнище в границите на българската езикова територия е ексцерпиран материал от Архива за Български диалектен речник (БДР) и Архива за Български диалектен атлас (БДА), които се съхраняват в Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин” – БАН, както и от редица диалектоложки проучвания на отделни местни говори или по-големи говорни групи (вж. списъка на цитираната литература).

На базата на богат диалектен материал членуването се анализира в морфологично-фонетичен, лексико-семантичен и синтактичен аспект, по модела, зададен от Ст. Стоянов при работата му върху аналогични проблеми, отнасящи се до българския книжовен език (Стоянов 1980). Изясняват се семантиката и основните му функции като вид референция

на съществителното име към извънтекстовата действителност и като анафора в текста (ситуационна, текстуална, институционална). Въз основа на направения анализ се посочват и обобщават закономерностите, отнасящи се до избора и употребата на различните членни форманти.

Във връзка с разглеждането на категорията 'неопределеност / определеност' на морфологично равнище обаче се налага уточнението, че изложението до голяма степен следва логиката на принципите на картографиране, заложили в „Български диалектен атлас. Обобщаващ том.". Така например йерархичното подреждане на видовете определителен член, срещани се при съответния клас съществителни имена, е подчинено на диахронния принцип. За основна не се приема най-близката до кижовната или най-широко разпространената форма на думата, а тази словоформа, която се намира най-близо до старобългарското състояние на именната парадигма. По този начин се цели постигането на многопланово представяне на синхронния материал, което дава възможност да бъде отразена и стадиалността на процесите в исторически план.

Степента на архаичност на диалектите, разположени в границите на българското езиково землище, се определя освен това и въз основа на типа система за членуване, която се открива в тях, т.е. като стоящи по-близо до състоянието от края на старобългарската и среднобългарската епоха се посочват притежаващите троен член говори. Тъй като в случая става дума за два напълно самостоятелни критерия, нормално е да се очаква, че резултатите, получени от прилагането им, няма да съвпадат изцяло. И действително, при анализ на диалектния материал често срещани са случаите, в които в говори с тройна определителна система (архаични по отношение на втория критерий) се употребява членен формант с по-ниска степен на архаичност от гледна точка на първия критерий или обратното.

Поради това с оглед запазването на целостта на ареалите на разпространение на видовете определителен член, употребявани в детерминираната номинална парадигма на всеки от анализирания именни класове, проблемът за степента на съхраняване и проявата на тричленния тип система за символизиране на определеност на формално равнище в границите на българската езикова територия е разгледан отделно в началото на втора глава от разработката. В последвалото изложение отличаващите се с наличието на тази морфологична специфика диалекти, като по-архаични в сравнение с притежаващите единичен членен формант говори, се извеждат на първо място при описването на ареала на разпространение на всеки конкретен вид определителен член.

4. Цели и задачи на изследването

Основната цел на разработката “Членуването на съществителните имена в българските говори” е въз основа на богат диалектен материал от целия езиков континуум и след анализ на живите и функциониращи от синхронна гледна точка архаични и съвременни модели за символизиране на детерминираност на формално равнище да се представи едно подробно изследване на проблема за същността и характера на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в говорите, принадлежащи към българската лингвистична територия. При това следва да се посочат специфичните черти на детерминираната номинална парадигма като се вземат предвид както формалните признаци и структурните отношения, така и функционирането им в системата, и въз основа на съпоставки с книжовния език да се покаже богатството на категорията в диалектите.

Успоредно с главната цел се поставят за решаване и редица други важни **задачи**.

Първата от тях е да се анализират детайлно съществуващите на диалектно равнище в живата разговорна реч начини за символизиране на определеност в морфологично-фонетичен, лексикално-семантичен и синтактичен аспект, както и възникващите в тази връзка спорни въпроси, отнасящи се до наличието или отсъствието на неопределителен член в българските говори и до проблема за произхода, същността и характера на откриващите се в тях типове системи за членуване и видове определителен член.

Освен това в разработката се обръща специално внимание на архаичните форми със склонен член, които още се пазят в някои говори, за да бъде установена връзката между старобългарското склонение на показателните местоимения и съвременната определена именна парадигма.

Друга основна задача на представения труд е въз основа на най-новите лингвистични и лингвогеографски проучвания да се определи ареалът на разпространение на запазените в съвременните български диалекти видове системи за членуване, като те бъдат представени чрез живата си употреба на диалектно равнище.

Проблематиката следва да бъде разгледана и в исторически аспект, като се посочат съхранените етапи от различните периоди от развитието на езика ни с оглед установяване на причините за редуцирането на

тройната система за членуване в преобладаващата част от българските говори, както и в книжовния език, до едночленна.

Четвъртата основна задача, която се поставя за разрешаване в хода на анализа на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ на диалектно равнище е въз основа на богат диалектен материал, ексцерпиран от публикувани източници, както и от Архива за БДА и Архива за БДР, да се изгради цялостна картина на разпространението на различните видове формални показатели за детерминираност върху българската езикова територия.

Непрекъснатата съпоставка на диалектната определена именна парадигма с българската книжовноезикова норма в хода на изложението дава възможност в този лингвистичен труд да се направят изводи за богатството на диалектите, разположени в границите на нашата езикова територия, в сравнение с по-високата степен на абстрактност на книжовния език.

Тя позволява и формулирането на редица заключения относно причините за изгубване на по-архаичния тип система за символизиране на определеност на формално равнище (тройното членуване), разпространена в края на старобългарската и началото на среднобългарската епоха в цялата българска езикова територия (вж. Милетич 1901; Цонев 1895; Трифонов 1931; Курц 1957; Гълъбов 1950: 64; Гълъбов 1962; Мирчев 1978 и др.), както и на някои видове членни форманти в книжовния език.

Освен това в представения труд следва да се направи класификация и типология на говорите въз основа на съхранените в тях типове системи за членуване и видове членни форманти.

Осъществяването на поставените задачи води до постигането на главната цел на изследването да се представи подробен анализ в морфологично-синтактичен, лексикално-семантичен и синтактичен аспект на категорията ‘неопределеност / определеност’ на диалектно равнище, като се обхванат всички говори, разположени в границите на българската езикова територия.

ГЛАВА I

ПРОИЗХОД И СЪЩНОСТ НА МОРФОЛОГИЧНАТА КАТЕГОРИЯ

‘НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ / ОПРЕДЕЛЕНОСТ’ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

1. Същност на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’

1.1. Опити за дефиниране на инвариантното значение на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в българския език

Както бе посочено по-горе, наличието на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ е една от основните типологически особености на българския език, която го отличава от останалите славянски езици и го сближава с балканските езици (ареално сближаване) и с редица езици от Западна Европа (вж. ч. 1 от въведението). Това е и причината за големия интерес, който отнасящите се до възникването и същността на разглежданото граматическо явление въпроси предизвикват не само в българистиката, но и на международно равнище. Въпреки големия брой лингвистични трудове, посветени на разглежданата проблематика, все още остават не достатъчно добре изяснени редица важни проблеми, свързани с нея.

Един от тези спорни моменти е въпросът за дефинирането на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’. Традиционно семантиката на анализирания граматическо явление се обвързва с инвариантното значение на определителния член (Грамматика на СБКЕ 1993: 116-117; Стоянов 1980: 6-8; Стоянов 1984: 224-225; Пашов 1994: 64-66; Бояджиев и др. 1998: 471). Ив. Куцаров посочва, че „семантичното съдържание на морфологичната категория ‘положение’ се основава на отношението на явленията, означени с имена, към конкретността – индивидуална, количествена, обобщаваща” (Бояджиев и др. 1998: 471). Според Ст. Стоянов основната функция на определителния член е да индивидуализира в съзнанието на говорещия назоваваните с членуваните форми обекти от действителността, т.е. да ги превърне в индивидуални понятия (респ. представи), като в случая следва да се говори за индивидуална определеност. Нея и количествената определеност, при която с помощта на формалния показател за детерминираност се изразява

количествена изчерпаност на обектите от някакво множество, авторът определя като съставляващи съдържанието на понятието „граматическа категория определеност”, като уточнява, че освен тях определителният член в българския език изпълнява и генерализираща функция, но в тези случаи не означава точно определен, известен обект, а целия род, т.е. всички обекти, които се мислят в обема на означеното с името понятие (генерична определеност) (Стоянов 1984: 224-225; Граматика на СБКЕ 1993: 116-117).

Търсейки инвариантното значение на определителния член В. Станков стига до извода, че той изразява двустранна (за адресанта и адресата на съобщението) идентификация на обекта на изказването в неговата цялост (тоталност) за дадена ситуация (Станков 1998в: 84). Мнението му обаче се оспорва от Т. Шамрай, според която употреба на формален показател за символизиране на определеност е възможна и в случаите, когато с членуваната форма на съществителното се означава реалия, известна само на един от участниците в говорния акт или дори на нито един от тях, тъй като достатъчно условие за появата на разглежданото явление е най-общата осведоменост на говорещия и/или слушателя за типичността, стандартността на една или друга ситуация или пък за съществуването на определен род предмети по принцип (т.нар. генерична употреба). В подкрепа на доводите си авторката привежда и анализира редица интересни случаи на анафорично употребени членувани форми, мотивирани от предходния контекст чрез разнообразни езикови средства (Шамрай 1989а: 17-24). Подобна е и позицията на Св. Иванчев, който от гледната точка на теорията за актуалното членение на изречението дефинира два вида определеност – близка, произтичаща от споменаването на името в предходното изречение на даден контекст, и далечна, с която се отличават имената, познати и определени от по-широк контекст или от обстановката (Иванчев 1957: 503-504).

Върху важността на семантичния признак ‘идентифицираност’ при определяне на инвариантното значение на категорията ‘неопределеност / определеност’ акцентира и Ст. Георгиев. Според него детерминираността „се свързва с индивидуализиращата роля на членуването на името, с което дадена предметна същност се представя в нейната идентичност и цялостност. В този смисъл детерминацията заедно със своя обратен аналог – индетерминацията е идентификация на предмета в съпоставка с други предмети на непосредствената зависимост, сравняване и противопоставяне. Затова формите за определеност / неопределеност съществуват контрастно, редуват се като еднородни, но противоположни граматични дадености. Може да се смята най-общо, че

детерминантната идентификация е в някаква степен денотативна (референтна), а индетерминантната е понятийнообобщаваща и квалифицираща” (Георгиев 1991: 260-261). Авторът различава 4 вида определеност – текстова (която в повечето случаи е рекурсивна като съотнасяне на отъждествяване с едно предварително въвеждане на предмета в речта, но може да бъде и „детерминация в аванс” в по-редки случаи с постпозитивно подчинено определително изречение), синтагматична (която е израз на денотатно-референтна индивидуализация и понятийна конкретизация поради непосредствената зависимост на думите в условията на тяхното съчетаване), комуникативна (произтичаща от начините на възприемане на предмета от участниците в съобщението и следователно имаща субективен характер) и лексико-семантична (свързана с тези разреди съществителни имена, които съдържат в значението си определеност, но при тях тя не е само лексикален проблем, а има и морфологична стойност, защото, независимо от мотивировката си, намират формален израз в рамките на словоформата, която бива винаги нечленувана или задължително членувана) (Георгиев 1991: 260-265).

В лингвистичните проучвания, посветени на разглежданата проблематика, през последните десетилетия широка популярност придобива съчетаването на логико-семантичния и комуникативно-прагматичния подход и представянето на детерминацията като „семантико-прагматична категория” (Косеска-Тошева и др. 1990; Лакова и др. 1998; Станков 1987; Зидарова 1998а; Зидарова 1998б и др.).

Според В. Косеска и Г. Гаргов от гледна точка на семантичната теория категорията ‘определеност / неопределеност’ има кванторни значения (единичност, екзистенциалност и всеобщност), които се проявяват на равнището на цялостната структура на изречението. Авторите обвързват детерминираността със значението единичност, а неопределеността със значението всеобщност (Косеска-Тошева и др. 1990: 70), но в противоречие с това отбелязват, че, макар определителният член в българския език да е индикатор на единична номинална фраза, в редица случаи той развива и друго детерминиращо значение – това на индикатор за всеобщност (Косеска-Тошева и др. 1990: 23).

В. Зидарова дефинира семантиката на анализираното лингвистично явление като изразяваща се най-общо във възможността чрез формата на името да се представи назованият обект като определен или неопределен в неговата индивидуалност, като познат или непознат на участниците в комуникативната ситуация. Според нея богатият спектър от семантични нюанси се експлицира от опозитивно съотнасящия се определителен член и нулева определителна морфема, успоредно с които в плана на изказа

функционират и редица лексикални средства, а всички те заедно образуват системата от детерминационни показатели на съвременния български език (Зидарова 1998б: 210). Разглеждайки референцията като начин за установяване на отношение между езиковата фраза и нейния обект в интерпретация на субекта, и следователно като пресечната точка на езика, действителността и речевата ситуация, В. Зидарова подчертава, че в езиковата система зад всеки знак стои абстрактно множество от всички потенциално възможни референти, образуващи неговия екстенционал, но сам по себе си такъв знак е нереферентен и едва включването му в изказване прави възможно изследването на връзката знак – действителност с оглед на детерминацията. Ето защо според нея най-същественото деление на езиковите изрази е по признака референтност, въз основа на който се създава опозиция с логико – семантичен характер, чийто маркиран член с оглед на детерминацията се поддава на понататъшно членение неопределеност / определеност, представляващо вече комуникативна по тип опозиция (Зидарова 1998а: 204-209).

Като се позовава на И. И. Ревзин, Т. Шамрай съпоставя членуваните и нечленуваните форми на съществителните имена и акцентира върху съществуващата между тях семантична разлика, изразяваща се във факта, че чрез “употребата на определителния член (характеризиращ се в рамките на граматическата опозиция ‘неопределеност / определеност’ с наличието на знаковата деиктична функция, свързана с признака ‘идентифицираност’), се подчертава отграничеността, лимитираността, дискретността на обекта”, която не се означава при нечленуваните форми, представящи обекта като съвкупност от определени свойства и признаци, или значението лимитираност при тях се изразява с помощта на лексикално средство (формата *един*) (Шамрай 1989а: 87-127).

М. Лакова и Г. Гаргов считат, че изразяването на ‘детерминираност’ в българския език става посредством две различни по своята природа опозиции – семантичната ‘единичност / неединичност’ и прагматичната (комуникативната) ‘познатост / непознатост’ (Лакова и др. 1998: 115-128). Според М. Лакова категорията ‘неопределеност / определеност’ възниква като фундаментална езиковедска категория при опитите да се разберат механизмите, чрез които се осъществява идентифицирането на различните елементи на ситуациите, за които се говори. В този смисъл тя е частен случай на проблема за съотнасянето на езиковите изрази и обектите от действителността, с който се занимава теорията на референцията (Лакова и др. 1998: 115).

В книгата си, посветена на тройното членуване в родопските говори, Е. Каневска-Николова достига до извода, че общоутвърден структурно-

семантичен модел на категорията ‘неопределеност / определеност’ все още не съществува, и затова се ограничава с формулирането на конкретните значения на определителния член. Според нея формалният показател за символизиране на определеност може да означава единичност на двустранното идентифициране на обекта; ситуационна (комуникативна) идентифицираност; текстова идентификация (анафорична и катафорична определеност); институционна идентифицираност, при която членуването лично име се свързва с институцията, към която принадлежи лицето; идентификация въз основа на най-общата осведоменост за съществуването на определен род предмети по принцип (генерична определеност) и тоталност (цялостност) на обекта за дадена ситуация (количествена определеност) (Каневска-Николова 2006: 36). Подобен подход към проблема обаче крие сериозен риск от пропуски или неточности при направените заключения, тъй като се прескача равнището на системата и се търси обяснение (считано за определение) директно на субстанционално равнище.

Всъщност при опитите си да дефинират категорията ‘неопределеност / определеност’ много от цитираните по-горе автори се опират именно на поведението на членния формант и на регистрираните способности за изразяване на значението ‘детерминираност’, като се стараят максимално подробно да опишат начина им на функциониране в лингвистичната система. Това обаче води до редица неясноти и противоречия, тъй като „семантиката ‘определеност’ може да се изразява и по други начини – чрез лексикални средства, контекста или самото лексикално значение на определени категории съществителни имена, но в тези случаи вече не става дума за граматическо значение, защото тя не е изразена чрез морфологически показатели, т.е. чрез формите на самите думи” (Стоянов 1984: 224-225; Граматика на СБКЕ 1993: 116-117 и др.). Разрешаването на противоречията, възникнали вследствие неразграничаването на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ от семантиката ‘детерминираност’, съществуваща в българския език и на лексикално-семантично и синтактично равнище, налага увеличаването на броя (различен при всеки от авторите) признаци, необходими за класификацията на многобройните типове фиксирани употреби, и позволява представянето на детерминацията като семантико-прагматична категория. Това, от своя страна, противоречи на изискването за единство на форма и значение в рамките на морфологичната категория, която се дефинира като система от противопоставени едно на друг редове словоформи с еднородно съдържание (Бояджиев и др. 1998: 293; Кръпова 2000: 147). Така се стига до нови проблеми при дефинирането на

разглежданото граматично явление, тъй като поведението както на членния формант, така и на членуваната именна словоформа / номинална група като цяло, е пряк резултат от начина на организиране на анализираната морфологична категория и съществуващата строга йерархичност между нейните членове. Отхвърляйки възможността закономерностите при употребата на членния формант в рамките на определената именна парадигма да бъдат ясно определени и да получат изчерпателно обяснение на системно равнище, цитираните по-горе автори се оказват в ситуацията да търсят и дефиницията и обяснението на анализираното лингвистично явление директно на субстанционално равнище, на което не е възможно да се даде определение на парадигматичните отношения, изграждащи морфологичната категория, а единствено да се намери обяснение на универсалния характер на въпросните отношения.

За да бъде коректно дефинирана морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’, е необходимо първоначално въз основа на самостоятелни вътрешноезикови критерии (тъй като именно чрез тях се доказват парадигматическите и опозитивни отношения между определени морфологични явления, тъй като те “сами по себе си са достатъчно доказателство за това, че даден член е немаркиран, а неговият противочлен – маркиран” (Герджиков 1999: 65)) да се определят изграждащите я парадигматически отношения и в частност корелации, както и да се разкрие насоката на субординация между нейните членове. Според теорията на граматичните опозиции, доколкото всяка морфологична категория се определя като една или повече парадигматични противопоставяния, отнасящи се към едно и също семантично поле, а нейните членове (грамемите) представляват езикови, релевантни, системообусловени същности, всички техни прояви (манифестации), използвани като критерии за разкриване на насоката на субординацията, следва да се търсят в отношението между системообусловените им стойности, т.е. на равнище система. Употребата на членовете на дадена граматическа категория всъщност се подчинява на строга логическа зависимост, породена отново на системно равнище от отношението между членовете на граматическата опозиция. Тя се състои в това, че в рамките на многочленната морфологична парадигма универсалният клас (т.е. общото свойство, характерно за всички членове на парадигмата) се разбива на комплементарни подкласове на основата на различни релевантни признаци, равни по брой на двучленните опозиции, които изграждат системата. При всяко разбиване двата члена на опозицията се съотнасят като маркиран (т.е. такъв, който има системоформиращо

значение, тъй като отговаря на комплементарния подклас, характеризиращ се с наличие на съответния диференциален признак) и немаркиран (т.е. този, който включва в системообусловеното си значение както комплементарния подклас, отличаващ се с отсъствие на съответния диференциален признак (видово значение), така и класа, обединяващ двата подкласа (родово значение)). По този начин в зависимост от броя на маркираните си стойности, членовете на многочленната парадигматическа опозиция се подреждат в стройна йерархия, която започва от максимално немаркирания член (т.е. немаркиран по отношение на всички релевантни признаци), преминава през единично маркиран, двойно маркиран и т.н., за да стигне до максимално маркирания член (т.е. маркиран по отношение на всички релевантни признаци) (Герджиков 2000).

1.2. Състав на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’

Както бе посочено в предходната глава, за да бъде коректно дефинирана морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’, е необходимо въз основа на самостоятелни вътрешноезикови критерии да се определят изграждащите я парадигматически отношения и, в частност, корелации, както и да се разкрие насоката на субординация между нейните членове. Това налага разглеждането на друг важен въпрос, пряко свързан с анализираната проблематика, по който в лингвистичната литература до момента не е постигнато единомислие – има ли неопределителен член в българския език. Изказаните в тази връзка мнения могат да бъдат обобщени в две основни групи.

Първата от тях обединява вижданията по въпроса за състава на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ на преобладаващата част от българските езиковеди, според които в рамките на разглежданата граматическа парадигма не може да се говори за наличие на формален показател за неопределеност (вж. Милетич 1887: 305-331; Младенов 1979: 141 и др.). Още в обширното Филологическо предуповедомление на своята Болгарска граматика Н. Рилски отбелязва, че съществителните имена се употребяват „с член за определен разум”, докато ‘неопределеност’ се изразява посредством нулев член и чрез прибавяне на *един* преди съществителното име, но, за разлика от гръцкия език, тук следва да се говори не за неопределителен член, а за дума със самостоятелно лексикално и граматическо значение, чрез която по лексикален начин се символизира значението ‘неопределеност’ на съществителното име (Рилски 1835: 60). А. Т. Балан уточнява, че докато

към неопределената именна словоформа, която „просто именува едно нещо в единствено или множествено число”, може да се постави думата *един, една, едно*, при определената форма това задължително води до семантични промени (Балан 1899: 85-89). В „Основна българска граматика” Л. Андрейчин препоръчва употребата на *един, една, едно* по аналогия на неопределителния член във френски, немски и английски да се избягва, тъй като в българския език те не са се граматикализирани с подобна функция (Андрейчин 1944: 141). П. Калканджиев стига по-далеч, заключавайки, че нашият език не само не притежава, но и никога „не е правил опити да създаде неопределителен член...” и макар числителното *един, -а, -о, -и* в отделни случаи да функционира като неопределителното местоимение *някой*, то не трябва да се отъждествява с неопределителния член в немски и френски език (Калканджиев 1938: 215-222). С. Панаретов също счита, че в българския език ‘неопределеност’ се символизира на формално равнище с помощта на нечленувана форма на съществителното име, към която може да „се притуря прилагателно – числителното *единъ – една – едно* или неопределителното местоимение *някой – някоя – някое*, срв.: *един или някой човек умрял, едно или някое дете са родило*” (Панаретов 1881: 54-64). П. Пашов определя *един* като неопределително местоимение – прилагателно (Пашов 1964). Б. Цонев подчертава, че в лингвистичната литература „думата е все за определителния член *-ът, -та, -то*, защото неопределителен член български още не познава.” (Цонев 1985: 468). Като обстоятелство, затрудняващо развитието на неопределителния член в българския език, Ст. Георгиев посочва нееднаквата му с формалния показател за символизиране на детерминираност позиция спрямо съществителното име (постпозитивна на определителния член и препозитивна на *един*), както и разпространението му в множествено число, което не е характерно за езици, развили неопределителен член от това числително име. Той подчертава, че, за разлика от омонимите си (числителното име и неопределителното местоимение), които на синтактично равнище се разглеждат като определения, образуващи със съществителното свободни словосъчетания от пълнозначни думи, в рамките на номиналната фраза неопределителната частица *един* единствено подсилва граматическото значение ‘неопределеност’, явява се допълнително средство за изразяване на граматическото значение, съдържащо се в нулевия неопределителен член, докато носител и на лексикалното, и на граматическото значение в нея се явява съществителното име.” (Георгиев 1967: 114-124; Георгиев 1991: 274-275). Ст. Стоянов също защитава тезата, че в българската морфологична система не може да се говори за наличие на формален

показател за неопределеност, тъй като първичното числително *един*, превърнало се в неопределително местоимение, пази в достатъчна степен както числителното си значение, така и значението си на неопределително местоимение, от синтактично гледище е съгласувано определение на името и следователно не се е превърнало в чисто граматически показател за неопределеност на обекта. Авторът подчертава, че дори в езици, които не познават граматическата категория ‘определеност’, числителното *един* е придобило значение на неопределително местоимение и следователно в такива случаи не бива да се определя като неопределителен член (Стоянов 1998: 191-194). Ив. Куцаров определя мястото на *един* в периферията на функционално – семантичното поле на категорията ‘положение’, която дефинира като двучленна в българския език (Бояджиев и др. 1998: 470-471).

Втората основна позиция по разглеждания проблем, около която се обединяват мненията на редица наши и чуждестранни лингвисти, е, че неопределителното местоимение *един* в българския език изпълнява функцията и на неопределителен член или се доближава до него в някои свои употреби (Бернщайн 1948; Маслов 1956; Маслов 1982; Иванчев 1957; Стаменов 1985; Пенчев 1984; Пенчев 1987; Станков 1987; Станков 1988; Станков 1995; Станков 1998а; Станков 1998б и др.). Поддръжник на това твърдение е С. Б. Бернщайн, който настоява върху наличието на формален белег за индетерминираност в разглежданата морфологична парадигма (Бернщайн 1948:63). Нестабилността на лексемата *един* като показател за неопределеност и липсата на припокриване между тази нейна употреба и функцията на неопределителния член в други езици са причина И. И. Ревзин да счита, че в нашия език съществуват само зачатъци на формален белег за индетерминираност. Затова той нарича *един* „местоимение артикъл” и уточнява, че в случаите, когато това местоимение се употребява, следва да се говори за слаба неопределеност (Ревзин 1978). Мнението му се споделя и от Ю. Маслов, който счита появата на неопределителен член за „напълно естествена за език, който е развил в системата на съществителното име граматическата категория ‘неопределеност / определеност’” (Маслов 1956: 95; Маслов 1982: 162-171). Според О. Младенова детерминираността в съвременния български език е нещо повече от общославянския „семантически и прагматичен концепт”, тя е „пълноценна граматическа категория с енклитичен определителен член, иновация, възникнала около XII в. или по-рано, и с малко по-късно появил се неопределителен член, който се намира още в ембрионално състояние” (Младенова 2007: 4). В лингвистично проучване, представящо дадена езиковата система от синхронна гледна точка, за

„наченки” в развоя на определен елемент от нейната парадигма обаче е недопустимо да се говори, а колебанията и уговорките, които горепосочените автори са принудени да направят, са резултат от липсата в разработките им на строг критерий за определяне на статуса на *един* като морфологичен или като синтактичен определител на именната група.

Основният довод, който се изтъква в защита на тезата за наличие на формален показател за неопределеност в българския език, е съществуването на различия в семантиката на нулевия неопределителен член, показващ, че от гледна точка на адресанта не е съществен представителят (обектът), с чието посредничество се въвежда класът предмети, а самият клас, и включващите неопределителен член именни групи, които чрез своята референтност се изравняват с определените номинални фрази и се отличават от тях само по това, че слушащият не познава обекта, който е познат на говорещия (Пенчев 1987: 158-161). Изводът, до който достига Й. Пенчев, се подкрепя не само от привържениците на тезата за наличие на неопределителен член в българския език, но и от нейните противници. Анализирайки наличието на съотносими форми в рамките на именната парадигма в българския език с нулев член (т. нар. немаркирана неопределеност) и с *един* (маркирана или слаба неопределеност), при които количествена функция на числително се поглъща от способността му в комбинация със съществителното име да изразява неопределеност и така да се превърне в специална неопределена лексема, Ст. Георгиев например също отбелязва съществуването на синонимия върху общото значение ‘неопределеност’, която предполага различие между тях. Според него то се изразява във факта, че, докато нулевия неопределителен член е обратния полюс на определителния член, близостта на неопределителната частица *един* до функцията на формален показател за неопределеност е правопрпорционална на степента на неконкретизираност на предмета и на нивото на обобщеност на значението на съществителното име или израза, в който се намира той, следователно неопределителната частица *един* е повече отделяща, диференцираща, отколкото определяща, не изразява познатост, а отделя обекта от много еднородни на него (Георгиев 1967: 114-124; Георгиев 1991: 274-275).

В случая противоположните позиции на авторите се дължат единствено на това, че докато поддържащите на тезата за наличие на неопределителен член в българския език акцентират върху граматикализацията на *един* в тази функция, опонентите ѝ считат, че няма достатъчно доказателства за подобни твърдения. В статията си „Наблюдения върху употребата на члена в български език” Св. Иванчев посочва, че в някои случаи (като например при изреченията с прав

словоред, когато името-подлог е тема – *Една жена пее.*) нечленуваната форма на името е неупотребима без *един* (Иванчев 1957). Според В. Станков, който намира в това твърдение потвърждение на тезата си за наличието на формален показател за неопределеност в българския език, в такива случаи за неопределителен член неизбежно може и трябва да се говори (Станков 1998: 516). В опит да докаже, че *един* е морфологизиран до степен, позволяваща му да изпълнява функцията на неопределителен член, той подчертава, че изборът между неспецифична и специфична неопределеност не е резултат от свободна конкуренция, тъй като зависи от това дали отправителят на съобщението иска да открие сигнификативния елемент в значението на съществителното име (без да се промени референтният му характер) или желае да изтъкне денотатния елемент в семантиката му чрез поставяне на обекта като идентифициран от говорещия, и следователно употребата на индетерминативен или нулев член е винаги мотивирана. Причините за този избор според него зависят от редица фактори, които действат комплексно: синтактичната позиция на номиналната фраза в изречението, свързана с ролята ѝ като тема / рема (началният подлог тема не може да бъде нечленуван, а нулевият член се среща най-често в ремата), лексикалното значение на глагола (напр. ако на името по предикативен път се приписва качество, то не може да е нечленувано), някои глаголни категории, ефект на недоизказаното (ако в определен контекст говорещият произнесе изолирано изказване, съдържащо именна група с *един*, без да продължи разказа си), комуникативните цели на говорещия (чрез нулев член се подчертава типът на предмета, принадлежността му към определен клас, а чрез неопределителен член – неговият денотат, т.е. лишен от сигнификативност характер). Във факта, че специфичната и неспецифичната неопределеност се отбелязват с различни езикови средства (съответно с *един* и нулев член), които изразяват различни граматически значения, В. Станков вижда недвусмислено доказателство, че в случая *един* играе ролята на неопределителен член и следователно е част от специфична система за изразяване на граматическата категория ‘неопределеност / определеност’, по която българският език се отличава както от езиците, в които тази категория е граматична (английски, немски, френски), така и от останалите славянски езици, където тя има лексико – семантичен характер (Станков 1998: 160-167). Авторът обаче сам разколебава това свое твърдение, уточнявайки, че общото във всички случаи със задължителна употреба на *един* е, че референтът може да се мисли само като специфициран, тъй като изпускането му би довело до промяна в характера на информацията и следователно е в разрез с комуникативните цели на

говорещия, а специфицирането на значението на името е възможно и в множествено число с помощта на наречие, числително, неопределително местоимение и *едни* (напр.: *Петима, много, няколко, някои, едни ученици влязоха в стаята*), като в случая *едни* не само сменя сигнификативността от значението на словоформата, но и специфицира референта, като при това често показва, че ще бъде предоставена повече информация за него (Станков 1995: 123-126). Ст. Стоянов определя употребата на изрази от типа: *кавал свири на поляна, жетварка пее нейде в полето* като явяваща се напълно регулярно в речта. Това според него напълно важи и за цитираното от В. Станков като доказателство за наличие на неопределителен член изречение „*Жена пее.*“, което наистина на пръв поглед изглежда невъзможно за българския език, но всъщност се реализира напълно нормално в някои контексти, докато в други случаи дори и с прибавяне на неопределителното местоимение към подлога пак си остава необичайно и почти толкова невъзможно, и поради това не може да бъде доказателство за наличие на формален показател за неопределеност в българската езикова система (Стоянов 1998: 189-190). Анализирайки употребата на формата *един* в различни типове контекст, Ст. Георгиев също стига до заключението, че маркираната неопределеност е много частично и непоследователно явление, чиято функция не е единна и не се припокрива с тази на неопределителния член в други езици. Това според него е основание да се говори за нулев неопределителен член, който има доминираща роля при изразяване на морфологичното значение неопределеност в българския език, и за неопределително съчетание на съществителното име с *един*, който не може да се разглежда като формален показател за неопределеност, макар в определени случаи да придобива такъв статус, тъй като се характеризира с твърде многообразна лексико-морфологична модификация, дължаща се на недостатъчната му специфицираност в изразяването на граматическото значение ‘неопределеност’, както и на липсата на собствена неопределителна функция в случаите, когато подсилва изразяването ѝ в именната група, която го характеризира като неопределителна частица, факултативна по отношение на нулевия неопределителен член, или води до покриване на значението му с това на неопределителните местоимения *някой, някакъв* (Георгиев 1967: 114-124; Георгиев 1991: 274-275).

Липсата на граматикализация на *един* е основната причина редица автори да не го приемат като морфологичен показател за неопределеност, и да разглеждат функционирането му в езиковата система на синтактично равнище. В. Зидарова подчертава, че, освен нулевата морфема, в механизма на неопределеността трябва да се включат и атрибутивно

употребените неопределителни местоимения, като следва да се има предвид, че отделните показатели не се намират в отношение на свободна вариативност, а маркират различни отсенки в семантиката на неопределеността, за конкретизирането на които все по-често се правят опити в съвременната граматическа литература (Зидарова 1998а: 204-209). Според Т. Шамрай неопределителното местоимение и определителният член имат еднотипна значимост, потвърждаваща се от факта, че при употребата им говорещият дава експлицитен израз на намерението си да съобщи нещо за обекта, докато експлицитен израз за подобно намерение липсва при наличие на нечленувани имена (Шамрай 1990: 161). След обстойно проучване на употребата на *един* на синтактично равнище от гледна точка на теорията за актуалното членение на изречението Стефания Гинина достига до извода, че употребата му при имена с референтна неопределеност е факултативна, докато задължителното присъствие на *един* в именната група е резултат от необходимостта за актуализация на името при известни контекстови условия и повишава степента на индивидуализация на неговата неопределеност. Поради това според авторката неопределеността като член на функционално – семантическа опозиция има за граматическо ядро нулевата форма на неопределеност, а неопределителното местоимение *един*, служещо като лексикално средство за неопределеност на имената наред с неопределителното местоимение *някакъв*, се намира в периферната част на семантичното поле на тази категория (Гинина 1998: 201-202). М. Лакова говори за дефинитни (членувани), индефинитни (изрази от типа “*Вчера срещнах (един) журналист*”, при които употребата на неопределителното местоимение *един* е факултативно, а референтните именни групи, характеризиращи се съответно с наличието и отсъствието му, са синонимични) и адефинитни (изречения от типа “*Иванов е журналист*”, при които нулевият член на името не може да се замени с *един* и *някой*, защото настъпва изменение в семантиката на изказването) фрази (Лакова 1983: 154-155). Авторката посочва, че на синтактично равнище определителният член изразява дефинитност и генеричност, неопределителният член *един* – индефинитност (при индивидуално неспецифициран обект пред слушателя) и генеричност, а нулевият член е единствено средство за оформяне на адефинитни именни фрази (със стойност на свойство, понятие), като може да се употребява и в индефинитни фрази с *един* (Лакова 1997-98: 12-24). Разглеждайки употребата на *един* в различни типове контекст, Кр. Кабакчиев достига до заключението, че факултативността на *един* в множество изречения от различен тип и трудностите в откриването на някаква систематичност в тази употреба

категорично показват, че няма сериозни основания за приписване на граматичен морфологически статут на тези форми (Кабакчиев 1990: 48). В по-късни свои разработки, посветени на същите езикови проблеми, авторът предлага друг модел, съгласно който определителният член и формалният показател за неопределеност функционират като маркери за темпорална ограниченост, която проектират върху глаголният компонент на изречението (Кабакчиев 1992). В. Косеска и Г. Гаргов правят значително по-нюансирана разлика между формите с нулев определителен член и с *един*, които определят като несинонимични, тъй като номиналната фраза в израза *“Димитър видя жена”* е двузначна съответно с парафраза *една жена / някаква жена*, като при второто значение говорим за недоизказана кванторна екзистенциалност, докато фразите с наличие на неопределително местоимение в рамките на именната група са с доизказана морфологично екзистенциална кванторност и при тях значението *някаква жена* отсъства (Косеска и др. 1990: 135-155).

Като доказателство в подкрепа на тезата за наличието на формален показател за неопределеност в българската морфологична система, чийто ревностен поддръжник е, В. Станков представя цялостно разработен модел на граматичната категория ‘неопределеност / определеност’, според който тя се основава на релевантните семантични признаци ‘идентифициране на обекта на изказването от участниците в говорния акт’, ‘тоталност’ (отнасящ се до изразяването на идентифицираност на обекта в неговата цялостност), ‘референтност’ (наличие или отсъствие на референт) и ‘сигнификативност’ (свързан със способността на името да означава едновременно понятие за предмета (сигнификат) и конкретен обект (денотат, десигнат)) (Станков 1987; Станков 1995: 87-104). Въз основа на тях според автора се изгражда четиричленна морфологична категория, елементите на която са групирани по двойки, тъй като се отличават с потесни връзки помежду си. Първата от тях включва нерелевантната и неспецифичната неопределеност, чиито форми са граматични омоними, поради което различия между тях се откриват единствено на семантично равнище във факта, че докато липсата на референт прави признаците ‘идентифицираност’ и ‘тоталност’ нерелевантни при нерелевантните именни групи с нулев член, поради което те не влизат в опозиция в това отношение с членуваните с определителен и неопределителен член имена, а разглежданата субкатегория е синтактично ограничена (среща се преди всичко като съставна част на сказуемото: *Тя е дете.*), за референтните номинални групи без формален показател за неопределеност тези признаци са релевантни и затова те влизат в привативна опозиция с членуваните с определителен и неопределителен член имена като

немаркирани по тях. Останалите две субкатегории, съставлящи според В. Станков парадигмата на категорията ‘неопределеност / определеност’, също са тясно взаимосвързани, тъй като се характеризират с маркираност от гледна точка на тоталността и референтността и немаркираност по признака ‘сигнификативност’, особености, които са свързани с представянето на обекта като идентифициран от говорещия, и се различават единствено по това, че докато специфичната неопределеност (*В стаята влезе едно дете.*) е семантично ненатоварена от гледна точка на признака ‘двустранна’ и маркирана по ‘едностранна идентифицираност’ (защото се отнася до конкретен денотат, определен предмет, който е идентифициран от говорещия, но липсват данни дали е идентифициран от слушателя), определените форми (*В стаята влезе детето.*) са маркирани по признака ‘двустранна’ и немаркирани по признака ‘едностранна идентифицираност’, тъй като при тях става дума за конкретен денотат, за определен предмет, който е идентифициран от говорещия и от слушателя. Тази семантична близост е основание авторът да счита за нелогично при наличието на граматическа форма за определеност (определителен член) да няма опозитивно средство за системно изразяване на значението, което е идентично по отношение на денотативното или понятийно съдържание на именната синтагма, и се различава само по признака ‘идентифицираност’ на обекта, която е двустранна при определени именни синтагми и едностранна при специфични неопределени номинални групи. Ето защо според него в случаите, когато именната синтагма означава конкретен брой обект, формата *един* изпълнява ролята на такова средство за изразяване на неспецифичната неопределена идентифицираност (Станков 1995: 105-129). От обобщението, представено от В. Станков във вид на таблица, ясно личи, че според него нереперентна неопределеност е единичномаркирана, следват двойномаркираната и полумаркирана по още три от релевантните за категорията признаци неспецифична нереперентност и тройномаркираните специфична неопределеност и определеност (Станков 1995: 104).

Анализирайки така представеният модел, Ст. Стоянов не приема направеното от В. Станков семантично разграничение между неспецифичната и специфичната неопределеност, тъй като счита, че с наличие на конкретен референт може да се характеризират не само номиналната фраза с *един* и определената форма на съществителното, но и нечленуваното име, и следователно да се твърди обратното означава да не се държи сметка за разликата между обема на едно недетерминирано понятие (*книга*) и на детерминираното с количествен или качествен детерминатор понятие (*една книга, хубава книга, полезна книга*). В

разглежданото мнение на В. Станков Ст. Стоянов открива и доказателство за липсата на неопределителен член в българския език, тъй като, ако при конкретната неопределеност, изразявана с *един* и нечленувана форма на името, също се означава конкретен предмет от обема на понятието, това доказва, че *един* още пази своето значение единица и неопределителната си семантика. Следователно при анализираната лексема в случая не се наблюдава десемантизация, поради което тя не може да изпълнява функцията на неопределителен член, притежаващ само граматическо значение 'неопределеност'. Авторът счита, че освен това от граматическо гледище тук не става дума за равностойни разновидности на морфологичната субкатегория 'неопределеност', защото, докато неспецифичната неопределеност се изразява по граматически начин (с граматична форма), т.е. с отсъствие на морфема, специфична неопределеност се символизира на лексикално равнище, тъй като първичното числително *един*, превърнало се в неопределително местоимение, пази в достатъчна степен както числителното си значение, така и значението си на неопределително местоимение, от синтактично гледище е съгласувано определение на името и следователно не се е превърнало в чисто граматически показател за неопределеност на обекта, което е и причината конкретната неопределеност да се среща само при броими съществителни. Авторът подчертава, че дори в езици, които не познават граматическата категория определеност, числителното *един* е придобило значение на неопределително местоимение и следователно в такива случаи не бива да се определя като неопределителен член (Стоянов 1998: 191-194).

Това обаче са само малка част от възраженията, които биха могли да се изкажат по отношение на горепосочения граматичен модел. При детайлен анализ в него се откриват множество неясноти и противоречия, които поставят под съмнение не само разглежданото семантично разграничение или съществуването на неопределителен член в българския език, за които говори Ст. Стоянов, но и систематичността на така представената морфологична категория 'неопределеност / определеност' като цяло.

Семантичните признаци, въз основа на които според В. Станков се изгражда морфологичната категория 'неопределеност / определеност', са с доказана във времето научна стойност и днес практически не се оспорват от специалистите, макар да се представят под различна форма, но се отнасят до когнитивния или комуникативен (прагматичен) аспект на езика и референтността в най-широк смисъл (вж. Райтер 1967: 111-112; Ревзин 1972: 101; Стронсън 1963; Ръсел 1920; Фреге 1977; Jespersen 1924: 113).

Ако обаче приемем, че те действително са релевантни по отношение на анализираното граматично явление и че в разглеждания случай става дума за една напълно симетрична морфологична категория, в рамките на която всички получени терминални (крайни) подкласове са непразни (ненулеви) и на всеки такъв краен подклас отговаря отделен член на езиковата система, би следвало да се очаква ‘неопределеност / определеност’ да бъде 2^4 , т.е. шестнайсетчленна, а не четиричленна. Основание за подобно твърдение се открива в създадената от Н. С. Трубецкой (Трубецкой 1939 / 1960: 83) и Р. Якобсон (Якобсон 1940 / 1971: 136) и доразвита в съвременната лингвистика теория за граматическите опозиции, която разглежда граматическите парадигми, и в частност морфологичните категории, като разбиване на универсалния клас (общото свойство, характерно за всички членове на парадигмата) на комплементарни подкласове на основата на редица релевантни признаци. Те са толкова, колкото са двучленните опозиции, изграждащи парадигмата, като при това при всяко разбиване двата члена на опозицията се съотнасят като маркиран (т.е. такъв, който отговаря на единия от двата подкласа) и немаркиран (който включва в системообусловеното си значение както другия комплементарен подклас (видова подстойност), така и класа, обединяващ двата подкласа (родова подстойност)). Както е добре известно в логиката, това означава, че броят на максимално тесните подкласове, получени в резултат от разбиването на изходния клас по всички признаци едновременно, е равен на 2^n , където n е броят на релевантните за съответната категория признаци (Герджиков 2000б: 153). Очевидно разглежданият случай не е такъв.

Появата на по-малък брой терминални класове, отколкото би се очаквало според изведената по-горе математическа зависимост, не е изолирано явление. Тя всъщност е прекият резултат от нарушаването на пълната симетрия в системата, т.е. от създаването на асиметрични сектори в нея. Причините за това могат да бъдат две. Най-често редуцираният брой крайни грамемии се дължи на наличието на логическа обвързаност между признаците, въз основа на които е изградена категорията, при което на дадени теоретически възможни техни комбинации може да отговарят празни (нулеви) подкласове. Това обаче не се отнася до разглеждания случай, тъй като между признаците ‘идентифицираност’, ‘тоталност’, ‘референтност’ и ‘сигнификативност’ не съществува комбинация, върху която да се налагат ограничения от подобно естество. Ето защо в организираната въз основа на тези признаци морфологична категория не би следвало да се очаква наличие на празен подклас. Създаването на асиметрия в рамките на представената от В. Станков морфологичната

парадигма не може да се дължи и на действието на принципа на компенсацията (понятие, въведено за пръв път от В. Брьондал (Брьондал 1943)). Причината за това се открива във факта, че, доколкото същността на анализираният явление се изразява в ограничаване или намаляване на съществуващата в следствие от неравноправния характер на членовете на граматическата опозиция степен на семантична натовареност на различните членове на морфологичната категория, които като понатоварени семантично откъм дадена категория или опозиция, за компенсация могат да редуцират други категории или опозиции, като ги подлагат на парадигматическа неутрализация или (в по-редки случаи) на съкратителна реорганизация (Герджиков 1999: 69), неговата проява се обуславя от съществуващата строга йерархичност на граматичната система, която започва с максимално немаркирания член, продължава с членове, които са маркирани по един признак, следват маркираните по два, три и т.н. признака и завършва с максимално маркирания член (Герджиков 2000а: 61). В разглеждания случай обаче подобна строга йерархичност напълно отсъства, тъй като липсват както най-семантичнотатовареният, така и максимално немаркираният член на парадигмата (макар действието на принципа на компенсацията никога да не го засяга), докато степенна на маркираност на неспецифичната неопределеност е практически неопределяема. Това е категорично доказателство за асистематичност на така представената морфологична категория ‘неопределеност / определеност’, още повече че В. Станков, който иначе детайлно разглежда значението и употребите на неспецифичната и специфичната неопределеност и определеността, в голяма част от разработките си или изобщо не споменава, или оставя някак встрани нереферентната неопределеност. Направеният извод се потвърждава и от факта, че две от съставлящите анализирания граматична парадигма субкатегории според автора се символизируют с нулев член на формално равнище, докато поради спецификата на флективните езици (и по-специално на това, че при тях морфемите, служещи за кодирането на морфологичните категории, се намират в една позиция) нулево кодиране при тях е възможно единствено при максимално немаркирания член на цялата парадигма.

Посочването на четири признака, въз основа на които се организира четиричленната морфологична категория ‘неопределеност / определеност’, характеризираща се освен това (по начина, по който е представена тя от В. Станков) с пълното отсъствие на йерархичност, може да се обясни единствено с неправилното определяне на релевантните за нейната система белези, още повече, че самият автор признава за най-важна

семантична причина, обуславяща характера на определеността / неопределеността на именната синтагма, вида на идентифицираността на обекта (двустранна – определителен член; едностранна – *един* и нерелевантна – нулев член), докато по-конкретните особености в значението на именната синтагма в това отношение са резултат според него от допълнителни контекстови елементи, свързани с лексикалното значение на съставките на фразата, синтактичната позиция на съответното име и прочие (Станков 1998б: 155-156). Освен това В. Станков подчертава, че признакът ‘тоталност (цялостност)’ в значението на определителния член личи най-ясно при множественото число на имената, както и в рамките на парадигмата на употребяваните се само в единствено число непретроими съществителни (*той взе книгите от масата / изсипа захарта*), тъй като именно тогава може да се говори за визиране на всички обекти, от които е съставена групата, или на цялото количество субстанция за дадената ситуация (Станков 1987: 74). Поради специфичната семантика на непретроимите съществителни идентифицирането при тях безспорно означава визиране на цялото, но в случая става дума не за отделен релевантен признак, противопоставянето по който изгражда инварианти в системата, а за типични употреби, получени в резултат от взаимодействието на категорията ‘неопределеност / определеност’ със субкатегорията ‘множествено число’ и с лексикограматическите разрези непретроими / претроими съществителни.

Основната причина, поради която част от лингвистите твърдят, че в българския език има неопределителен член или поне негови наченки, е необходимостта да се обоснове безспорно съществуващата разлика в значението на неопределените именни групи с нулев член и *един*. Успешното разрешаване на този проблем обаче изисква коректно определяне на обхвата на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’, което е невъзможно без въвеждането на строг критерий за определяне на статуса на лексемата *един* като морфологичен или като синтактичен определител на именната група, както и установяването и правилното дефиниране на релевантните опозиции, които изграждат разглежданата парадигма.

Базирайки се на виждането, че морфологичната категория представлява единство от форма и съдържание, преобладаващата част от застъпниците на тезата за наличието на неопределителен член в българския език определят ‘неопределеност / определеност’ като тричленна парадигма. Основания за това безспорно не липсват, тъй като лексемата *един* в определени случаи изразява неопределеност. Разликите между именните групи, в чиито състав тя влиза, и тези с нулев член обаче

не бива да се търсят на равнището на акта на комуникация (в идентифицираността на обекта от единия или двамата комуникатори), както прави В. Станков, а на системно равнище в семантиката на членовете на разглежданата парадигма. В това отношение много правилни са наблюденията на Й. Пенчев, който, макар че определя номиналните фрази с неопределително местоимение като носещи значението неидентифицираност на обекта от страна на слушателя, обръща внимание върху факта, че при употребата на нулев неопределителен член за адресанта не е съществен представителят (обектът), с чието посредничество се въвежда класът предмети, а самият клас (Пенчев 1987: 158-161).

Ако бъде приета като работна тезата за наличието на тричленна категория ‘неопределеност / определеност’ в българския език, анализът на семантиката, носена от отделните субкатегории, води до заключението, че в случаите, когато се употребява нулев член (от типа: *В стаята влезе студент.* (а не преподавател)), отношението между означавания обект и неговия денотат е едно-многозначно, т.е. чрез един от елементите на класа (без значение кой точно) в изказването се въвежда самият клас. Ако обаче в същия пример словоформата *студент* бъде заменена с именна група, в чийто състав е включена лексемата *един* (срв.: *В стаята влезе един студент.*) отношението между означаваното и неговия денотат става едно-однозначно, тъй като обектът вече се възприема като обособен от останалите елементи в класа или подкласа, но неидентифициран от гледна точка на комуникаторите. Що се отнася до членуваните форми (срв.: *В стаята влезе студентът, за когото ти говорих вчера.*), те също се характеризират с наличието на едно-однозначно отношение на означавания обект към неговия денотат, но той отговаря на известен на комуникаторите референт.

Ето защо на синтактично равнище Г. Герджиков разглежда категорията ‘неопределеност / определеност’ като базирана на релевантните признаци ‘обособеност’ (по който именните групи с нулев член се противопоставят на тези с *един* или с формален показател за определеност) и ‘идентифицираност’ (познатост, известност) на обекта от гледна точка на комуникаторите (по който определените форми се противопоставят на неопределените, оформяйки по този начин опозиция ‘неидентифицираност / идентифицираност’). Категорията е организирана въз основа на два признака, но това не означава, че е четиричленна, тъй като единият от тези признаци, а именно ‘обособеността’, логически включва признака ‘идентифицираност’ (Герджиков – лекционен курс). Това е и причината в случая да се говори за тричленна система от

последователно-корелативен тип, в рамките на която формите с нулев член като немаркирани и по двата признака, се определят като максимално немаркирания член на парадигмата. Номиналните фрази с *един* са маркирани по признака 'обособеност' и немаркирани по признака 'идентифицираност', т.е. значението им включва свойствата 'обособеност' и 'неидентифицираност'. Определените имена са маркирани и по двата признака – значението им включва диференциаторите 'обособеност' и 'идентифицираност'.

За да бъде дефинирана обаче категорията 'неопределеност / определеност' в представения по-горе състав като морфологична, е необходимо да се докаже, че *един* е морфологичен определител на името, т.е. че значението му се е морфологизирало в достатъчна степен, за да може лексемата да изпълнява функцията на неопределителен член.

Формалните показатели на отделните морфологични субкатегории, както и морфологичните значения на думата, са нейни облигаторни определители. Още Якобсон (макар и повлиян от Франс Боас) подчертава важността на критерия за задължителната им реализация в рамките на словоформата (Якобсон 1940 / 1971). Тази задължителност отпада единствено в случаите, когато действа принципът на компенсацията, но те са ограничени и фиксирани в узуса. Причината за облигаторността на морфологичните определители в определени условия, дори когато информацията, която носят, е предварително зададена от контекста, следва да се търси във факта, че при появата си думата винаги се отнася към даден клас (съществително, глагол и т.н.), характеризиращ се с наличието на общо значение и притежаващ определени категории, без които тя не може да съществува. За разлика от морфологичните, синтактичните определители на дадена част на речта са облигаторни само когато са единствени изразители на съответната информация в ситуацията, т.е. когато изпускането им би довело до двусмислица, във всички останали случаи употребата им е факултативна.

Могат да бъдат посочени редица примери, илюстриращи факта, че употребата на лексемата *един* е задължителна само когато тя е единствен изразител на значението 'обособеност' в ситуацията, но има факултативна употреба, ако тази семантика е зададена в контекста (вж. Георгиев 1967; Георгиев 1991; Гинина 1998; Стоянов 1998 и др.). Така например в изречението „*В стаята влезе един студент.*” неопределителното местоимение не може да бъде изпуснато, без това да доведе до двусмисленост на изказването (смесване със значението 'необособеност' (влезе студент, а не преподавател)). При изрази от типа „*Старецът бръкна в джоба си, извади /една/ кърпа и се избърса.*” обаче употребата на

словоформата *една* не е задължителна, защото означаваният обект е обособен чрез контекста и поради това отпадането ѝ от синтагмата не би довело до смесване със значението ‘необособеност’. Ето защо Г. Герджиков счита, че тези типични употреби на *един* логично го характеризират като синтактичен, а не като морфологичен определител на името, тъй като obligatorността му зависи от това, дали информацията, която носи, е специално изразена в контекста или не, т.е. неговото значение не е морфологизирано и следователно той не бива да се определя като неопределителен член (Герджиков – лекционен курс). Това становище по разглеждания проблем е застъпено и в настоящото изложение.

На синтактично равнище, когато разглежданата категория е тричленна, е възможна транспозиция на маркирания по признака ‘обособеност’, но немаркиран по признака ‘идентифицираност’, нейн член в полето на максимално маркирания член на системата, като при този вид употреба един от елементите става представител на класа като цяло (напр.: *Едно дете трудно би разбрало постъпките на възрастните*). Такъв тип транспозиция съществува във всички езици, характеризиращи се с наличието на тричленна морфологична категорията ‘неопределеност / определеност’, но, за разлика от българския език, където именната група, съставена от *един* и съществително име с нулев член, изразява обособеност на означавания обект от общия клас само когато тя не е предварително зададена от контекста, при тях неопределителният член има по-широка употреба и заема цялото поле на обособеността. В граматичната ни литература тези случаи на транспозиция се квалифицират като доближаване на значението на лексемата *един* до генеричната употреба на определителния член (Георгиев 1980) или генерична употреба на *един* в българския език (Станков 1988: 99-106; Хауге 1987: 442-446).

Опозицията ‘необособеност / обособеност’ не се различава дори на синтактично равнище в рамките на лексикограматичния разред непреброими / преброими съществителни, при абстрактните и събирателните имена, както и при тези за вещества и маси (ориз, сол, захар, пясък). Причината за това следва да се търси в несъвместимостта на семантиката на съществителните, които нямат единични референти (индивидуални представители), с признака ‘обособеност’, който предполага отделяне на един елемент от класа.

На синтактично равнище разглежданата семантична опозиция е силно ограничена и в множествено число. Тъй като употребата им не е кодифицирана като норма в съвременния български книжовен език, изречения от типа: *„В това време дойдоха да прекарат у нас лятото **едни***

далечни роднини.” (Е. Пелин), „През *едни велики пости* той поръча на Кира да иде да се изповяда.” (Ив. Вазов), „*Не ви ли е срам, какво искате от едни жени.*” (Й. Йовков) и под. (примерите са от Георгиев 1978: 409) се срещат почти изключително в художествени текстове. Разглежданото явление е с по-висока фреквентност в разговорната форма на книжовния език, която се характеризира с по-голяма свобода по отношение на узуса. Тук изказвания от типа: „*видях се с едни приятели*”, „*донесе ми едни книги*” са съвсем обичайни. Дори един от най-ревностните защитници на тезата за наличието на неопределителен член у нас – В. Станков – признава, че в съвременния български книжовен език *едни* се употребява по-рядко от *един* и то главно при съществителни имена за лица и следователно е само едно от уточняващите средства, употребявани в номиналната фраза в множествено число, като в случая не може да се говори за количествена определеност, а единствено за наченки на такава употреба (Станков 1998: 140-141). Всъщност споредичността на появата на *един* в плурал категорично свидетелства за недостатъчната степен на граматикализация на първичното числително име във функцията му на неопределителен член, което все още пази остатъци от лексикалното си значение ‘единичност’. Именно тази семантика влиза в противоречие със значението ‘множественост на денотатите’, която се носи от субкатегорията ‘множествено число’ и поради това употребата на *един* в разглеждания случай се избягва. От друга страна, макар и силно ограничена, появата на разглежданата лексема в плурал също се тълкува като доказателство за липсата на формален показател за обособеност на морфологично равнище в българския език, тъй като не е характерна за езиците, развили неопределителен член от числителното *един* (Георгиев 1978: 409).

Още по-интересен е случаят с употребата на *един* в диалектите, разположени в границите на българската езикова територия, тъй като при тях липсват кодифицираните в книжовния език ограничения. Прави впечатление, че всички те се характеризират с много по-честа от книжовната употреба на разглежданата лексема със значение ‘обособеност на обекта от множеството’ при съществителните имена и от трите граматични рода. Разглежданото лингвистично явление е широко разпространено както на изток, така и на запад от ятовия изогlossen пояс.

То е типично за източните по тип балкански говори, въз основа на които е изградена българската книжовноезикова норма (срв.: *Па душѡл идѣн тѹрч’ѣн и ги пупѣтѣл знѣт ли дѣ ѣмѣ иднѡ крѣшчи, чи тѣм ѣмѣлу зѣрѡв’ѣни пѣрѣ.; Ф иднѡ сѣлу, Л’ѣскувиц, спрѣхми ф иднѡ жѣту.; Пѡсли нѣшти нѣпрѣв’ѣѣ иднѡ прѣмкѣ ѣ улувѣ ѣ иднѡ кѹчи.*

Той бѣши съ ук'орѣв'ѣл ф иднѣ мѣнѣ. – Троянско; Убили едѣн зѣм.; Иднѣ бандѣ уграбилѣ дигѣнѣти.; Иднѣ кутѣлу кѣт'ѣнѣ съ. – Севлиево; Кѣту грабнѣх идѣн кестѣл' и гу фѣрлѣх пудѣр'ѣ му.; Наш Рѣсто станѣл иднѣ аѣтѣ.; Ше ти дам ас тебе иднѣ свубудѣ и иднѣ водѣне. – Казанлъшко; идѣн тѣкѣф кѣту тѣби пѣтѣ иднѣ бѣбѣ; Майкѣтѣ и бѣштѣтѣ вѣржѣт инѣ вѣрѣскѣ, пѣк бѣлкѣтѣ дѣрѣ инѣ мил'ѣ. – Карлово; Той ѣма инѣ кѣпѣѣнѣ. (Той е непокорѣн.); ку пѣдни ф рѣѣтѣ нѣ идѣн ни бѣшѣтин, ни мѣйѣчин; Свѣкѣрѣвѣ ѣ бѣши иднѣ арг'унѣлѣйѣ жѣнѣѣѣ.; Срѣшнѣх иднѣ стѣра бѣба.; У думѣ стѣналѣ иднѣ билѣ.; Нуштѣс иднѣ булѣшкѣ мѣчи мѣйту г'ѣду.; Знам иднѣ бил'ѣи зѣ сѣрѣѣ.; виг'ѣла иднѣ дѣрѣдѣ дѣ съ блѣсѣвѣ; ходѣх на бѣлкѣнтѣ дѣ си тѣрѣс'ѣ иднѣ пѣстѣрѣчи – Еленско и др. (примерѣте са от: Ковачѣв 1968: 236-241, Ковачѣв 1970: 8-16, Китѣпов 1970: 108-151, Ралѣв 1977: 191-195, Мѣчѣв 1965: 317, Петков 1974: 10-17). Характерно е и за разположенѣте същѣо изѣточно от ѣтовѣя изѣгѣлѣсен поѣс мѣзѣйѣски (напр.: Мѣне мѣ ѣмѣши кѣту инѣ мѣйкѣ.; излѣзи кѣту инѣ мѣшкѣ; стѣнал кѣт идѣн бѣвул; дѣдѣи кѣт инѣ кѣти; инѣ м'ѣсту – пѣстѣѣе, жѣдѣвѣфѣми идѣн жѣт – Сѣлистрѣнско; Нѣ м'ѣгдѣн'ѣ турѣул'ѣтѣ убѣсѣли идѣн кумѣтѣ.; Д'ѣт ти Пѣтѣр бѣши ти ѣрѣзѣл идѣн ѣбѣф пѣш.; Кѣт зѣмѣ инѣ сѣпѣ, шѣ ми стѣни сѣѣѣдѣ лѣпѣтѣим. – Поповско (примерѣте са от: Кѣчѣв 1970: 51, Дѣнѣв 1970: 251-254) и рупѣски говорѣи (срѣв.: бѣха убѣли ѣдѣн чѣрбѣжѣѣѣ; мѣн задѣнаха ф ѣднѣ тѣрѣба, ѣдѣн тѣс мѣслу и сѣренѣ, вѣрзѣно в ѣдѣн мѣсѣл'; сѣс свѣрѣдилѣно напѣрѣви дѣпка на ѣднѣ грѣда; ѣднѣ нѣш запѣдаха звѣздѣте – Смоѣянско; фѣнѣ ф пу ѣннѣ пѣт'ѣа с нѣга и изл'ѣзѣф на идѣн бузѣлѣк; зѣмѣна идѣн ѣл; кѣч'ѣф сѣ на ѣннѣ дѣрѣу; т'ѣт'ѣу зѣкѣли ѣннѣ ѣѣг'н'ѣ; вѣд'ѣф ѣннѣ гул'ѣма змѣѣѣ; Кѣпили си едѣн кѣлѣм, едѣн блѣштѣдѣ.; Бѣлкѣтѣ му е еннѣ беслѣм'ѣ. – Хасковѣскѣя; Ъѣдѣѣт лѣгнѣл нѣ еннѣ пул'ѣнѣ, зѣнѣчѣл зѣд идѣн бѣк.; Сл'ѣзѣхѣе ѣф еннѣ дул'ѣѣнѣкѣ, глѣдѣѣме тѣм ... едѣн чѣв'ѣк ѣмѣ еннѣ удѣнѣѣкѣ и еннѣ срѣлѣбѣ стѣнуѣва, ѣмѣ ут еннѣ мѣлкѣ пѣшкѣ.; Едѣн чѣв'ѣк ут еннѣ сѣлу учѣл ѣв еннѣ кѣштѣ.; Глѣдѣѣме упрѣш едѣн тѣрѣчин кѣрѣ еднѣ кулѣ. – Гѣмѣюрѣджѣнско; дѣде ѣ идѣн кѣш вѣлна и ѣкѣ, и идѣн б'ѣл куѣн' – Ксѣнтѣѣйско; Дѣвѣѣт му едѣн гул'ѣм кумѣт' слѣнѣнѣ.; Ъѣ едѣн кѣбѣѣѣѣт ѣмѣм.; Бѣше еднѣ зѣтрѣстѣнѣ жѣсѣнѣ.; Иннѣ тѣѣѣѣѣ и тѣвѣ му ѣѣ ѣлѣчѣ нѣ мѣгѣрту.; Еннѣ д'ѣтѣ сѣрѣнѣ мѣгѣрѣту. – Дѣдеѣагѣчѣко; ѣдѣн момѣк и аднѣ момѣ дрѣжѣѣа омѣрѣло.; Фѣшѣтам ѣдѣн чѣрѣк.; Санѣѣѣру (пор) удѣѣши аднѣ пѣлѣ. – Чѣталѣджѣнско; Зѣма аднѣ шѣшѣ прѣсѣну.; Еднѣ ѣѣѣа мѣдѣгу гу ѣѣр'ѣсѣѣѣ.; ѣдѣн кѣнѣсулѣс бѣше дѣухѣдал ѣѣтѣѣѣѣ. – Драмѣско, Сѣрѣско; Пѣдѣи нѣлѣѣ ѣннѣ стѣмнѣ ѣдѣ от вѣрѣсѣт.; Ше напѣрѣвѣм ли нѣсѣка с тѣбе

едѝн берберлѣк?; Имам еѝнѝ парѝ антѝка.; Имам си и ѝа еѝнѝ болешчѝца.; Чирѝчетѝ се оплѝкало на еѝнѝ бабѝчка. — Странджанско; *На инѝ дѝрвѝ висѝ едѝн челѣк' със палмѝре прес курѣмѝ вѝзан.; Се идѝн гудѣнѝк си вѣрнѣ гудѣнѝцѣтѣ.; Мѝринкѣ клѝди инѝ пѝтѣл'че вѣтрѣ.; Бѝле Лѣнка нѣл' зѣ днѝсе идѝн сѣл' л'ѝп. —* Банат (примерите са от: Кабасанов 1956: 91-96; Христов 1956: 251; Кювлиева и др. 1970: 61; Бояджиев 1969: 12-81; Витанова 1986: 297-298; Бояджиев 1970: 228-231; Денчев 1979: 347-349; Антонова-Василева 2011: 84; Горов 1962: 50-162; Стойков 1967: 190-301)).

При своите дългогодишни лингвистични проучвания в региона Т. Бояджиев също регистрира наличието на висока фреквентност на появата на *един* в рупските говори. Според него тя се дължи не само на значителното разширяване на семантиката на първичното числително (разграничени са единадесет отделни негови значения), но и на проявата при него на „резултати от функционално преосмисляне и граматикализация”. Това дава основание на автора да настоява за наличие на неопределителен член в югоизточните български говори. В противоречие с изказаната теза обаче самият той привежда примери, в които за употребата на *един* „от решаващо значение е характерът на съобщението и общата стилистическа тоналност на контекста”, или когато анализираното явление търпи функционални ограничения от семантичен характер (Бояджиев 1970: 743-750). Това недвусмислено доказва наличието при него на остатъци от лексикалното значение на първичното числително и е показателно за недостатъчната степен на граматикализацията му.

Употребата на лексемата *един* със значение ‘обособеност на обекта от множеството’ при съществителните имена и от трите граматични рода е широко разпространена и на запад от ятовия изогlossen пояс. То е типично за българските погранични говори (вж.: *И за стѝджърѣт вѣржемѝ едѝн конѝпѣц.; Имѝла ѝенѝ мѝйк'а дѣвет сѝна, а инѝ чѣрку имѝла — Йѝна.; Пѝвѣл купѝл еѝнѝ злѝтно ножѣнѣе.; Тѝмо се ѝе еѝнѝ ѣзеро голѣмо отворѝло.; заклѝмо еѝнѝ ѝѝгне, побѝйѣмо еѝнѝ дебѣло дѝрвѝ за стѝджър; И едѝн гѝни със еѝнѝ кандѝйѣу.; Изнесѣ момѝчетѝ еѝнѝ бошчѣ дѝр, направѝла еѝнѝ свѣчѣ. —* Царибродско; *у тѝйѝа копрѝви закопѝме едѝн чѝвѣк —* Кюстендилско и др. (примерите са от: Божков 1984: 142-145; Младенов 1971-142). Разглажданото явление е широко разпространено и в северозападните диалекти (напр.: *Дѝвѝда едѝнѝ вѣчер едѝн стѝрец, испѝше едѝнѝ пѝсѝмо.; Ценѝл едѝнѝ мѝмчѣнѣе при едѝн бѝлтѝца.; ше спѝ на едѝнѝ кѣштѝа; имѝло едѝнѝ женѝа трѣдѝна, т'ѝ рѝдѝла едѝнѝ мѝмчѣнѣе —* Белослатинско; *Лѝни доѝдаше едѝн дѝфѝтор.;*

Във влакъ съ зъговѣрих с ена̀ жєна̀ от вѣше сѣло.; Изрѣви едѣм стар̀ нѣш.; Зѣле ена̀ пѣйкъ и г'а̀ гѣат.; Написѣ им на ена̀ книшкъ. – Плевенско и др. (примерите са от: Попов 1956: 173-175; Евстатиева 1969: 164-185)). С наличието на такава употреба на първичното числително име *един* се характеризират и югозападните български говори, разположени в държавните граници на България (срв.: *Изѣдох едѣн барабѣй.; Кѣкто си вравѣше, влетѣ в еднѣ йама.; Син му бѣ еднѣ убаво гавѣнчесто момчѣ.; Ѧн'а дѣн давѣ еднѣ детѣ* – Врачанско; *кѣто почнѣ едѣн дѣш; и едѣн кѣн' йаѣтен откарѣа; И едѣн вѣл откарѣа.; Отвлѣкоа ме кѣтѣ мрѣшил'ак от ена̀ свѣдба.; Обикол'иле го ена̀ уроспѣйѣа и ма̀к'а й.; И еднѣ бѣсно кучѣ* – йа сегѣ не знѣх, че е бѣсно кучѣ.; *Йѣзѣка продаѣм ендѣ сукнѣ.; Седѣме еднѣ зѣме при ма̀к'а ми.* – Самоковско; *Нѣкога е бегѣл едѣн чѣвек од Г'ѣла.; На еднѣ жєна̀ вѣка, укрѣднале детѣто тѣрците.; И ѣто ти подир товѣ тѣй извѣди еднѣ белѣшка.* – Ихтиманско; *Имаше в Бѣново едѣн Нѣнко.; И нѣа бѣме шѣс (дѣца) еннѣ Йѣване умр'ѣа и еннѣ Пѣко.; Па из еннѣ дерѣ одѣ Пѣйбрѣне.* – Пирдопско; *Уйдурѣисах на шишѣто едѣн затискѣл'; Потсѣуни на детѣто еднѣ пѣлена.; Имаше едѣн Рѣнко Крѣстоф.; Нѣкога у нѣшѣта гѣра имѣло едѣн голѣм извѣр.; У сѣлѣто живѣѣл едѣн богѣт тѣрчин.; ймаше едѣн л'убѣвник од Мирѣвен'е; Еднѣ жєна̀ прѣла три гѣдин.* – Софийско; *Мажѣ ми бѣше едѣн пѣйѣниѣа, едѣн гѣзорѣк.; Дѣ откѣсне еднѣ йѣбѣлка.* – Бѣтевград и др. (примерите са от: Хитов 1979: 226-239; Стойков и др. 1956: 333-337; Младѣнов 1966: 64; Младѣнов 1967: 45; Кѣнчев 1968: 62-65; Бѣжѣва 1962: 261-270; Гѣльбѣв 1970а: 114-115; Попиванѣв 1962: 179-180)), кѣкто и крайните северозападни, сѣщинските и крайните югозападни български говори от гѣографската област Македония (напр.: *Мѣне ма нѣсѣше ѣдѣн чѣдѣк, рѣбар од нѣшетѣ сѣло.; Едѣн арнѣутин дѣйде при мѣне.; И мл'ѣко го зѣашѣ ѣднѣ жєна̀ од ѣремо на нѣкоѣ сѣлѣтан.; При тѣрците ймаше ѣдѣн чѣуш од сѣлѣто.; След ма̀лу дѣйде ѣдѣн тѣрчин.; ми са фтѣрайѣа волѣйте, са бѣнаа на ѣдѣн брѣк и йѣремо са скрѣши; Еднѣ бѣба сѣ мѣне бѣгашѣ.; кѣрийѣа на ѣднѣ бѣгарѣкѣ сѣло; Си ѣстанѣло ѣднѣ сѣрѣче сѣмо.* – Долнопрѣспанско; *Ен тѣкуф тѣтѣко пулѣше мнѣгу мѣке от ѣна тѣкѣва шѣѣрка.; Дѣсѣалѣт утѣидѣ ѣскѣр и се учѣѣме при ѣн пѣл.; От нѣшѣо сѣло имѣше ѣн анѣѣрин.; Тѣй утѣпа ѣн ѣврѣин за пѣри.; Кѣга умрѣ еднѣ жєна̀ тѣй ѣ прѣсти нѣ бѣѣѣрѣки и свѣчѣко му рѣзбѣрайѣа, шу гѣворѣши.; Мѣре ма̀жѣо ка ми дѣйде ѣно пѣилѣ тѣшѣко, скѣпѣй отѣзгѣрѣе.; Кѣга фѣтѣваме да правѣме ѣна рѣбѣта, кѣжѣваме ѣирлѣйѣа да ѣсти.; Мѣна пѣ пѣто ѣна бѣбѣѣѣка.; Сѣкаш дѣ мѣ крѣни бѣрѣта, ми сѣ вѣѣде да сѣ фѣѣта зѣ ѣднѣ*

вѣрба и *така* съ *спаси*. – Костурско (примерите са от: Шклифов 1979: 160-211; Шклифов 1973: 151-159; Шклифов 1977: 204-215)).

Примерите могат да бъдат умножени, но това по никакъв начин няма да промени факта, че дори и на диалектно равнище не може да се говори за наличие на неопределителен член в българския език, тъй като в разглеждания случай употребата на *един* със значение ‘обособеност на обекта от множеството’, отново както и в книжовния език, не е obligatorна, т.е. първичното числително не е напълно граматикализирано. В диалектите *един* често се изпуска не само в случаи, когато употребата му в книжовния език е възможна, но дори и тогава, когато е задължителна. Прояви на това лингвистично явление също са регистрирани в цялата българска езикова територия и се срещат както на изток (напр.: *Д’аду Стойну од’џиши с кѡн’ приз Бѣлкѡнѣт дѣ кѡрѣ стѡкѣ.*; *чѣли, чи турѣци приказѡѣт* – Троянско; *Нѣ свѡдѡѣтѣ свѣрилѣ бѡндѣ.* – Казанлъшко; *Буѡѡк заградиѣ и ѡстров забиѣ.*; *Нѣ с’ѡкѣ вѣтлѣ тур’аше рубѣнѣ.*; *Ужѣлиѣ гу бѣзѣн’ѣк.*; *Дубѣтѣкѣт извѣршил зѣрѡр.*; *Имѣт бѣкѣйѣ пумѣждѣ си.*; *Врѣтѡтѣ сѣ кл’ѣчи з гирме.* – Севлиево; *Мумѣтѣ ѡма кедѣр’.*; *Йѣптѣрдѣсѣх си кѣштитѣкѣ.* – Казанлъшко; *Тѡче ги закрѣх с голѣм кѡмѣн’.*; *Мѣнѣ ми дѡйде пѣсмо, пѣсмонѣ скрѣх ф аднѡ дѣпка.* – Смолянско; *Дѣв’ѣра нѡси пр’ѡпуриѣ.*; *Нѡчѡлникѡ нѡси кѡлѣчка.* – Пловдивско; и на крѣста *кулѡн’* сѣс срѣѡѣрни пѡѣти и пу ѡннѣ дѣлка хѣта; и удѡр’ѣ испѣнѣт *парѣѡл’* кѣту нѡ кѡпѡ.; *Нѣ глѣвѣтѣ му изл’ѡнѣ ж’ѡнѣг.* – Хасковско; *Имѣ си нѡш гул’ѡм.*; *Уд гурѡтѣ квѡт дѡйде, бѣрдѣн’ сѣ ти дунѣ.*; *Гѡ глѣдѣ, мѣчѣкѣ ѡде нѣ удѡтѣ.* – Гюмюрджинско; *Нѣ нѡшту сѣлу имѣше кумитѣлѣк.* – Ксантийско; *Имѣ чумѣн с чѣтери сѣрѣ.* – Дедеагачко; *Твѡ дѣрѣѡ не се ѣѣпи, че ѡма брѣка.*; *Женѡтѡ ми вѣзрѣче дѡ пѡтѣрсѣм прѡсе.* – Странджанските говори; *На край сѣлутѣ ѡма гурѣче.* – Банат (примерите са от: Ковачев 1968: 236; Китипов 1970: 108; Попиванов 1962:179; Ковачев 1970: 11-21; Китипов 1970: 121-122; Кабасанов 1956: 92; Попгеоргиев 1962: 209-211; Христов 1956: 252-253; Кѡвлиѣва и др. 1970: 69; Бѡджиев 1969: 12-111; Витѡнѡва 1986: 297-298; Бѡджиев 1970: 239; Горѡв 1962: 69-73; Стойков 1967: 190)), тѡка и на запад ѡт ѣтовѣя изѡглѡсен пѡѣс (срѣ.: *На пѣк’ѡ гѡ стигнѡл стѡр пѡн.*; *Бѣргѡрѣте писѡѣ пѣсмор.* – Белѡсѡлатинско; *Тѣ му ушѣ дрѣшѣкѣ.*; *Шѣ зѣдѣтѡ ѡѡлѡва ѡѡнѣйѣкѣ.*; *Имѡме крѡвѣ.*; *Имѡх бѡбѣ.* – Плевѣнско; *Лѣсно се прѡѡи кѣшита, кѡтѡ ѡмѡш пѡре бѡл.*; *Ѡко удѡрил с прѡчу и ѡдѣ с ѡчѣлѡ.* – Годѣчко; *Йѡнѡ се далѣко ѡженѣлѡ, че ѡма кѡѣ дѡ вой ѡде нѡ гѡсѣе – всѣку срѣду и нѣдѣл’у пѡ брѡт и пѡ брѡтѣнѣѣ.*; и ѡдѡре *венѣѣ турѣмо нѡ вѣрѣѣту* – Цѡрибрѡдско; *Турнѡ му гѡлѣсник ѡтпрѣт.*; *Мѡшѣнѡтѡ е*

батàл. – Врачанско; *До нàс ìмаше еднà комиийк'а: Марè, àде, Лìнко, да те вòдим при вràжалийца.* – Софийско; *Женàта им напрàвила бàница.; На Врачòве ìмаше грòбиште.* – Пирдопско; *Тàкне (закичва) с китка.; Ишлè до мòре.* – Ихтиманско; *Затнàл китка, накривил кàпа.; Кидем у далèчна зèмн'а.* – Самоковско; *На крèвето клàвамеф дýшек.; Тàмо во Крина ìма пèштера.; Тàа мèsила пòгача.; Мàро, пèпелашо, òтори ми да влèза, пàлто ти дòйкоф.* – Долнопреспанско (примерите са от: Попов 1956: 171-174; Евстатиева 1969: 155-179; Виденов 1978: 68-180; Божков 1984: 142-143; Кънчев 1968: 156-159; Младенов 1967: 88; Младенов 1966: 70; Хитов 1979: 226-235; Гълъбов 1970а: 114; Шапкарев и др. 1967: 221-222; Шклифов 1979: 176-212)).

Доказателство за това, че *един* със значение 'обособеност на обекта от множеството' пази остатъци от лексикалното значение на първичното числително, от което произхожда, т.е. не е граматикализиран като морфологичен показател за обособеност, са срещащите се в границите на нашата езикова територия диалектни изрази от типа: *Цìгган'ето ìдат по сèлото, вòдат еднàта мèчка, да ùдара мèчката.* – Самоковско (Стойков и др. 1956: 332), *Имъше идìн учитèл'ът.* – Дедеагачко (Бояджиев 1970: 240). Те показват недвусмислено, че дори на синтактично равнище и подпомогната от контекста разглежданата лексема не се приема от говорещия като достатъчно средство за символизиране на обособеност. Поради това, за да бъде конкретният обект, за който се говори, ясно отграничен от общия клас съответно на мечките или на учителите, в рамките на именната група се включва и формален показател за определеност, т.е. това е още едно доказателство, че и на диалектно равнище за неопределителен член не може да се говори.

В българските говори, както и в книжовния език, не се регистрира употребата на *един* със значение 'обособеност на обекта от множеството' при съществителните имена за непреходими съществителни, при абстрактните и събирателните имена, както и при тези за вещества и маси (ориз, сол, захар, пясък). И в този случай причината следва да се търси в частичното съхраняване на семантиката 'единичност' на първичното числително, от което разглежданата лексема произхожда. В диалектни изрази от типа на регистрирания от М. Младенов в Ихтиманско: „*Кùпваа едìн зàхар и еднàта сòл.*” *един* има значение 'непосредствено, веднага или само' (Младенов 1966: 71) и не се характеризира с наличие на семантичния нюанс 'обособеност'.

С по-голяма фреквентност на диалектно равнище в сравнение с книжовния език се характеризира и употребата на словоформата *едни*. При нея неопределителната функция на първичното числително е най-силно

изразена (Витанова 2002: 47), макар честотата на употребата ѝ да не е толкова голяма, колкото на *един*. Причината за това е, че тук, както и в книжовния език, поради недостатъчната степен на граматикализация на първичното числително име във функцията му на неопределителен член, то все още пази остатъци от лексикалното си значение ‘един брой, единичност’. Тази семантика влиза в противоречие със значението ‘множественост на денотатите’, която се носи от субкатегорията ‘множествено число’. Въпреки това обаче, подобно на употребата на лексемата *един* в аналогична функция, анализираният явление е характерно за всички български говори както на изток (напр.: *ине мухѝ кѝт инѝ кунѝ, с инѝ шѝни шѝ ги свѝрдем, инѝ денк’уви – нѝправу исѝбѝни* – Силистренско; *Тѝм ѝмѝши иднѝ фѝрмари при иднѝ рикѝ.; Тѝрцити б’ѝа ф иднѝ драки.; Чи кѝту сѝ звѝрт’ѝа иднѝ фрѝнѝцѝски ируплѝни.* – Троянско; *извѝвѝ иднѝ пѝсни* – Казанлъшко; *Шѝлитѝтѝ ни тѝз гудѝнѝ сѝ сѝ иднѝ вѝтили.* – Еленско; *и ми дѝдѝ ѝднѝ терлѝци; дрѝгуш ѝ имѝло ѝднѝ рѝманѝвѝци* – Смолянско; *Кѝпил еннѝ пѝлетѝ.* – Хасковско; *Сл’ѝзѝхме ѝф еннѝ дул’чинкѝ, глѝдѝме тѝм еннѝ ѝрѝ се нѝберѝли и едѝн чв’ѝк ѝмѝ еннѝ удинѝчкѝ и еннѝ срѝлбѝ стѝнува, ѝмѝ ут еннѝ мѝлкѝ пѝшкѝ.; Пѝк тѝй срѝштѝ дѝ ѝмѝ ѝннѝ тѝрѝци дѝ не зѝбелѝжѝт и дѝ се измери тѝм сѝс едѝн мѝвзер.; В еннѝ дѝждѝве, в еннѝ кѝлуве се вѝти в Ърнѝутк’уѝ.; Пѝк ѝф тѝйѝ гудѝнѝ дѝл гѝспут’ еннѝ дрѝнки.* – Гюмюрджинско; *Инѝ л’ѝд’е му кѝаха.* – Ксантийско; *Еннѝ злѝтнѝ ушнѝци имѝф.; дѝдѝ му иннѝ тѝпнѝ* – Дедеагачко; *Йѝннѝ жѝни е трѝвалу ексимолѝзи.; Имамѝ си аѝтѝка аднѝ невѝсти.* – Драмско, Сярско; *Нѝска нѝхме ѝннѝ плѝннѝци – сѝ бѝби.; Нѝе с тѝбе ѝмамѝ да ур’ѝдаме ѝннѝ стѝри бѝкѝи.; Имам ѝннѝ биулѝндри* (грамадни биволи), *кѝштѝта да мѝга тѝвѝре на колѝта шѝ ѝ потѝглѝт.* – Странджанските говори; *пѝк тѝм ѝдѝвт инѝ кѝлѝцѝнѝчѝре* – Банат и др. (примерите са от: Кочев 1970: 51; Ковачев 1968: 240-242; Китипов 1970: 151; Петков 1974: 20; Кабасанов 1956: 89-95; Кювлиева и др. 1970: 67; Бояджиев 1969: 81; Бояджиев 1970: 240-241; Горов 1962: 65-68; Стойков 1967: 298; Антонова-Василева 2011: 84; Витанова 2002: 47)), така и на запад от ятовия изоглосен пояс (срв.: *К’ѝ им дѝма енѝ грознѝ дѝми.; на енѝ пѝти мѝго ми спорѝ; на енѝ мѝста тикѝви дѝни ѝма* – Плевенско; *Девѝйчето га тражѝше еднѝ ѝра.* – Годечко; *Почнѝа еднѝ бѝри.* – Самоковско; *Едѝн терсѝйѝа отишѝл с чирѝка си у еннѝ ѝра да шѝе.* – Пирдопско; *Пѝсле фѝнал да крѝй еднѝ панталѝне.* – Софийско и др. (примерите са от: Евстатиева 1969: 166 Стойков и др. 1956: 335; Виденов 1978: 172; Кѝнчев 1968: 159; Гѝлѝбов 1970б: 115)). Анализът на приведените примери ясно показва, че, за разлика от книжовния език,

където разглежданото явление се наблюдава главно при съществителни за лица, на диалектно равнище то е широко разпространено и в границите на неличните номинални групи.

Макар да не оспорва пряко мнението на Т. Бояджиев за наличието на неопределителен член в рупските говори (Бояджиев 1970: 743-750), което цитира, в разработките си, посветени на разглеждания лингвистичен проблем, М. Витанова говори за „неопределителна местоименна функция на *един* ... с най-често атрибутивна” употреба и привежда редица примери за образуване от него неопределителни и отрицателни прономинални форми в тези диалекти (Витанова 2002: 46-49; Витанова 2005: 79-80). Трябва да се подчертае обаче, че именно езиковедските трудове, анализиращи словообразователната парадигма на местоимението, предоставят едно от най-важните доказателства за това, че дори и на диалектно равнище *един* не може да бъде определен като формален показател за символизиране на неопределеност. Една лексема не може да бъде граматикализирана в достатъчна степен, за да изпълнява функцията на граматичен афикс, и едновременно с това да участва в словообразуването, в основата на което стоят семантични процеси, тъй като „лексикалната страна на думата обхваща не само нейното речниково значение, но също и нейния словообразователен строеж, който се намира в определена връзка със значението” (Андрейчин 1979: 10).

Още в старобългарски език с помощта на отрицателната частица *ни*-от лексемата *ѣдинъ* се образуват производните форми *ниѣдинъ* ‘нито един’, *ниѣдинъже* ‘никой’ (Грамматика 1993: 254). М. Витанова посочва, че докато в повечето български говори употребата на отрицателното местоимение *ниедин* е ограничена главно в адвербиални съчетания от типа *ниедно време, ниедна доба* (напр.: *Оти ѣдеш по нѣедно врѣме* – Смолско, Пирдопско; *Ами ти како и што бараши во ниедна доба да одиши на вода* – Прилеп) или в ругатни и клетви (срв.: *Гат ниѣдън, нѣче да зборуйе*. – Годеч; *Вашло нѣеден* – Ихтиманско; *Гѣвол нѣеден* – Софийско; *Дрѣтлѣк нѣеден* – Кюстендилско), в рупските диалекти е част от системата на отрицателните местоимения (*ниадѣн, ниаднѣ, ниадно, ниаднѣ* – Ропката; *ниѣдѣн // нѣадѣн, нѣаннода* (гломер. пад.), *нѣанному* (дат. пад.), *ниеннѣ, ниенно, ниеннѣ // нѣаннѣ, нѣанно, нѣаннѣ* – Смилян, Смолянско; *ниидѣн, нииднѣ, ниидно, нииднѣ* – Банат, където успоредно се срещат и аналогични отрицателни форми, образувани с частицата *нит* < нито, срв. *нит идѣн, нит иднѣ, нит идно, нит иднѣ* и др.). Авторката подчертава, че, макар *ниедин* да се среща в атрибутивна позиция, по-широко разпространена е неговата субстантивна употреба (срв.: *Ниедного* ‘никого’ *не познавам* – Н. Геров; *Ниаднек* ‘никого’ *ни што* – Смолянско; *Пак*

Госпут' биз дѹма дидѹксуван'е ни мужи да убѡрне нах христїѣнцѹ **ниаднѣк** 'никого' – Центр. Родопи; *Чи ѡдѣ сам нѣ вїд'увала нїаннѡ* 'никое'. *Не дѡйде, марї, нїаннѡ. Нїеннѡ* 'нищо' *му нѣ ф рет. Тѡ нїаннѡ* 'нищо' *ни штѣ би л'ѡсно* – Смилян, Смолянско и др.) (Витанова 2002: 47). Самата поява на отрицателната форма на неопределителното местоимение, а още повече неговата субстантивация, е индикатор за това, че в анализирания случай лексикалното значение на първичното числително, от което тя е образувана, се пази. То стои в основата на разглежданите словообразователни процеси, тъй като именно 'единичността' на *един* прозира в семантиката на производната дума – 'никой, т.е. нито един от визириания клас обекти'. Поради това появата и пълноценната функционалност на *ниедин* в рамките на диалектната прономинална парадигма представлява поредното доказателство в подкрепа на факта, че в случая не може да се говори за граматикализация на *един* във функцията на неопределителен член.

Особено интересни от тази гледна точка са изнесените от Сл. Керемидчиева примери за отсъствие на двойно отрицание (характерно както за българския книжовен език, така и за диалектите в границата на езиковата ни територия) при употребата на местоимението *ниедин* в говора на Ропката (срв.: *Ниадин дѡд'е на нѣт'ѣс ѡт мрѹзи. Ниадинѣ ж'енѡ изл'ѣз'е*, но *Нїкуй та н'е прийма. Нїкуй ти на кѹзва. Нїкему Бѡг да не дѡва*. (Керемидчиева 1993: 206-207)). Те са особено показателни по отношение на носеното от основата значение 'единичност', което в случая е толкова осезателно, че семантиката на анализираната лексема 'нито един от визириания клас обекти', постигната единствено с помощта на отрицателната частица *ни-*, е напълно достатъчна за категоричното изключване на наличието на обект на глаголното действие в изказването. Поради това задължителното в рамките на българската лингвистична система изискване за употреба на отрицателната форма на глагола в тези случаи се възприема като излишно, тавтологично и следователно става факултативно в говора.

Точно обратния процес се наблюдава при две от производните на разглежданата дума. В старобългарски език неопределителното местоимение *ѣдинъ* се употребява или самостоятелно, или в съчетанието *ѣдинъ люво*, срб. *љубоѣдинъ* (Граматица 1993: 248). Негови наследници според К. Мирчев са запазените диалектни форми *боедин* // *боадѣн* // *будѣн* // *бадѣн* // *бодѣн*, които авторът определя като типично рупски (Мирчев 1932). М. Витанова характеризира разглежданото лингвистично явление като присъщо главно за родопската област, където се наблюдава и начилюето на отрицателната местоименна форма, образувана чрез

препозиционно свързване на *будин* с частицата *ни-* (срв.: *нибудин* – *Нѐма нйбанно*. – Смилян, Смолянско), както и за западнорупските диалекти в Гоцеделчевско, Драмско, Сярско, Валовишко и Солунско и за отделни говори (напр. Янюрен, Димотишко) в Западна Тракия (срв.: *Зàп'ени вратàта, ч'е буд'йн ш'е фл'ез'е. Буаднй пак ш'е рѐкът*. – Ропката; *Катò да бѐше калѐсан на бoеднй зенгйнкъ сфàтба*. – Гоцеделчевско; *Бoеднй л'уде му в'ароват* – Драмско и др.) (Витанова 2002: 48; Витанова 2005: 79). То обаче е характерно също и за крайните югозападни български говори, разположени в географската област Македония (вж.: *От тàм сѣтне дорй и дò днѐс нѣзи р'ака никогаш нѐ предòйде нѣто бoедйн зарàр е докàрала* – крайните югозападни български говори от географската област Македония (Арх. БДР)). Трябва да се отбележи също така, че в разглеждания ареал самата лексема *боедин* също развива значение на отрицателно местоимение със значение 'никой', като в изречението винаги се съчетава с отрицателно сказуемо (срв.: *И бoедин от вас ни мà пйта кадѐ шта идеш. От пòповету башка нѐма ризà да ги едѐ бoедин* – Гоцеделчевско; *Боадйн ни дòйде там. Бòдйн ни мѐ потѐра. Бoеднѐ рàбота ни ѐ тòлко мѣчна*. – Драмско, Сярско и др.), а в някои говори (като напр. Плевня, Драмско) дори вторичното значение изцяло е изместило неопределителното (Мирчев 1932: 113; Витанова 2002: 48).

Сп. М. Витанова по този модел е създадено и неопределителното местоимение *барадин*, (*бараннѝ, бараннѝ, бараннй*) в говора на крумувградското село Тихомир, където успоредно се среща и *бадин* < стб. *люво ѷдинъ*, а между двете форми съществува и близост по звучене. То, подобно на *боедин* в западнорупските говори, е развило и значение на отрицателно местоимение (напр.: *Нѐма барадин. Нѐмам си бараннòго*.). Авторката уточнява, че в ксантийските села Еникьой и Габрово и в странжанския говор се срещат само отрицателните местоименни облици, образувани чрез преосмисляне на словосъчетанието *барем един*, срв.: *бѣръ идйн // бѣрьидйн // бѣридин, бѣрьиндо // бѣрндò* (гломерат. пад.), *бѣрьиндò // бѣрндò* (дат. пад.), *бѣръ инà // бѣринà, бѣръ инд // бѣринд, бѣръ инй // бѣринй* (Еникьой, Ксантийско); *бàраидин, бàраидина, бàраидно, бàраидном* (Габрово, Ксантийско); *барѣдин, барѣнна, бареннòк* (странджански говор) и т.н. (напр.: *У т'àх нѐма барѣдин. Зѣ тѣва рàбота не пйтам бареннòк. Хòдих, тѣрсих, ма не нàйдах бареннòк. Барѣнна не можйло да префѣрли*. – странджански говор; *Бàраидном са пòрта н'утòдри*. – Габрово, Ксантийско; *Бѣръ идйн ни знàѣ ут нàс пѹ-мнòѹ. Мил'òне бѣридин не имѣше. И йàс мѣл'тнѣх, бѣрндò ни кàах. Бѣръ индòм ни кàах шѹ вйд'ѣх. Тòй бѣрндò не мйлоѣ. Бѣридин не знàѣ зѣ зйкана*. – Еникьой, Ксантийско). М. Витанова акцентира върху запазените в говора

на с. Еникьой фонетични варианти, които според нея показват пътя на превръщането на конструкцията в единна морфологична и акцентна цялост, и уточнява, че, макар съчетанието *бар един* да се открива и в диалектни материали от други части на България (напр.: *До всяка мома и момче, до Донка няма бар идин*. – Методиево, Преславско; *Да ни пожилейте бареднй година*. – В. Търново), само в рупските говори от него се е развила цялостна местоименна система (Витанова 2002: 49).

М. Витанова търси причината за разглежданата промяна в семантиката на тези две производни на *един* неопределителни местоимения във факта, че те се употребяват винаги с отрицателна форма на глагола – казуемо и поради това постепенно започват да се схващат като притежаващи значението ‘нито един, никой’ (Витанова 2002: 49). Докато при отрицателната форма на *един* в Ропката проявата на същата тази семантика, пряк резултат от присъствието на частицата *ни-* в рамките на словоформата, е толкова ярко изразена, че прави излишна употребата на отрицателната форма на глагола, макар тя да се използва задължително при всички останали български говори, както и в книжовния език, тук се наблюдава точно обратният процес. Както личи от приведените по-горе примери от родопските диалекти, образуването на отрицателна форма на анализирания лексеми не е проблематично. Въпреки това обаче в повечето говори, характеризиращи се с наличие на разглежданото лингвистично явление, това не се прави. Причината е, че и при *боедин* и под., и при *баредин* и под. значението ‘някой; поне един от принадлежащите към класа обекти’, привнесено от неопределителното местоимение в основата на думата, също е открояващо се. За езиковото съзнание на носителя на езика то представлява ясно различим семантичен товар, поради което, за да не се натоварва прекалено само един елемент от структурата на изказването, значението ‘отрицание’ се символизира единствено посредством отрицателната глаголна форма. Това допълнително се улеснява от факта, че нейното присъствие в изречението е кодифицирано като норма в книжовния език и е общоприето на диалектно равнище.

Рупските говори се характеризират с наличието на още един вид неопределително местоимение – *пуъдин* // *пудин*, *пуъдна* // *пудна* // *пунна*, *пуънно* // *пудно* // *пунно*, *пуъдни* // *пудни* // *пунни*. Съществуват редица опити за обяснение на неговата поява. Една от тезите е, че става дума за фонетичен вариант на *боедин*, получен чрез обеззвучаване, но то трудно би могло да се приеме, предвид силната позиция на *б* в началото на думата пред гласна. Според Т. Бояджиев появата на *пудин* е в следствие на преосмисляне на предложното съчетание *по един* (Бояджиев 1979: 46-47), а

М. Витанова го определя като възникнало от съчетаването на наречието *поне* с *един* по аналогия на стб. *любо ъдинъ* и с последвало опростяване *поне един* < *поедин* < *пудин* < *пудин* (Витанова 2002: 80; Витанова 2005: 49). Авторката счита, че разпространението на разглежданото лингвистично явление се ограничава до Западна Тракия – Ксантийско, Гюмюрджинско, Димотишко и Дедеагачко и уточнява, че *пудин* се употребява със значение ‘някой, нещо, някакъв’ (напр.: *Мър н’одаш ли пунд друшка да пдате зъиндш. Пудин чул’ак зъмнд ут пѣт’ѣт.* – Еникьой, Ксантийско; *Пунд пѣрчд л’ап ни давѣт. Ку не вѣти пудин дѣш, кѣзнъ кѣкъ съ прѣйм. Дѣ ги рѣзѣигрѣѣт кѣт пунни мѣймѣни. Дѣ вид’ѣт ут нѣпрѣшиниѣ дѣн’ дѣ н’ѣмъ пуѣнни хѣрѣ.* – Съчанли, Гюмюрджинско; *Кѣй е стѣрил пудин к’ар уд жѣнѣти.* – Дервент, Дедеагачко) не само атрибутивно, но и самостоятелно (напр.: *Кутри знѣе дѣл’иш буйѣ пудин.* – Еникьой, Ксантийско; *Ку фѣт’ѣт пудин премѣзѣѣт гу.* – Дервент, Дедеагачко), но в този случай означава лице без да е маркирано по отношение на пола на лицето и числото. Употребата на *пудин* се ограничава единствено до парадигмата на съществителните имена за лица и при гломеративния и дателния падеж (напр.: *Дѣ не бѣснѣ пундѣ. Зѣкълндѣм тѣ дѣ ни кѣжиш пундѣм.* – Еникьой, Ксантийско) (Витанова 2002: 80; Витанова 2005: 48-49).

Както ясно личи от изложението до тук, в диалектите, разположени в границите на българската езикова територия, е регистрирано наличието на голям брой производни от *един* неопределителни лексеми. Според М. Витанова в повечето български говори употребата им е ограничена и единствено в рупските говори от тях се е развила цялостна местоименна система (Витанова 2002: 47-49). Предвид архаичността на разглежданата диалектна група, в която са съхранени редица лингвистични особености, датиращи още от старобългарската епоха от развоя на езика ни обаче вероятно е такава прономинална парадигма да е съществувала и при останалите български говори, но да е била силно редуцирана в резултат от езиковия развой. Показателни в този смисъл са високата фреквентност на анализираните лексеми и тяхната устойчивост и функционалност в анализираните диалектни системи. От друга страна, наличието на такъв брой производни на неопределителното местоимение *един* доказват категорично неговата пълноценност в словообразователен смисъл, дължаща се на запазването на лексикалното значение на първичното числително, от което то е образувано. Това още веднъж потвърждава факта, че въпреки способността си на формално равнище да символизира индетерминираност, анализираната лексема не се е граматикализираща в достатъчна степен да бъде дефинирана като неопределителен член.

1.3. Организация на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’

На морфологично равнище (като се изключат влиянието на контекста, синтактичната роля или семантиката на конкретната лексема) категорията ‘неопределеност / определеност’ е мотивирана само при съществителните, защото на членуваното или нечленуваното име отговаря известен, познат или неизвестен, непознат на комуникаторите обект от действителността. Определеността при прилагателните и числителните имена, при притежателните местоимения, както и при причастията в атрибутивна употреба зависи от съчетаването им със съответното съществително, тъй като в българския език определителният член е групов определител на номиналната фраза (срв.: *столът, зеленият стол, големият зелен стол, моят голям зелен стол, първият мой голям зелен стол* и т.н.), т.е. в този случай разглежданата категория следва да се определи като съгласувателна. ‘Неопределеност / определеност’ е словоизменителна морфологична категория (модулираща според терминологията на Уорф), защото определените (членуваните) имена са форми на думата, а не отделни думи. При съществителните имена тя изразява отношението на комуникаторите към връзката между изразявания обект, неговия денотат и известен на комуникаторите референт. В този смисъл се определя като категория релатор, за разлика от категориите дескриптори (като ‘число’ и ‘род’ например), които характеризират действието само по себе си. Тъй като в отношението, което изгражда значението на категорията ‘неопределеност / определеност’ на съществителното, се включва и актът на комуникацията, тя може да се определи като шифтърна категория.

От изсяняването на факта, че *един* е синтактичен определител, логически следва заключението, че морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ е организирана само върху опозицията по семантичния признак ‘идентифицираност’, а противопоставянето по признака ‘обособеност’ се различава на синтактично равнище. Представянето ѝ от гледна точка на теорията на граматическите опозиции обаче дава възможност не само строго да се определи релевантната семантична опозиция, която стои в основата на организацията на категорията, но и да се посочат стойностите съответно на маркирания и немаркирания член в рамките на това противопоставяне. В резултат от него се установява, че маркираният член на разглежданата тук морфологична категория носи значението ‘идентифицираност’, което се определя като системоформиращо, и на формално равнище се

символизира посредством определителния член, докато немаркираният член (означен в плана на израза с нулев член) в позиция на противопоставяне с маркирания член означава ‘неидентифицираност’ (видово значение), а в позиция на неутрализация не изразява експлицитно нито ‘идентифицираност’, нито ‘неидентифицираност’, и значението му се изравнява с общото основание за сравнение (родово значение). И родовата и видовата подстойности са системообусловени, защото благодарение на първата съществува опозитивно отношение между двата члена, а благодарение на втората – субординационно отношение между тях, което стои в основата на йерархическия строеж на системите. Докато обаче диференциаторът на маркирания член (‘идентифицираност’) е системоформиращо свойство, диференциаторът на немаркирания член (‘неидентифицираност’) е системопридобито свойство, защото се явява само в конкуренция със системоформиращото свойство на маркирания член.

1.3.1. Характерни употреби на фона на опозитивните и йерархични отношения в системата

1.3.1.1. Употреби на нулевия член

В определени случаи нечленуваните форми могат да заместват маркираните по признака ‘идентифицираност’ определени форми. Такава замяна е възможна например, когато съществителното име назовава целия клас, който сам по себе си се характеризира с определеност (идентифицираност), и това позволява изпускането на определителен член (срв.: *Цигулар къща не храни.*; *Шило в торба не стои.*; *Книга дъно няма.* и т.н.). Познавайки се на подобни примери, някои български лингвисти настояват да не се членуват съществителните имена, назоваващи целия клас (Балан 1940: 49-53), а други препоръчват да се избягва членът там, където смисълът позволява това (Андрейчин 1944: 139-151). Подобно на Л. Андрейчин, който, анализирайки практиката на членуването, бегло споменава за старинни примери без член (Андрейчин 1958: 4), С. Иванчев обяснява нечленуваната форма на подлога в изречението с гномичен характер (от типа: *Цигулар къща не храни.*) като традиционализъм от епохата, когато членуваните форми не са били присъщи на българския език (Иванчев 1978: 206). На това твърдение обаче се противопоставя И. И. Ревзин, според когото горепосоченият пример се характеризира с „метафорично родово” значение на съществителното в ролята на подлог (защото в него не става дума за всички цигулари, макар да се говори за нещо характерно за тази професия) и поради това се намира в тясна връзка

с изречения от типа: „*Заяк (заякът), който е ранен, е лесна плячка за кучетата.*“, където при варианта с определителен член в генерична употреба се наблюдава универсално генерично значение, а при варианта с нулев член – ограничено обобщително значение, изразяващо подмножеството (ранени зайци) в рамките на множеството (всички зайци) (Ревзин 1977: 217). В. Станков, според когото генерично значение в българския език може да се изрази от всички граматически детерминатори, свързани с категорията ‘неопределеност / определеност’, уточнява, че, за разлика от формалния показател за определеност и подобно на неопределителния член, нулевият член в генерична употреба изтъква на преден план един представител от класа, чрез който се визира целият клас от предмети, поради което, за да може той да изрази генеричност, не е достатъчен изтъкнатият от И. Ревзин фактор ограничено подмножество, а е необходима употребата на особен контекст, спецификата на който се изразява в модалния характер на сказуемото (винаги в неактуален презенс) в изречения от типа: „*Дигулар къща не храни.*“, и който “съгласува” тоталността, характерна за генеричната употреба, и специфичното значение ‘нетоталност’ на неопределеното име, като по този начин фразата придобива специфична стилистична и модална маркираност, която я отличава от „*Дигуларят свири с помощта на пръстите си.*“. В. Станков подчертава, че поради това генеричната употреба на нулевия член е специфичен случай на преносна (транспозитивна) употреба на тези граматични форми, които, поставени в необичаен контекст, обогатяват фразата със съответните допълнителни семантични нюанси (Станков 1988: 99-106).

Както бе доказано по-горе обаче признакът ‘цялостност’ е нерелевантен за морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’, поради което необходимостта от “съгласуване” на тоталността, характерна за генеричната употреба, и специфичното значение ‘нетоталност’ на неопределеното име, за което говори В. Станков, отпада. Архаичността на разглежданата синтактична конструкция също не може да се приеме като обяснение за генерализиращото значение на нечленуваните форми, тъй като изречения от този тип са напълно функционални в съвременния език. За жалост, в своя опит да обяснят генеричната употреба на неопределителния член авторите прескачат равнището на системата и търсят причините за разглежданото явление отново директно на субстанционално равнище, но, както бе посочено по-горе, на това равнище не може да се даде определение на стойностите на двата члена на морфологичната категория и на отношението между тях, а само обяснение на универсалния характер на въпросното отношение.

Г. Герджиков подчертава, че правилното разбиране на отношенията между двата члена на опозицията е необходимо за вярното формулиране на критериите за определяне на насоката на субординацията между тях, защото именно от отношението между системообусловените им значения закономерно произлизат разликите в тяхното поведение. Според автора от това, че свойството на маркирания член е системоформиращо, а на немаркирания – системопридобито, закономерно следва фактът, че и в синхронен, и в типологически, и в диахронен план наличието на маркиран член имплицира наличието на немаркирания. На това се основава и иконическото отношение нулева – реална морфема в плана на израза. И доколкото езиковото съзнание отчита като семантичен товар (като единици граматическа информация) само системоформиращите (позитивни) диференциатори, това обяснява защо в рамките на маркираните членове на опозицията често настъпва редуциране (и в частност парадигматическа неутрализация) на други категории или опозиции по принципа на компенсацията, защо при развой към аналитизъм немаркираните членове отпадат или получават композирана форма по-късно от съответните маркирани или защо немаркираните членове имат по-разгърнати или по-отчетливи употреби от маркираните си противочленове. С разликите в семантичната натовареност на двата члена се обяснява също по-голямата честота на поява на немаркираните членове в сравнение с маркираните, способността им да ги заместват в случай на неутрализация на семантичния признак, въз основа на който се изгражда дадена граматическа опозиция, както и неправилностите в речта при усвояване на езика и при афазийните разстройства, основани на появата на немаркираните вместо маркираните членове, а също и някои допълнителни случаи на по-голяма морфологична или морфонологическа сложност и / или производност на формата на маркирания член в сравнение с формата на немаркирания (Герджиков 1999а: 80; Герджиков 2000: 62-64).

Ето защо причината в българския език да е възможно изразяването на генеричност с помощта на нечленувани съществителни имена (в изречения от типа *Цигулар къща не храни.*) следва да се търси именно в по-малката семантична натовареност на немаркирания член на граматическата категория ‘неопределеност / определеност’. Както правилно отбелязва Ю. Маслов, когато става дума за целия клас, вече няма място за индивидуална определеност или неопределеност на отделния предмет, лице, явление и др., тъй като неутрализирането на противопоставянето неопределеност / определеност позволява употребата както на определените, така и на общите форми без отчетлива разлика в значението (Маслов 1982: 166). В

случаите, когато се визира целият клас, който поради това е определен сам по себе си, признакът ‘определеност’ става нерелевантен за разглежданата парадигма, а в ситуация на неутрализация немаркираният член не изразява имплицитно нито ‘неопределеност’, нито ‘определеност’ и се изравнява с общото основание за сравнение, което му позволява да замени маркирания по признака ‘идентифицираност’ противочлен. Тази замяна, от друга страна, е доказателство за твърдението, че именно неопределените форми са немаркирани.

1.3.1.2. Употреби на определителния член

Що се отнася до функционирането на определителния член в речта, в традиционната българска граматика се говори за три вида идентифицираност – индивидуална, количествена и генерична (генерализираща). Както обаче ясно проличава от представения по-горе модел на организация на морфологичната категория, в случая следва да се говори не за отделни типове детерминираност, символизирани на формално равнище с един и същ показател – определителния член, а за базирани на общия семантичен инвариант ‘идентифицираност’ типични негови употреби в български. Казано по друг начин, това са частните значения на формалния показател за определеност, които трябва да се разглеждат на фона на системата, като се отчитат и двата типа отношения между членовете на опозицията, която я изгражда: субординационно отношение (в позиция на неутрализация) и опозитивно (в позиция на противопоставяне).

При **индивидуализиращата определеност** предметът се обособява от класа и се идентифицира (*Къщата, която е пред нас, има дълга история.*). Съществуващите в българския език **начини за идентифициране на означавания обект от адресата в акта на комуникацията** също са обект на анализ в езиковедската литература. В. Станков обобщава представените гледни точки по проблема, достигайки до извода, че детерминацията на денотата се извършва най-често въз основа на езиковия контекст, в който думата е употребена по-рано, и при следващата ѝ поява обектът се отъждествява с вече известен референт. При това може да става дума за буквално повторение на словоформата (*Видях муха. Мухата явно беше влетяла през отворения прозорец.*) или за употребата на синоними, хипероними и др. при назоваването на обекта, а идентификацията може да бъде следствие от обобщаването на предходния контекст (*Той отвори един учебник. Текстът беше интересен.*) или от това, че денотатът се намира в необходима връзка с друг обект от контекста (*Стигнахме до една къща.*

Вратата ѝ беше отворена.). В този случай се говори за текстова идентификация, която може да бъде анафорична (когато обектът е познат от предходния контекст, като при това според някои автори става дума за кореференция между членувана и нечленувана именна синтагма, но редица примери (срв.: *На паркинга спря кола. Колата е едно велико изобретение на човека.*) опровергават подобно твърдение, тъй като в случая определената синтагма е с генерично значение и не се отнася до неопределената, т.е. кореференция няма.) и катафорична (при която се обозначава непознат досега предмет или лице, който се конкретизира в следходния контекст най-често с рестриктивно подчинено определително изречение (*Книгата, която си купих вчера, ми хареса.*)). Като друг начин за идентификация се обособяват случаите, когато обектът е единствен по рода си (т. нар. ситуация на единственост – *Слънцето грее.*). Определеността на словоформата, с която се означава денотата, може да бъде резултат и от ситуационна идентификация, при която предметът е единствен в дадена ситуация, следователно е определен (например изразът: *Затвори вратата!* може да бъде употребен, ако вратата е една, ако само една от много врати е отворена или ако от отворени врати само една е към балкона, а навън е студено.). Ситуационната идентификация може да бъде и деиктична (*Дай ми молива.*) или асоциативна, т.е. базирана на факта, че назованият обект е единствена част от цялостен ансамбъл (напр.: *Волаът е много затегнат.* – при което предварително не се говори за волана, а за автомобила). При идентификацията чрез генерализация (напр.: *Върбата е растение.*) посредством членуваната форма се назовава целият клас, който е определен, защото е единствен, за разлика от елементите си. А идентификацията въз основа на обичайност се извършва на базата на общия опит и знания за света на комуникаторите (употребата на изреча: *Във вестника пише, че повишават цените на парното.* е възможна само ако адресатът е сигурен, че неговият събеседник знае кой вестник чете той всяка сутрин) (Станков 1998: 85-86).

Чрез частното значение **количествената определеност** на определителния член се посочва, че изказването визира всички налични в ситуацията елементи от даден клас (*Взех ябълките от масата.*), т.е. означава „количествена изчерпаност на обекта от някакво множество” (Стоянов 1984: 224-225; Граматика на СБКЕ 1993: 116-117). То се реализира единствено в парадигмата за множествено число на имената, както и в рамките на лексикограматичния разред непреброими съществителни (които нямат единични референти) в единствено число. В. Станков представя спецификата на детерминираността в разглежданите случаи като изява на признака ‘тоталност (цялостност)’ в значението на

определителния член, опозицията по който е функционална само тук, докато в единствено число и при преброимите съществителни се сменя, става несъществена (Станков 1995: 74). Както бе доказано по-горе (вж. ч. 1.2., гл. I) разглеждания признак не е релевантен за описваната категория и следователно противопоставянето по него не изгражда инварианти в системата. Ето защо в случая следва да се говори не за отделен елемент от структурата ъ, а за типични употреби, получени в резултат от взаимодействието на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ със субкатегорията ‘множествено число’ и с лексико-граматическите разреди непретроими / претроими съществителни.

Частното значение **родова (генерична) определеност**, което също се символизира на формално равнище посредством членния формант, се проявява в случаите, когато се детерминира целият клас (*Върбата обича вода*). В. Станков не приема, че генеричната и индивидуализиращата функция на определителния член са противоположни, тъй като се изразяват с една и съща граматична форма, а в случая за транспозиция не би могло да се говори. Ето защо според него причините за подобно съвпадение трябва да се търсят в особеностите на значението на определителния член, което обобщава като изразяване на идентифицираност (както от говорещия, така и от слушащия) на обекта на изказването в неговата тоталност (цялостност) за дадена ситуация, и подчертава, че генеричната му употреба в този смисъл е връх на обобщението, т.е. абсолютна тоталност на денотата в конкретния случай. Според В. Станков в случаите, когато парадигмата на членуването име не е дефективна (т.е. когато то не е *pluralia* или *singularia tantum*), в рамките на генеричната характеристика такава максимална обобщеност се изразява най-добре чрез определителен член в единствено число, тъй като в този случай класът обекти се представя като неразчленено цяло (*Вълкът е бозайник*), а не като единство от отделни елементи, както става при генеричната употребата на определителен член в множествено число (*Вълците са бозайници*), докато при квалификативно – генеричната характеристика, ако членуваните с генеричен член съществителни имат и единствено, и множествено число, в български език се предпочита генеричният определителен член за множествено число (Станков 1988).

1.4. Типове системи за членуване на съществителните имена в българските диалекти

Така представеният модел на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ е релевантен не само за българския

книжовен език, а и за преобладаващата част от говорите върху разглежданата езикова територия, които се характеризират с еднотелна система за членуване. С това обаче проблемът на диалектно равнище не се изчерпва. Напротив тук той е дори още по-комплициран поради факта, че важна специфична особеност на част от най-архаичните български говори е съхранения в тях от синхронна гледна точка втори тип детерминирана номинална парадигма – тричленната. От своя страна, тройните системи за членуване също могат да бъдат разделени на два вида, различаващи се по произхода и състава на включените в тях формални показатели за определеност.

Първият тип тройна членна система, запазена в границите на българската езикова територия, се отличава с наличието на консонанти **-т**, **-н**, **-с**, чиито произход е от старобългарските показателни местоимения *тъ*, *съ* и *онъ*. Тя се пази в един голям югоизточен ареал, обхващащ част от родопските говори южно от Пловдив (селата Лилково и Ситово) и Асеновград (селата Богутево, Джурково, Добростан, Дряново, Забърдо, Крушово, Лъкавица, Малево, Наречен, Орехово, Хвойна и Югово), източно от Девин (селата Беден, Брезе, Буйново, Воднипад, Върбово, Гела, Ждребово, Кожари, Лесково, Мугла, Солиша, Стоките, Триград, Широка лъка и Ягодина), а също така в Смолянско, Ардинско, Момчилградско, Маданско, Крумовградско (селата Аврен, Голям Девисил, Девисилица, Девисилово, Егрек, Лимец, Малък Девисил, Стрижба и Тихомир), Ивайловградско (с. Горни Юруци) и Златоградско (БДА 1964, к. № 152; БДА 1966, к. № 169; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология, к. № М 53; Каневска – Николова 2006: 15-16, 225).

В рамките на българската езикова територия се оформя и един голям западен ареал със запазена тройна система за членуване при съществителните имена. Тя обаче се различава от тази в родопските говори, тъй като се характеризира с наличието на консонанти **-т**, **-н**, **-в** в състава на членния формант. Този тип членуване е отличителна черта на диалектите, намиращи се на запад от линията Зайчар – Пирот – Трън – Кратово – Велес – Прилеп – Битоля, т.е. обхваща моравските говори, някои от пограничните по тип български диалекти (селата Бохова, Бусинци, Главанци, Глоговица, Забел, Милославци, Насалевци, Рани луг, Реяновци, Слишовци, Стайковци и Ярловци, Трънско), областта Гора, както и част от крайните северозападни (в Тетовско, Кумановско, както и западно от Крива паланка и Кратово), от същинските (в Скопско, Велешко, Кичевско, Крушевско, Ресенско, Прилепско и Битолско) и от крайните югозападни (в Гостиварско, Галичничко, Дебърско, Стружко и Охридско)

български диалекти в географската област Македония (БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология, к. № М 53; Антонова-Василева 2009).

Проблемът за наличието на тройната система за членуване в рамките на българската езикова територия е разгледан в посветената на родопските говори монография на Е. Каневска – Николова (Каневска – Николова 2006). Въз основа на БДА (БДА 1964; БДА 1975) авторката очертава ареала на разпространение на явлението в югоизточните диалекти, като според нея границата минава на изток от Крумовградско, продължава западно от оста Крумовград – Кърджали и достига на север до Асеновград, след което се спуска на юг покрай Девин и Настан, прави завой, включвайки селата Ягодина и Буйново, и достига на юг от държавната ни граница, като обхваща българското население, изповядващо ислям, в Ксантийско и Гюмюрджинско (Каневска – Николова 2006: 15-16, 225). Придобилото популярност напоследък твърдение, че в тези гръцки области вече много трудно би могло да се говори за наличие на тричленна определена парадигма, се оборва и от последните проучвания по проблема (Митринов 2011: 136).

Е. Каневска – Николова отбелязва и наличието на друг тип тройна система за членуване със съгласни **-т, -н, -в** в говорите в географската област Вардарска Македония (скопско–велешки; скопско–черногорски; прилепско–битолски, кичевско–поречки, охридско–преспански, дебърски, положики, западнокривопаланечки), както и в горанския говор в Призренско, Косово и в областта Голо Бърдо, Албания, в тимошко-лужишкия и запланския говор в Югоизточна Сърбия и в трънския диалект, както и двойни членни форми (**-та, -на, -то, -но**) при същ. и. от ж. и ср. р. в мървашкия и чечкия говор в Драмско (Каневска – Николова 2006: 9-16). Изнесените данни са обобщени в картата „Географска разпределеност на тройните членни форми на българската езикова територия”, където обаче, противно на казаното в текста по-горе, авторката отбелязва наличие на тройна членна система в западната част на анализираният землище само в говорите, ограничени от линията Тетово – Скопие – Гостивар – Галичник – Дебър – Прилеп – Струга – Охрид – Битоля и островно в Пиротско, Трънско и Севернокумановско (Каневска – Николова 2006: 225). Следователно тук отсъства големият северозападен ареал, включващ моравските и малка част от пограничните говори, за който лингвгеографските данни от БДА и писмените източници недвусмислено посочват наличие на тройна система за членуване със съгласни **-т, -н, -в** (вж. по-горе).

Предвид важността на темата не е изненадващо, че при анализа на проблема за съществуващите в границата на българската езикова

територия два вида тричленна система за символизиране на определеност на формално равнище в морфологичната парадигма на съществителните имена най-добре проучен и сравнително изчерпан от гледна точка на съвременната българска лингвистика се оказва именно въпросът за точното определяне на ареала на разпространение на разглежданото явление, а резултатите от дългогодишните изследвания по него са обобщено представени със средствата на лингвистичната география (БДА 1964, к. № 152; БДА 1966, к. № 169; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология, к. № М 53; Каневска – Николова 2006: 225-227).

Въпреки безспорния интерес, който предизвиква в научните среди наличието на троен член в българските диалекти, един основен въпрос, пряко свързан с разглежданата проблематика, все още предизвиква редица спорове и не е получил еднозначен отговор. Проблематично се оказва дефинирането на точното граматично значение, носено от всеки един от формалните показатели за определеност, изграждащи видовете тройни системи за членуване в българските диалекти, а това води до трудности при опитите за разкриване на тяхната йерархичност, структура и начин на функциониране. Поради това до момента липсва задоволително обяснение на причините, довели до ограничаване на ареала на разпространение на тройната система за членуване, както и до развой в посока към нейното постепенно редуциране до едночленна, с каквато се характеризират днес преобладаващата част от говорите върху нашата езикова територия, и която се е наложила като норма от гледна точка на съвременния български книжовен език.

В лингвистичната литература до момента по проблема се предлагат редица хипотези. Част от тях изцяло отхвърлят наличието на граматическо значение ‘определеност’ в семантиката на елементите, изграждащи разглежданите тричленни системи. Според Н. И. Толстой поради запазването на деиктичната семантика на анафоричните местоимения, които са прототип на членуването, за детерминираност в случая е рано да се говори (Толстой 1973: 56-57). По-крайна в мнението си е З. Тополинска, която нарича *-ов* и *-он* постпозитивни демонстративни клитики, тъй като според нея членът изключва деиксиса (Тополинска 1981: 45).

Безспорно в значението на формалните показатели за определеност, изграждащи съществуващите в българския език два вида тройни системи за членуване, присъства и елемент на демонстративност. Като се има предвид произходът на определителния член от показателните местоимения обаче, този факт не би следвало да се приема като доказателство в подкрепа на тезата, че членът изключва деиксиса. Едновременното символизиране на показателност и идентифицираност с

помощта на един формален показател не само е възможно, но е и пряк резултат от близкородствените отношения, съществуващи между горепосочените две категории, което позволява по-общото граматическо значение 'определеност' да включва по-частното значение 'демонстративност'. Това се потвърждава и от факта, че един от съществуващите в българския език начини за идентифициране на означавания обект от адресата в акта на комуникацията е посредством ситуационна идентификация, която може да бъде и деиктична (Станков 1998: 85-86).

Традиционно диалектоложките трудове, разглеждащи проблема за тройното членуване в българските говори, се придържат към тезата, че в основата на анализираното лингвистично явление стои морфологично-семантичната опозиция обща / пространствена определеност, в рамките на втория член на която се различава противопоставянето близка / далечна определеност. Така представената семантична структура на езиковата категория намира израз на формално равнище в специфичното граматично значение на всеки един от изграждащите я елементи. Формалният показател за детерминираност *-ът* означава обща определеност, членен формант *-ъс* (в родопските диалекти) и *-ъв* (в западнобългарските говори, отличаващи се с тройна система за членуване) служи за символизиране на близка определеност с определително и показателно значение за означаване на предмети, които се намират в пространството близо до говорещото лице, а член *-ън* означава по-далечна определеност с определително и показателно значение за означаване на предмети, които се намират в пространството далеч от говорещото лице (Божков 1964: 426; Кабасанов 1964: 419-421; Стойков 2002: 232 и др.).

Тази теза обаче отдавна е разколебана, тъй като не се потвърждава категорично при анализ на регистрираните употреби на определени форми в говорите, отличаващи се с тройна система за членуване. Това е причината редица лингвисти да потърсят нови елементи в граматичното значение на видовете формални показатели за определеност.

Прави впечатление, че, отказвайки се от традиционната класификация на граматическото значение на елементите, изграждащи тройната система за членуване в българските говори, преобладаващата част от лингвистите търсят обяснение за употребата на един или друг вид определителен член най-общо казано в субективността на изказването, т.е. в способността на говорещия да пречупва действителността през призмата на своето виждане за света, емоционалното си състояние и т.н.

Б. Велчева – Бояджиева определя закономерностите в употребата на тричленните показателни и определени парадигми като не достатъчно

добре проучени, но обвързани не само с пространствените определения (Велчева – Бояджиева 1963:133).

Е. Субашиев говори за контекстно-ситуативна обусловеност на тройното членуване, породена от фактори като субективното емоционално-оценъчно отношение на говорещия към обекта и към изказването, непосредствения контекст, лексико-граматическото обкръжение (какво лично, показателно, притежателно и относително местоимение е употребено в близост до членувания обект), семантичната характеристика на членуваното име (дали е „неотнемаемо притежание” на дадено лице – говорещ, събеседник или трето лице), модалността на предикативното изказване и др. (Субашиев 1988:129-132). Формулираните от автора правила за избора на член в зависимост от посочените езикови фактори нямат аксиоматичен характер, което се потвърждава от многото изключения и варирането на членната морфема в различни ситуации и контексти в приведените от самия него примери.

Според Ст. Кабасанов изборът на един от трите елемента в състава на тройната система за членуване се определя от съществуващата връзка в съзнанието на говорещия между словоформата и някакъв дефиниращ признак за близост или отдалеченост не само по отношение на пространството, а и на времето, както и на „близост душевна или омраза и прочие” (Кабасанов 1964: 419).

Сл. Керемидчиева посочва, че употребата на различни членни форманти не е в строга зависимост от разстоянието между говорещия и определения предмет или случка, а се дължи на това, че определените форми с консонантен елемент -с в състава на члена означават близка определеност или имат притежателна семантика, докато чрез формалните показатели за детерминираност със съгласни -н и -т се символизира обща определеност (Керемидчиева 1993: 158-169).

Р. Маринска поставя употребата на един или друг член в зависимост не само от пространственото разположение на предмета спрямо говорещия, но и от абстрактното показателно значение на членуваните форми, които имат две значения – отразяват демонстративност в темпорално отношение или мисловната нагласа на говорещия, насочена към самия него, т.е. до каква степен лицето възприема и оценява дадено явление, предмет като част от личностния си свят (Маринска 1991: 186).

Цивян също посочва като основен фактор при избора на определителен член субективността, според която говорещият формира свое собствено пространство (реално или метафорично), като го „присвоява” по свое усмотрение, тъй като е автор на съобщението, т.е. явява се свой собствен деиктичен критерий (Цивян 1990: 141).

Е. Каневска – Николова определя успоредното реализиране на показателна и определителната функция като уникална особеност на тройното членуване, непозната на гръцкия език, както и на повечето български говори, които се характеризират с едночленна система за символизиране на определеност на формално равнище. Тя подчертава, че разглежданото лингвистично явление е най-добре съхранено в родопските говори, които се характеризират с особено богата на семантични признаци (пространствени, темпорални, комуникативноситуативни) тричленна опозиция. Авторката е категорична в извода си, че досегашните опити да се изведат закономерностите при употребата на трите вида определителен член само от формално – граматично гледище, изхождайки от опозицията правилно / неправилно, са обречени на неуспех, тъй като тройният член е колкото морфологично явление, толкова и контекстово – ситуативен факт, резултат от действието и противодействието на редица извънезикови фактори (Каневска – Николова 2006: 28; 207). Според нея в резултат от действащите неутрализационни процеси между контекстово-ситуативни фактори в родопските говори (за разлика от пограничните) съществува ясно изразена тенденция към генерализиране на членния елемент *-н-* на база на високата фреквентност на тези форми в народните песни и в живата говорима реч. Поради това Е. Каневска – Николова определя като релевантни тези от тях, които обуславят далечната определеност, маркирана с член *-н-*, защото могат да неутрализират факторите, обуславящи близката определеност. Тя подчертава, че, в резултат от контекстово обусловена неутрализация на опозицията обща / пространствена определеност, член *-н-* изцяло се припокрива с функцията и значението на член *-т-*, особено в стандартната ситуация или при изразяване на генеричност. По този начин формалният показател за отдалеченост от говорещия разширява и обогатява функциите и значението си, а неутрализационното действие на контекстово – ситуативните фактори, свързани с далечната определеност, е благоприятстваща предпоставка за налагащата се тенденция към универсализацията му (Каневска – Николова 2006: 54- 55; 207- 209).

Необходимо е да се има предвид обаче, че психолингвистичните явления, сочени като причина за употребата на един или друг вид определителен член, се дължат на много фактори. Те не отразяват само структурата на анализираната морфологична категория, т.е. отношението немаркираност / маркираност при означаването на 'неопределеност / определеност' в рамките на граматичното равнище на езика, а и всякакви отношения от типа по-централно / по-периферно в лингвистичната система, които могат изобщо да не се отнасят до дадени корелации и дори

могат да не се отнасят към една и съща парадигма, както и всякакви извънезикови йерархични отношения. Ето защо първоначално следва на основата на вътрешноезикови критерии да се докаже, че става дума за парадигматически отношения и в частност за корелация. При това основна роля за разкриване на насоката на субординация между членовете имат самостоятелните критерии, защото именно чрез тях се доказват парадигматическите и опозитивни отношения между определени морфологични явления, тъй като те “сами по себе си са достатъчно доказателство за това, че даден член е немаркиран, а неговият противочлен – маркиран” (Герджиков 1999: 65). Едва след това, и то като спомагателни, следва да се привличат психолингвистични критерии, тъй като те “могат да бъдат единствено допълнителна индикация, препотвърждаваща получените на базата на самостоятелните критерии изводи” (Герджиков 1999: 68). Отхвърляйки възможността закономерностите при употребата на трите вида определителен член в рамките на тройната система за членуване да бъдат ясно определени и да получат изчерпателно обяснение на равнище морфология, цитираните по-горе автори се оказват в ситуацията да търсят и дефиницията и обяснението на анализираното лингвистично явление директно на субстанционално равнище, на което е възможно единствено да се намери обяснение на универсалния характер на въпросното отношение.

Ако структурата и начинът на функциониране на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в българските диалекти, характеризиращи се с наличието на тройна система за членуване, бъдат анализирани от гледна точка на теорията на граматическите опозиции, много от неяснотите по разглеждания проблем намират логично обяснение. Според това лингвистично направление, доколкото членовете на граматическите опозиции (грамемите) представляват езикови, релевантни, системообусловени същности, обяснението на всички прояви (манифестации) на неравноправното отношение между двата члена, използвани като критерии за разкриване на насоката на субординацията, следва да се търси в отношението между системообусловените им стойности, т.е. на равнище система. Употребата на членовете на дадена граматическа категория всъщност се подчинява на строга логическа зависимост, породена отново на системно равнище от отношението между членовете на граматическата опозиция. Тя се състои в това, че в рамките на многочленната морфологична парадигма универсалният клас (т.е. общото свойство, характерно за всички членове на парадигмата) се разбива на комплементарни подкласове на основата на различни релевантни признаци, равни по брой на двучленните опозиции, които

изграждат системата. При всяко разбиване двата члена на опозицията се съотнасят като маркиран (т.е. такъв, който има системоформиращо значение, тъй като отговаря на комплементарния подклас, характеризиращ се с наличие на съответния диференциален признак) и немаркиран (т.е. този, който включва в системообусловеното си значение както комплементарния подклас, отличаващ се с отсъствие на съответния диференциален признак (видово значение), така и класа, обединяващ двата подкласа (родово значение). По този начин, в зависимост от броя на маркираните си стойности, членовете на многочленната парадигматически опозиции се подреждат в стройна йерархия, която започва от максимално немаркирания член (т.е. немаркиран по отношение на всички релевантни признаци), преминава през единично, двойно маркиран и т.н., за да стигне до максимално маркирания член (т.е. маркиран по отношение на всички релевантни признаци) (Герджиков 2000).

От гледна точка на теорията на граматическите опозиции морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в българските диалекти с наличие на тройната система за членуване следва да се определи като организирана въз основа не на един (както е в книжовния език и в говорите, при които детерминираност се символизира на формално равнище с помощта на един вид определителен член), а на три семантични признака ‘идентифицираност’, ‘пространствено ситуиране (пространствена определеност)’ и ‘недалечност (близост)’ на обекта на изказването (съотнесено към говорещия). В резултат от това (както се има предвид, че броят на максимално тесните подкласове, получени в резултат от разбиването на изходния клас по всички признаци едновременно, е равен на 2^n , където n е броят на релевантните за съответната категория признаци) би следвало да се очаква тя да е осемчленна, а не четиричленна. Много често обаче пълната симетрия в системата се нарушава, т.е. в нея се създават асиметрични сектори. Една от основните причини за това е наличието на логическа обвързаност между признаците, въз основа на които е изградена категорията, при което на дадени теоретически възможни техни комбинации може да отговарят празни (нулеви) подкласове.

Именно такъв е и разглежданият случай, тъй като ситуирането на обекта на изказването в пространството е един от начините за неговата идентифицираност и включва в значението си близостта, т.е. ‘близост’ $\subset$ ‘пространствено ситуиране (пространствена определеност)’ $\subset$ ‘идентифицираност’. Поради тази причина върху някои от комбинациите между тези признаци (‘неидентифицираност’ / ‘липса на пространствено ситуиране’ / ‘близост’, ‘неидентифицираност’ / ‘пространствено

ситуиране' / 'неблизост', 'неидентифицираност' / 'пространствено ситуиране' / 'близост' и 'идентифицираност' / 'липса на пространствено ситуиране' / 'близост') се налагат логически ограничения, т.е. те отговарят на празен клас. Съответно в рамките на тричленната система за символизиране на морфологичната категория 'неопределеност / определеност' на формално равнище нулевият член е максимално немаркирания елемент на парадигмата, членният формант с консонант *-m* е единично маркиран по признака 'идентифицираност', този със съгласна *-n* в състава си е двойно маркиран по признаците 'идентифицираност' и 'пространствено ситуиране', а определителният член с консонант *-c* (*-v*) е маркиран и по трите признака, като значението му включва диференциаторите идентифицираност, пространствена ситуираност и близост. Така оформените опозиции изграждат тричленна система от последователно – корелативен тип.

Правилното разбиране на отношенията между двата члена на опозицията е необходимо за вярното формулиране на критериите за определяне на насоката на субординацията между тях, защото тя не е нещо произволно и условно, зависещо единствено от системата на конкретния език, а се приписва на контрадикторните им свойства (мотивирани на системно равнище) в съгласие с техните особености на субстанционално равнище, поради което има универсален характер. Именно затова са възможни универсалии от типа на тази, че в езиките тройствено число имплицира двойствено число, а то – множествено число, но не и обратното. Що се отнася до субстанционалната обусловеност на универсалността на насоката на субординация, тя се изразява най-общо в това, че в системопридобито се превръща това от двете контрадикторни свойства, което на субстанционално ниво е по-важно или по-просто за говорещите, т.е. за немаркиран се определя този член на граматическата опозиция, който се характеризира с по-голяма простота или важност от гл. т. на комуникатора. В този смисъл не е трудно да се определят субординационните отношения между членовете на анализирания вид морфологична категория на съществителните имена. Те могат да бъдат обобщени чрез имплицативна универсалия, съгласно която в езика наличието на формален показател за символизиране на определеност със съгласна *-c* (*-v*) имплицира наличието на членен формант с консонант *-n*, а то от своя страна имплицира наличието на член със съгласна *-m*.

В този смисъл доказателство за релевантността на горепосочените опозиции представлява направения от Е. Каневска – Николова извод, отнасящ се до съществуващата в родопските говори ясно изразена тенденция към универсализация на член *-n*, дължаща се на това, че

“релевантните фактори, обуславящи далечната определеност, могат да неутрализират факторите, обуславящи близката определеност” (Каневска – Николова 2006: 54; Каневска – Николова 2007: 140-146). Той потвърждава направеното няколко десетилетия по-рано от Ст. Кабанов заключение, отнасящо се до високата фреквентност на членните форманти със съгласна *-н* в смолянския говор (Кабанов 1964: 419). Обяснението на това лингвистично явление се открива отново на системно равнище във факта, че в позиция на неутрализация на опозицията по даден признак немаркираният член губи системопридобития си диференциатор и разширява значението си за сметка на маркирания си противочлен. При опозиции от последователно – корелативен тип обаче, каквато е тази, максимално немаркираният член обикновено не се появява вместо останалите елементи на граматическата категория, тъй като подобно заместване изисква неутрализация по няколко признака едновременно. Ето защо членният формант с консонант *-н*, макар и двойно маркиран по признаците ‘идентифицираност’ и ‘пространствено ситуиране’, се определя като немаркиран по признака ‘близост’ спрямо формалния показател за определеност със съгласна *-с* (*-в*) и затова може да го замени в позиция на неутрализация.

На пръв поглед противоречащо на така представената структура и йерархичност на четиричленната морфологична категория ‘неопределеност / определеност’ е заключението на Ст. Кабанов, че фреквентността на член *-т* в говора на смолянското село Момчиловци е по-ниска от тази на останалите формални показатели за идентифицираност. Авторът отдава това на “липсата на определена пространствена определеност в значението” на този тип форми (Кабанов 1964: 419). Не бива да се забравя обаче, че в случая става дума за анализ на диалектоложки записи, при които по правило се търси близка до информатора, до неговия бит и начин на живот тематика. Ето защо е логично да се очаква, че тясната конкретика на текстовете би довела до засилена употреба на формални показатели за определеност с консонанти *-н* и *-с* в една архаична езикова система, за която тези елементи са напълно функционални. Не бива да се пренебрегва също така и фактът, че при говора на кърджалийското село Тихомир (притежаващ същия тип тройна система за членуване) от регистрирани 117 случая на използване на членувана форма на съществителното Ст. Кабанов отбелязва 81 употреби на член *-т*, 18 – на член *-н* и 18 на член *-с* (Кабанов 1964: 419).

Е. Каневска – Николова стига още по-далеч в мнението си по проблема, отбелязвайки, че “член *-н* изцяло е поел функциите и значенията на член *-т*, чиято употреба не може с категоричност да се определи дали е

нормативно диалектната, или е книжовният вариант. Между член *-н* и член *-т* е възможна взаимозаменяемост във всички потенциални случаи (но с подчертано предпочитание към членните форми с *-н*), като при реализирането на значенията ‘идентификация на двустранно идентифициран обект в стандартна ситуация’, ‘институционална идентификация’ и ‘генеричност’ опозицията обща определеност / пространствена определеност изцяло се неутрализира.” (Каневска – Николова 2006: 54-55). Тезата си обаче авторката не защитава с цифри, а подкрепя само с единични примери, чието тълкуване в повечето случаи е доста спорно от гледна точка на изказаното мнение. Така например, като илюстрация на институционалната идентификация, при която “членуването съществително се свързва с институцията, към която принадлежи лицето”, се посочват единствено изреченията: *“Дошлò му на йумон да идє нах владикана и да му кажє да порұка копєлєно и да гò испїта; Ду пòпн шà да кумàндваши, ут пòпн нàтàтѣк нємàши рàптà”*. Предпочитането на членуваната форма на името с консонант *-н* в състава на членния формант Е. Каневска – Николова обяснява с наличието на дистанцираност и респект към обекта, идентифициращ институцията (Каневска – Николова 2006: 43), т.е. тук за замяна на член *-т* с *-н* не би следвало да се говори. Що се отнася до употребата на формален показател за определеност със съгласна *-н* в състава си в генерично значение отново самата авторка отбелязва, че “всички приведени примери... допускат двузначна интерпретация на определеността – генерична, със значение ‘всеобщност’..., но и индивидуална, със значение ‘единичност’...” (Каневска – Николова 2006: 45).

Дори в ситуация на синтагматична (контекстова) неутрализация при всяка от пропорционалните опозиции немаркираните членове могат да се употребяват вместо съответните маркирани, но не и обратното. Това важи и за съществуващите в българския език контексти, в които се неутрализират опозициите по два и дори по три признака. Ето защо и тук не би следвало да се очаква замяна на членния формант, характеризиращ се със наличието на съгласна *-т* в състава си, от такъв с консонант *-н*.

Друго категорично доказателство в подкрепа на релевантността на горепосочените граматически опозиции, изграждащи четиричленната система за символизиране на определеност на формално равнище, характерна за част от българските говори, е развоят на анализираната морфологична категория с течение на времето. Редица езиковеди потвърждават наличието на троен член още в старобългарски език (вж. Милетич 1901; Цонев 1895; Трифонов 1931; Курц 1957; Гълъбов 1962; Мирчев 1978 и др.). Това според Ив. Гълъбов е категорично доказателство

за общобългарския характер на разглежданото морфологично явление, а проявата на следи от значението на показателните местоимения в неговата семантика е особеност, присъща на ранния период от историята му. Авторът подчертава обаче, че понататъшния развой носи непрекъснато ограничаване на тази специфика на формалния показател за идентифицираност, за да остане тя характерна само за част от диалектите върху нашата езикова територия. Според него на примери от типа *кто въз книгѣвъж донес(е)* във Влашките грамоти, тълкувани като доказателство, че през XV в. тричленната парадигма за символизиране на определеност на формално равнище е все още жива в езика на българското население на север от р. Дунав, се противопоставят писаните в Трансилвания Чергедски молитви от XVI в., които не познават това явление и следователно потвърждават напредналостта на разпада на тройната система за членуване през разглеждания период от развоя на езика, както и принадлежността на авторите на Влашките грамоти към един архаичен говор. Ив. Гълъбов допуска, че за опростяването на тричленната определена парадигма на съществителните имена са могли да съществуват и вътрешни условия, тъй като сложността и прекалено близката ѝ обвързаност с конкретната обстановка създават трудности, а примерът на веднъж опростила се система за членуване в друг български диалект би могъл да е заразителен. Авторът подчертава, че географското разпространение на формите с троен член дава известни указания за посоката, в която се е движило това опростяване, защото районите, в които тричленната определена парадигма все още се пази, се намират най-общо в южната част на българската говорна област, докато архаични говори като еркекия се характеризират с едночленна система за символизиране на определеност на формално равнище (Гълъбов 1962: 64; 111-112).

Ив. Гълъбов е напълно прав да търси причините за развоя на тройната определена парадигма на съществителните имена на системно равнище, мотивирайки настъпилата промяна със сложността и тясната обвързаност с конкретната обстановка на част от изграждащите я елементи, т.е. на ниво субстанция. Поради съобразяване с основната тема на своята разработка обаче, авторът прави това доста колебливо. Всъщност опростяването на четиричленната категория 'неопределеност / определеност' в преобладаващата част от българските говори, както и в книжовния език, е пряк резултат от иконичността по отношение на морфологичната доминанта, която при флективните езици създава т. нар. флексия. Тя обаче се оказва неиконична по отношение на разпределението на граматическата информация на формално равнище, защото възниква противоречие между нейния предимно едноморфен характер и голямото количество

граматическа информация, която носи. Именно това вътрешноструктурно противоречие стои в основата на развитието на индоевропейските езици от древния период насам. То поражда основната развойна тенденция в тяхната история – тенденцията към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфemi в границите на запазването на най-общите условия на флективния тип. Това се постига по два основни начина: чрез тенденцията за развой към аналитизъм (която се изразява в това, че немаркираните членове отпадат или получават композирана форма по-късно от съответните маркирани или имат по-разгърнати или по-отчетливи употреби от тях, докато в рамките на маркираните членове на опозицията често настъпва редуциране (и в частност парадигматична неутрализация) на други категории или опозиции по принципа на компенсацията) и чрез навлизането на аглутинативни черти във флективната система, което всъщност прави възможна появата на анализираната морфологична категория в българския език, тъй като наличието на определителен член с полуаглутинативен характер в рамките на словоформата позволява тя да бъде носител на още едно граматическо значение, без това да натоварва допълнително флексията (Герджиков 1999: 80).

В резултат от действието най-вече на принципа на компенсацията в парадигмата на съществителните имена в съвременния български книжовен език и в преобладаващата част от диалектите от синхронна гледна точка до голяма степен е постигната основната цел на тенденцията за развой към аналитизъм да отстрани съществуващото противоречие между предимно едноморфемния характер на флексията и голямото количество граматическа информация, която тя носи. Максималният брой граматически категории, които се символизират на формално равнище чрез нея, е две, тъй като значението ‘детерминираност’ се поема от полуаглутинативен формант в рамките на словоформата и не я натоварва допълнително, а това отговаря на изискването за иконичност в приоритетното отношение, т.е. иконичност по отношение на морфологичната доминанта на езиковия тип, тъй като разнотипността и полифункционалността на окончанието е белег за флективност (Гаравалова 2003: 178-184).

При четиричленния състав на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ обаче нещата стоят по съвсем друг начин. Тук формалният показател за символизиране на идентифицираност може да носи от един до три положителни диференциатора, т.е. да бъде маркиран по до три признака. Това се отчита от езиковото съзнание като семантичен товар и стремежът е той да бъде редуциран в резултат от

действието на принципа на компенсацията. При това, като се има предвид представената по-горе йерархична структура на разглежданата четиричленна морфологична категория, би следвало да се очаква първоначално от състава на определената парадигма да бъде отстранен формалният показател за идентифицираност, характеризиращ се с наличието на консонант *-с* (*-в*) в състава си. Едва след това е възможно и редуцирането на членния формант със съгласна *-н*. Що се отнася до субстанционалната обусловеност на насоката на субординация, тя действително следва да се мотивира чрез по-голямата сложност на определените форми с консонанти *-н* и *-с* в състава на члена, произтичаща от тясната им обвързаност с конкретната ситуация.

Тази теза намира своето потвърждение в появата на двойни членни форми (*-та*, *-на*, *-то*, *-но*) при съществителните имена от маркираните ж. и ср. р. в мървашкия и чечкия говор в Драмско например. Регистрирането на анализираният являние от Й. Иванов, както и очертаването на ареала му на разпространение в к. № 84 от публикувания от него „Български диалектен атлас. Български говори в Егейска Македония. Т. 1. Драмско, Сярско, Валовишко и Зиляховско” (Иванов 1972) предизвиква сериозен лингвистичен спор. На съмнение се подлагат не само езиковедските основания за обособяване на двучленна определителна система в границите на разглежданата територия, а и изобщо достоверността на езиковия материал, който е определен като „крайно оскъден” (Младенов 1990: 229-231). Въпреки ограничеността на географския ареал, където е разпространено, регистрираното от Й. Иванов лингвистично явление представлява особен интерес, тъй като не се среща никъде другаде в границите на българската диалектна територия. Причините за това обаче следва да се търсят не в грешка при тълкуването на недостатъчен обем материал, а в неустойчивостта на двучленната определителна система, породена от това, че, макар от синхронна гледна точка тя да представлява граматична реалия, равностойна на тройното или единично членуване, чрез появата ѝ се фиксира едно междинно състояние от посочения по-горе развой на детерминираната номинална парадигма, при който максимално маркираният член на граматическата категория вече е редуциран в резултат от действието на принципа на компенсацията, но двойномаркираният все още функционира с ограничена употреба. Още едно доказателство за динамичността на анализирания тип система привежда самият Й. Иванов, който, в опит да обори мнението на М. Младенов относно несъстоятелността на спорната карта № 84, посочва, че „член *-та*, *-то* ... днес има засилена употреба у по-младите и по-грамотни” носители на говора, а вариантността, характерна за преобладаващата част

от картографирания регион, означава, че двучленната именна парадигма се употребява само от част от жителите на дадено селище, т.е. че в чечкия и мървашкия говор тя следва да се определи като остатъчна (Иванов 1990: 364-365). Теоретично наличието на двукомпонентна детерминирана номинална парадигма на границата между ареалите на разпространение на тройното и единичното членуване може да се обясни и с постепенното преливане в периферията на изоглосите, водещо до нерязък преход между съседни диалекти (Стойков 2002: 25). Разглежданото лингвистично явление обаче далеч не е толкова изолиран случай, колкото изглежда на пръв поглед. Тъй като българският определителен член доказано произлиза от показателните местоимения, двучленната детерминирана номинална парадигма в мървашкия и чечкия говор в Драмско пряко кореспондира с двойната деиктична прономинална система (*тоя - оня*), характерна както за преобладаващата част от представяната в разработката езикова територия на диалектно равнище, така и за книжовния език. В този случай обаче следва да се говори не за граматична, а за лексикална опозиция, тъй като анализираният тип семантично противопоставяне при показателните местоимения се реализира посредством основата (корена) на словоформата. Освен това следва да се отбележи, че, както посочва Б. Велчева, старобългарското деиктично местоимение *съ*, от което произлиза определителният член с консонант *-с-* в състава *си*, също се оказва най-лабилното звено в системата и изчезва в повечето български диалекти до 16 в., но нередовност в употребата му се забелязва много преди това (Велчева 1963: 131).

На горепосочения развой на морфологичната категория 'неопределеност / определеност' се дължи и фактът, че от синхронна гледна точка преобладаващата част от говорите, разположени върху българското езиково землище, се характеризират с наличието на едночленна система за членуване. С това обаче промените в анализираната парадигма на имената при тях не приключват. Подлагането на парадигматична неутрализация под действието на принципа на компенсацията на два от признаците, върху които се изгражда йерархичната структура на категорията, т.е. превръщането на диференциаторите 'пространствено ситуиране (пространствена определеност)' и 'близост' в нерелевантни за нея, е причина съгласната *-т* от състава на формалния показател за символизиране на идентифицираност в членуваната форма на съществителните от мъжки род единствено число, завършващи на консонант, която вече не се възприема от езиковото съзнание като противопоставяща се на съгласните *-н* и *-с (-ъ)*, а затруднява изговора на съответното членувано име, също да отпадне.

При това гласната в състава на члена, дублираща носената от номиналната флексия граматическа информация, поема и символизирането на значението определеност в рамките на словоформата. Такива са преобладаващата част от диалектите, характеризиращи се с едночленна система за означаване на идентифицираност на формално равнище.

Съгласна *-т* се пази в състава на определителния член предимно в говори, разположени в близост до ареала на разпространение на тройната система за членуване.

Такива по тип са отличаващите се с наличието на единичен формален показател за определеност родопски диалекти (западно от Асеновград, във Велинградско, Ардинско, Момчилградско, Крумовградско и южно от Ивайловград), а също така странджанските (в Малкотърновско) и тракийските част от (източно от Лозенград, в Елховско, Люлебургаско, Бунархисарско, Ксантийско, Гюмюрджинско, Дедеагачко, Малгарско, Кешанско, Узункюприйско (във вариант с еднокомпонентен определителен член), южно от Софлу и Чорленско, както и в района на Гьонен, Мала Азия) говори в Югоизточна България. Явлението се среща и в западнорупските по тип диалекти в Зиляховско (във вариант с изпадане на съгласната) и Солунско.

Наличие на *-т* в състава на формалния показател за определеност се открива и в голям централнобалкански ареал, включващ Ловешко (източно от Ловеч), Троянско, Севлиево, Габровско (във вариант с член без консонант), част от Казанлъшко (селата Шипка, Шейново, Енина, Турия и във вариант в Средногорово), Котелско, Карловско и достигащ на юг северно от Пловдив и югозападно от Пазарджик, т.е. до р. Марица.

Разглежданото морфологично явление е широко разпространено и западно от ятовия изогlossen пояс, като обхваща диалектите, разположени на запад от линията Белградчик – Брезник – Кюстендил – Кратово – Велес – Неготино – Кавадарци – Гевгели – Гумендже – Кукуш – Енидже Вардар, т.е. характерно е за някои от пограничните диалекти (в Белградчишко и Брезнишко), както и част от разположените в географската област Македония крайни северозападни (в Кумановско и Кривопаланечко), същински (западно от Скопие, в Неготинско и Кавадарско) и крайни (в Гевгелийско, Гуменджинско, Ениджевардарско, Воденско, Кайлярско, Кукушко, както и в с. Езерец, Долене, Жиковишче, Жужолце, Старичене, Галишча, Лудово, Несрам, Граче, Стенцко и Брешчени, Костурско) югозападни български говори, намиращи се в съседство на изток от посочения по-горе ареал на разпространение на тройния член със съгласни *-т*, *-н*, *-в*, които също се характеризират с едночленна система за членуване, в която се пази консонантния елемент.

Изключение представляват крайните югозападни български говори в Леринско, западно от Кайляр и Костурско, в които съгласна *-т* е изпаднала от състава на определителния член.

1.5. Хронология на формирането на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’

При анализа на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ е необходимо да бъде уточнен и времевият отрязък, в рамките на който тя възниква и се налага като граматическа реалия. Хронологизирането на процеса на нейната поява е от особена важност, тъй като се намира в тясна връзка с проблематиката, отнасяща се до причините за възникването и посоката ѝ на развитие и представлява важно доказателство в защита на тезата, че тя е резултат от иманентен развой, а не от чуждоезиково влияние. Ето защо на хронологизирането на процеса на поява на разглежданата граматическа категория е посветена сериозна по обема си научна литература (вж. Милетич 1901; Цонев 1895; Трифонов 1931; Курц 1957; Гълъбов 1962, Мирчев 1978 и др.).

Съществуват редица противоречиви мнения по въпроса. Л. Милетич счита, че началото на членната форма е заложено още в праславянския език – основа. Като доказателство за това свое твърдение авторът посочва появата на членни форми в руски език, както и наличието на стари адвербиализувани съчетания от рода на днес (днь съ), лятос (лѣто се), зимас (зима сн) и др., които са типични за всички славянски езици (Милетич 1901). Тази теза по-късно доразвива и допълва с нови доказателства Ив. Гълъбов. Тя се поддържа и в ранните разработки и на К. Мирчев, но на по-късен етап от проучванията си авторът я обявява за напълно неприемлива, тъй като е необяснимо защо тогава не са се създали по-отчетливи членни форми в останалите славянски езици. К. Мирчев отдава изказването на Л. Милетич по-скоро на желанието да се отговори на господстващата по това време в славянското езикознание теория, че българската членна форма е резултат изцяло от чуждоезиково влияние, а не от обща тенденция в развитието на балканските езици, и е сравнително ново явление, развило се след XV – XVI в. (Мирчев 1978: 198).

Безспорно на славистиката до момента не са известни данни, които да доказват твърдението, че в праславянския език – основа са съществували дори и наченки на категорията ‘неопределеност / определеност’. Въпреки това обаче Л. Милетич има основание да търси доказателства за верността на своята гледна точка максимално назад във времето, тъй като това би установило по безспорен начин, че разглежданата граматическа категория

е резултат от иманентно вътрешноструктурно развитие, а не от чуждоезиково влияние. Проблемът е в това, че доказателствата отново се търсят изцяло на субстанционално равнище, т.е. в рамките на словоформата, и то извън системата на разглеждания език. Напълно се пренебрегва общоприетият факт, че морфологичната категория е единство от форма и съдържание. За да съществува, тя безспорно трябва да има своя формален израз (по това се различава от лексикосемантичните разреди), но в рамките на конкретната езикова система, и тези формални различия трябва да бъдат пряко свързани със съществуването на различия в плана на съдържанието, които стоят в основата на релевантността на всяка граматическа категория за съответния език. От друга страна, безспорно зараждането на категорията 'неопределеност / определеност' още в праславянски, който е праезик-основа, на базата на която се развиват славянските езици, предполага поява и развой на разглежданото морфологично явление, подобно на останалите граматически категории, в повечето или поне в част от тях. От синхронна гледна точка обаче с наличието на детерминирана на морфологично равнище именна парадигма се характеризира единствено българският език. Ето защо е много вероятно доказателствата, указващи времеви период, в който възниква тя, да бъдат открити в старобългарския, а не в праславянския език.

Това се потвърждава и от направените от К. Мирчев лингвистични проучвания по разглеждания въпрос. Неговото мнение, представено в поредица от статии и изложено в цялостен вид в книгата му "Историческа граматика на българския език", се приема като безспорно в съвременната лингвистична литература. Според автора членната форма се е настанила окончателно в българската реч през XIII – XIV в., но наченки на нейното развитие се откриват още през старобългарския период в анафоричната употреба на енклитичното показателно местоимение. Убедително доказателство за старинността на членния формант в български език К. Мирчев открива във вида на показателните местоимения, приели функция на член. Той подчертава, че, макар формални показатели за определеност да се развиват от всички показателни местоимения (тѣ, съ, онѣ и овѣ), най-често срещани са тези, образувани от местоимението тѣ, което в български език служи за общо посочване на предмети и лица без оглед на тяхната пространствена отдалеченост от говорещия, докато членните форманти, произхождащи от останалите показателни местоимения, от синхронна гледна точка се пазят само на диалектно равнище. Времето на възникването на членния формант авторът определя, подкрепяйки тезата си със сериозни фонетични и граматически аргументи (Мирчев 1978: 196-204).

Той изтъква като едно от най-важните доказателства в подкрепа на тезата за архаичния характер на члена и пряката му обвързаност в хронологично отношение с посочените старобългарски съчетания неговия звуков състав в рамките на новобългарските определени форми при имената от мъжки род. Като членен формант при тази група имена от съвременна гледна точка се определя групата *-ъ-т*, в която архаичният местоименен елемент е само съгласната *-т* (от стб. *тъ*), а еровата гласна пред нея всъщност е старото окончание на съществителното име. Знае се, че още в старобългарския период краесловните ерове, намиращи се в слаба позиция, изчезват, следователно запазването на еровата гласна във форми от типа *род-ъ-т* свидетелстват, че съчетанието е било оформено преди заглъхването им. До същите заключения води и анализът на днешните западнобългарски и отчасти източнобългарски диалектни форми от типа *градо(т)*, *родо(т)*, където краесловният еров вокал, попаднал в силна позиция (срв.: *градътъ*), се изяснява в *-о*, т.е. тук се наблюдава явление, обясняващо се с фонетичен закон, чието действие в определени части от българската езикова територия започва през X в. и завършва приблизително в края на старобългарската епоха (Мирчев 1978: 199).

Като друг аргумент в подкрепа на тезата си авторът посочва факта, че, макар в старобългарската парадигма местоимението *тъ* в множествено число да има формите *тн* за м. р., *тъ* за ж. р. и *та* за ср. р., в съвременния български език съществителните имена от м. и ж. р. мн. ч. вместо очаквания член *-ти* (от стб. *тн* (*тъ*)) получават членен формант *-те* (от стб. *тъ*). Това според него се дължи на влияние от страна на формите на показателното местоимение *тъ* в косвените падежи, които при склоняване на членните форми са се срещали много често, и доказва, че възникването на членния формант е станало в период, когато падежната флексия в българския език е напълно жива, т.е. преди XV – XVI в., тъй като тогава разглежданата езикова система вече не различава падежи при имената (Мирчев 1978: 201).

Интерес с оглед доказването на архаичния характер на формалните показатели за определеност според К. Мирчев представлява и членният формант за ср. р. *-та*, който по произход води началото си от формата за ср. р. мн. ч. на старобългарското показателно местоимение *тъ*. Като една от най-характерните особености за развоя не само на това, но и на всички родови местоимения, авторът определя замяната на трите различни родови форми за множествено число с една обща. Той подчертава, че, макар старите паметници да не дават точна представа кога се извършва тази промяна в българския език, няма основание да се счита, че това е станало по-късно от настъпването на съответната замяна в парадигмата на

прилагателните имена, за която има сигурни доказателства, че датира от XIII – XV в. Ето защо К. Мирчев счита, че членуваната форма е възникнала преди изчезването на родовите окончания за мн. ч. при местоименията, т.е. преди XIII – XV в. (Мирчев 1978: 201-202).

Според автора в старобългарските писмени паметници съществуват и редица структурни и семантични особености, от които може да се съди, че членната форма е била в зачатъчно, а в някои от диалектите от този период и в доста напреднало състояние, още в X в. Като пример К. Мирчев посочва отразения в първите преводи на Кирил и Методий солунски говор, който, макар да не познава развита членна форма, се характеризира с наличието на многобройни случаи на тясна обвързаност в морфологично и акцентно отношение на имената със следващите ги показателни местоимения от типа: *рѣвътъ* (вм. *рѣвъ тъ*), *народосъ* (вм. *народъ съ*), *родотъ* (вм. *родъ тъ*), *образосъ* (вм. *образъ съ*). Авторът определя тази специфика на разглеждания архаичен диалект като начален етап в развитието на българския член, когато показателното местоимение чрез тясното си свързване с предходното име започва да губи първичното значение и се превръща в детерминатор. Това според него се потвърждава от пълния формален съвпадеж между старобългарските форми *родотъ*, *образосъ* и новобългарските членувани форми *родът*, *образът*. Причината, поради която К. Мирчев разглежда този случай само като начален стадий от развоя на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’, е, че горепосочените съчетания се появяват на мястото на съществително име и показателно местоимение в гръцкия оригинал и следователно във функционално отношение не са напълно равностойни на съвременните членувани форми. Според автора в старобългарските преводи на евангелски текстове сравнително рядко се срещат случаи на свободна, независима от гръцките оригинали постпозитивна употреба на показателни местоимения. Те са повече в един по-късен старобългарски паметник – Супрасълския сборник (на място то – ἐν τῷ τόπῳ, пештера та – τὸ σπήλαιον, владѣка тъ – ὁ χράτων, мъжь тъ – ὁ ἀνὴρ), който е безспорно доказателство за зараждането на членната форма още на старобългарска почва. Друг аргумент в полза на теорията за ранния произход на категорията ‘неопределеност / определеност’ в българския език според К. Мирчев е последователната употреба на определени форми в три от съчиненията на Йоан Екзарх, поради което може да се допусне с голяма вероятност, че, макар те да не са запазени в старобългарска редакция, членът е бил характерна черта и на самите оригинали (напр.: *нъ добръми дѣлы оврѣтаютъ поутьтъ* – но с добри дела намиратъ пътя, нже *соуть* оже приеми *врѣдътъ*, то *тѣмъ* цѣленне *подаю* – подавам целение на тези,

които са приели заразата, чинъ постѹтѹмоу кѣтъ снѣ – редът на пост е такъв и др.) От всичко, казано по-горе, според автора се налага изводът, че няма основания появата на членната форма да се обвързва с най-новия период от развоя на българския език, тъй като, макар че в старобългарските паметници членът действително се намира едва в начален стадий от своето развитие, данните от езика на Йоан Екзарх дават основание да се допусне, че в някои източни български диалекти от X и XI в., т.е. от времето, от което произхождат запазените преписи на старобългарските Кирило – Методиеви паметници, той е доста напреднал в своя развой (Мирчев 1978: 199-201).

К. Мирчев обръща внимание и на факта, че фонетичните новости намират по-добро отражение в езика на среднобългарските паметници, които обаче се придържат към традицията по отношение на морфологията. И, макар народният език през среднобългарската епоха вече да познава членуваните форми в нормална употреба, използването им в текстовете от онова време дълго се избягва, тъй като разглежданите новообразувания се противопоставят рязко на особеностите на старобългарския език на морфологично равнище. В писмената традиция наличието на членна форма в говоримата реч намира отражение единствено в увеличаването на примерите на тясно срастване на слабите показателни местоимения с предходното име. Това не може да не се свърже с постепенното превръщане на тези съчетания в членувани форми, което е непрекъснат процес в българския език от старобългарската епоха нататък. Особено показателни според автора са случаите, при които подобни съчетания в среднобългарските паметници не съответстват пряко на старобългарските, респ. гръцките съчетания от съществително име и показателно местоимение. К. Мирчев представя редица примери от Добрейшовото евангелие от XIII в., които според него стоят максимално близо до значението на членуваните форми (нꙋведе н ꙗхъ въ поустыни н бѣше в поустыни тѣ дни ꙗко ꙗкоушѹемъ сѹтоножъ Марко, I, 12-13, въ же на мѣстѣ томъ ндеже пропашѣ нѣа градъ, Йоан, XIX, 41 и др.), както и от други среднобългарски паметници като Народното житие на Ив. Рилски, съставено през XII в., но запазено в преписи от XV в., в което показателните местоимения енклитики имат определителна семантика, Разказът за Михаил войн, запазен в ръкопис от XV в., и един случай от краткия текст на българския Физиолог от XVI в. (прнхѹднѣ исполнѣнъ на мѣсто гдѣ лежнѣ н покри трѣвѣжъ тѣ съ ѿцѹмъ за ꙗзъ д'нен – идва исполнѣнът на мястото, дето лежи и покрива тревата с оцет за седем дни) (Мирчев 1978: 202-204).

Освен разгледаните от К. Мирчев примери, досега сведения за развоя на членната форма са открити в още няколко среднобългарски и ранни новобългарски паметници: Битолски триод от XII в. (1 случай), Боянско евангелие от XII – XIII в. (1 случай), Охридски апостол от XII в. (1 случай), препис от XIII в. на похвалното слово на Климент Охридски за Константин Философ, Пловдивски сборник от XV в. (6 случая) и Чергедски молитви, преведени през XVI в., но записани през XIX в. Към този оскъден материал по разглеждания проблем Ек. Дограмаджиева добавя още 10 случая, които предлага Банишкото евангелие (напр.: н прншедь онъ. обанчнтъ мнрьсь о грѣсь Йо 16.8 – καὶ ἐλϋὼν ἐκεῖνος ἐλέγξει τὸν κόσμον περὶ ἁμαρτίας; н ндоста къ севѣ оученнката Йо 20.10 – ἀπῆλϋον οὖν πάλιν πρὸς αὐτοὺς οἱ μαθηταί; Снмонъ же петръ имзы ножъ изъвъльче н. н порази раба старѣвшннзы жрьчска. н оурѣза немоу оурхо десное. бѣ же нма работомоу малехъ Йо 18.10 – ἦν δὲ ὄνομα τῷ δοῦλῳ Μάλχος и др.). Те според авторката позволяват да се установи, че членната форма е била до такава степен утвърдена в говоримата реч, че е могла, и то в значително количество, да проникне в писмения език даже на канонически текст (Дограмаджиева 1973: 90-93).

Свидетелство, че говоримият старобългарски език (или поне част от неговите диалекти) е познавал членните форми, според Ив. Харалампиев се открива в граматичното съчинение „За осемте части на речта“, чието авторство с голяма сигурност се приписва на Йоан Екзарх. Когато говори за съществителните от ж. р. i-основи (кость, соль и др.), които с „мъжкото“ си окончание често създават трудности при определянето на граматичния им род, авторът посочва, че родовата им принадлежност става ясна, когато се прибави определителен член (РАЗЛНЧНІѦ): соуѣть же нѣкаа именъ мнѣшда се възгнѣ моуѣжскаа, проложеноуѣ же къ снмъ разлнчнѣю, являють се женскаа не бо азомъ скончавають се, нъ ѣромъ, такоже и моуѣжскаа, таже соуѣть сѣа. кръвь, соль, трѣсть, прѣсть, н просто глаголюма т.е. без член мнет се моуѣжскаа, съ разлнчнѣмъ же являють се женскаа. Ив. Харалампиев подчертава, че това пряко свидетелство на старобългарския книжовник е изключително важно и решава категорично въпроса за съществуването на членни форми в старобългарски (Харалампиев 1992: 158-159).

Важността на въпроса за определяне на периода на формиране на категорията ‘неопределеност / определеност’ в българския език се доказва и от факта, че този проблем продължава да е релевантен и за последните лингвистични проучвания, посветени на анализираната тема. Той е подробно разгледан в книгата на Олга Максимова Младенова „Definiteness in Bulgarian. Modelling the Processes of Language Change.“, която нейният рецензент Андрей Соболев определя като „...оригинальной и

заслуживающей полного одобрения попыткой «развернуть» раздел болгарской академической грамматики о категории определенности в диахронию, используя материал Тихонравовского дамаскина в качестве контрольного» (Соболев 2009: 244). Авторката мотивира своя избор с консервативността на българската литературна традиция, която според нея е причина при диахронното изучаване на този език на анализ да се подлагат не най-старите известни произведения, а дамаскиновата книжнина, появяваща се не по-рано от XVII в. (към която принадлежи Тихонравовия дамаскин), и по-специално включените тук поучителни слова и проповеди, тъй като те именно са „първите текстове, написани на съвременен български език” (Младенова 2007: 5-6). О. Младенова, която обаче разглежда определеността не само на морфологично равнище, а изобщо като семантична категория, акцентира върху наблюдението си за едновременността на загубата на склонението и формирането на анализираното явление, както и за предшестващото на едни типове определеност от други и извежда следната обща хронология: „X-XII в. (определеност на основата на идентифицираността), до XVII в. (определеност на основата на инклузивността и неопределеност на основата на неидентифицираността) и след XVII в. (неопределеност на основата на неинклузивността), като посочва, че паралелно с този развой се наблюдава формирането на лексикограматически разрези в българския език (Младенова 2007: 243-246). При това авторката различава три стадия на развитие на всяко езиково изменение в четири фази: (I) бавно начало, (II-III) бърза експансия (в най-ранния и в последния стадий) и (IV) бавно угасване и отбелязва, че за фази II-III е характерна свободната вариативност на изменящия се феномен, като към края на стадия говорещият започва да предпочита новата от двете алтернативи, докато измененията в стадий I и IV не се осъзнават от участниците в комуникацията (Младенова 2007: 93). В заключение О. Младенова подчертава, че извън всякакво съмнение изследването ѝ доказва континуитета между съвременните български и протославянските маркери на откритата определеност (Младенова 2007: 369).

1.5.1. Произход и развой на формалния показател за определеност в българския език

Както на семантично равнище, така и що се отнася до плана на израза, морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ се развива абсолютно независимо (по свои собствени пътища и със собствени средства) във всеки от балканските езици. Този извод е напълно

релевантен и за българската езикова система, където в рамките на анализираното граматично явление развой на формалния показател за определеност – определителния член – категорично показва липса на всякакво външно механично влияние от друг балкански език.

В нашата лингвистична литература се приема, че по произход членният формант води началото си от задпоставените показателни местоимения – клитики. Според „Граматиката на старобългарския език” на БАН слабата позиция, в която се намират в този случай, както и анафоричната им употреба и липсата на словно ударения спомага за прикрепянето на тези местоимения към предходното име, с което те образуват единна фонетична цялост (Граматика 1993: 554). К. Мирчев уточнява, че специфично за семантиката на тези местоимения – клитики е не указването на даден предмет или лице, а на формулираното по-рано понятие за тях. Ето защо в края на старобългарския и през среднобългарския период от развоя на езика те постепенно напълно изгубват показателното си значение и стават изразители на определеността на предмета, към названието на който се отнасят, т.е. превръщат се във формални показатели за определеност. Авторът посочва като доказателство за произхода на членния формант начина, по който се членуват имената в рамките на именната група в изречението, където членът се намира винаги на второ място (закон на Вакернагел), т.е. следва първото име от групата. Според него с такъв тип поведение се характеризират старобългарските енклитики (срв.: *чѣто оученне се новое, не нмамы пнтн отъ плода сего лозьнааго, похочули же и хрнста сверъпъи тъ бѣсѣ како можъ азъ сътворити неприажднное се дѣло*), които, съгласно действащите в старобългарски език закони, трябва да стоят задължително на второ място в именната група, към която се отнасят (Мирчев 1978: 197). С произхода на членния формант от старите слаби местоимения – енклитики лесно се обяснява постпозицията, в която се разполага той в съвременния български език. Това е и доказателство, оборващо тезата на редица учени, които посочват като причина за мястото му в именната група румънското и албанско влияние.

ГЛАВА II: МОРФОФОНЕТИЧЕН, СЕМАНТИЧЕН И СИНТАКТИЧЕН АСПЕКТ НА ЧЛЕНУВАНЕТО ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

В българския език както на книжовно, така и на диалектно равнище, детерминираните форми на съществителните имена се образуват, като към неопределената (нечленуваната) именна словоформа се прибави определителен член. Неговата форма зависи от рода на съществителното, завършека му и от функцията му като част на изречението (Грамматика на СБКЕ 1993: 118-119). Членуването притежава морфо-фонетичен, семантичен и синтактичен аспект. От гледна точка на книжовния език тази проблематика е детайлно разработена в поредица трудове както на български, така и на чуждестранни езиковеди (вж.: Андрейчин 1944; Маслов 1956; Иванчев 1957; Пашов 1965; Стоянов 1984; Александров 1998 и др.). Не така стоят нещата обаче на диалектно равнище. Както бе посочено и по-горе, като важна част от характерологичните особености на българския език, морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ има голямо значение и за изследванията на българските говори, поради което представлява задължителен елемент от описанието на всеки местен диалект (Стойков 1969: 23-25; Стойков и др. 1971: 21) и има отношение към класификацията на говорите и при определянето на тяхната типология. Въпреки това в диалектоложка литература до момента липсва детайлно проучване по въпроса, обхващащо цялата българска езикова територия. Именно това е и един от основните аргументи при избора на тема на тази разработка. Въз основа на лингвогеографските данни от БДА и на собствени проучвания в нея се очертават ареалите на разпространение на различните членни форманти и на типовете системи за членуване в цялата българска езикова територия^{1,2}. Акцентираща се върху

¹ Благодаря за предоставената ми възможност да използвам к. № М 30 „Членни морфеми за единствено число след твърда съгласна в съществителните имена от мъжки род от типа *бряг, град – брегът, градът; брега, града*”, к. № М 35 „Наличие или отсъствие на съгласна в членната морфема на съществителните имена от мъжки род единствено число от типа *бряг, вол, ден, път – брегът, брега; волът, вола; денят, деня; пътят, пътя*” и к. № М 31 „Членни морфеми за единствено число след твърда съгласна в съществителните имена от типа *вол, ръкав – волът, ръкавът; вола, ръкава*” с автор доц. Е. Кяева, к. № М 53 „Типове системи за членуване на съществителни и прилагателни имена”, к. № М 51 „Членни морфеми за множествено число на съществителното име *коляно – коленете, колената*” и к. № М 52 „Членни морфеми за множествено число на съществителното име

начина на функциониране на разглежданото граматическо явление, както

рамо – раменете, рамената” с автор доц. Т. Костова, к. № М 33 „Вид на съгласната пред членната морфема за единствено число на съществителното име *ден*” и к. № М 32 „Членни морфemi за единствено число на съществителното име *ден – денят*” с автор Кармен Смядовска, к. № М 34 „Членни морфemi за единствено число при съществителните имена от мъжки род от типа *път, говедар – пътят, говедарят, пътя, говедаря*” и к. № М 39 „Членни морфemi за единствено число на съществителните имена от женски род (в книжовния език) от типа *сол, вечер – солта, вечерта*” с автор Пандора Урумова, к. № М 36 „Окончания след твърда съгласна пред членна морфема -та при двусричните съществителни имена от женски род – названия за лица от типа *жена, мома – жената, момата*” с автор доц. Лиляна Василева, к. № М 43 „Членни морфemi за множествено число на съществителното име *гост – гостите*”, к. № М 41 „Членни морфemi за множествено число на съществителното име *мъж – мъжете*”, к. № М 42 „Членни морфemi за множествено число на съществителното име *кон – конете*”, к. № М 44 „Членни морфemi за множествено число на съществителното име *сноп – снопите*” и к. № М 40 „Членни морфemi за множествено число на едносричните съществителни имена от мъжки род от типа *вол, син, град – воловете, синовете, градовете*” с автори проф. Ив. Кочев и доц. Лиляна Василева, к. № М 37 „Окончания след твърда съгласна пред членна морфема -та при двусрични съществителни имена от женски род – общи названия от типа *вода, глава – водата, главата*” с автор доц. Славка Керемидчиева, к. № М 38 „Окончания след мека съгласна пред членна морфема -та в съществителните имена от женски род за неодушевени предмети от типа *главня, земя – главнята, земята*” с автор доц. Марияна Витанова, к. № М 45 „Членни морфemi за множествено число на многосричните съществителни имена от мъжки род от типа *винар, косач, ръкав, гълъб – винарите, косачите, ръкавите, гълъбите*” с автор доц. Маргарита Троева, к. № М 46 „Членни морфemi за множествено число на съществителните имена от женски род от типа *глава, жена – главите, жените*”, к. № М 47 „Членни морфemi за множествено число на съществителното име от женски род *овца – овцете*”, к. № М 48 „Членни морфemi за множествено число на съществителното име *ръка – ръцете*” и к. № М 49 „Членни морфemi за множествено число на съществителното име *нога – нозете*” с автор Елена Вълчева, както и к. № М 50 „Членни морфemi за множествено число на съществителното име *теле – телетата*” с автор доц. Лучия Антонова от подготовения за печат в Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН “Обобщаващ том на БДА. Ч. IV. Морфология” (авт. колектив).

² Класификацията на българските диалекти от гледна точка на тяхното териториално разположение се извършва въз основа на „Карта на диалектната делитба на българския език” (Авт. колектив), АИ „Проф. М. Дринов”, ISBN 978-954-322-763-1, С., 2014., http://ibl.bas.bg/bulgarian_dialects/

и на взаимодействието между него и останалите морфологични категории. Анализират се и някои неморфологични начини за символизиране на детерминираност, съществуващи на диалектно равнище в българската езикова система. Примерите в изложението са ексцерпирани от коментарите към регионалните карти на БДА, от картотеките в Архива за БДА и Архива за БДР, от монографични изследвания на отделни говори или региони.

1. Членуване на съществителните имена в зависимост от морфологичните и фонетичните им особености (морфологично-фонетичен аспект) в българските диалекти.

Същността на морфологично-фонетичния аспект на членуването се изразява в обвързването на облика на формалния показател за определеност с рода на съществителното име и завършека на тази неопределена форма от неговата парадигма, в състава на която той се включва, т.е. от морфологичните и фонетични особености на името.

Л. Андрейчин, който поставя избора на формата на определителния член в зависимост основно от рода и числото на съществителното, подчертава, че много често тя всъщност се приспособява към окончанието, а не толкова към рода на името (Андрейчин 1944: 126). Ст. Стоянов също определя завършека на съществителното като един от трите основни фактора, от които зависи облика на членния формант за определеност в конкретната ситуация (Стоянов 1984: 216). Според П. Пашов точното формулиране на правилото би следвало да се търси на фонетично, а не на морфологично равнище, защото избора на членна форма съвременният българин съобразява най-вече със завършека на думата (независимо от рода и числото), докато морфологичният принцип остава едва на второ място. Той споменава и за своеобразната вокална хармония при членуването на имената (Пашов 1965: 87-132). Няколко години по-рано Ю. Маслов също разменя местата на фонетичния и морфологичния принцип, отбелязвайки, че „определителният член се прибавя към съществителното и се видоизменя в зависимост от това на какъв звук завършва общата форма на това съществително, а в определени граници в зависимост също от числото и граматическия род на съществителното име” (Маслов 1956: 77).

Базирайки се на цитираните по-горе виждания по разглеждания проблем, както и на изучаването на спецификата на вокалната хармония в унгарски език (където окончанието на всяка словоформа задължително се съобразява с характера на гласните в нейната основа) и в турски (където

това лингвистично явление засяга и съгласните по признака звучност / беззвучност и следователно прераства във вокално-консонантна хармония), А. Александров достига до извода, че, макар в българската езикова системата по принцип вокална хармония да не се наблюдава, тя се появява в изолирани подсистеми като избора на членна форма, при който вида на формалния показател за определеност се съобразява със словния завършек. В подкрепа на тази своя теза авторът цитира приведените от Ст. Стойков (Стойков 2002: 227) диалектни примери от хасковския говор, който се характеризира с наличието на определителен член за мъжки род при съществителните от типа *вар, пепел, тел* – *варѣ, пепелѣ, тел'ѣ*, докато определенията към същите тези имена са в женски род. А. Александров подчертава, че вокалната хармония, наблюдаваща се в рамките на определената парадигма на съществителните в българския език и изразяваща се в съгласуването на членния формант с гласната в окончанието на името или в словния финал, ако той се осъзнава от съвременния българин като окончание, е победила при съществителните, завършващи на *a* / *'a* и при тези на *o* / *y*, докато подобно явление не се наблюдава в единствено число при съществителните от женски род, завършващи на съгласна, както и при тези, окончаваша на гласна *e* / *i* (Александров 1998: 215-219). Върху наличието на вокална хармония в границите на детерминираната плурална именна парадигма се настоява и в посветения на проблемите на морфологията втори том на академичната „Граматика на съвременния български книжовен език” (Граматика на СБКЕ 1993: 123).

Действително обвързването на словоформата с конкретен инвариант на формалния показател за определеност на пръв поглед лесно би могло да се оприличи с проявите на вокалната хармония поради сходството или пълната идентичност на гласната в състава на определителния член с тази от словния финал. Не бива да се забравя обаче, че в случая става дума за едно езиково явление, напълно нетипично за българската лингвистична система. Ето защо неговата частична, както самият А. Александров признава, проява в една толкова частна и ограничена парадигма е невъзможна. Що се отнася до приведените от автора примери в подкрепа на изложената теза за наличие на вокална хармония при членуването в българския език, те, както подчертава и Ст. Стойков, са следствие от промяната на рода, която настъпва в част от българските диалекти с някои от думите, принадлежали към старобългарското *ī*-склонение. Освен това в рамките на определената парадигма на съществителните имена трудно може да се говори за подбор на инвариант на формалния показател за определеност в истинския смисъл на думата, тъй като, както бе посочено

по-горе, членният формант е реално двуморфем, като значението ‘определеност’ се носи от морфемата *-т*, а вокалът в състава му всъщност преповтаря гласната от словния завършек, на което се дължи и близкото сходство или пълната идентичност между тях.

Както вече бе споменато по-горе, видът на формалния показател за символизиране на детерминираност се намира в пряка зависимост от рода на съществителното, неговия словен завършек, семантиката и функцията му в изречението. От това логично следва обобщеното представяне на определената номинална парадигма в българския книжовен език. В единствено число, принадлежащите към нея имена от мъжки род, завършващи на съгласна, се членуват с пълен член *-ѣт* (в случаите, когато съществителното изпълнява в изречението ролята на подлог, сказуемно определение или приложение, поясняващо съществителното име от мъжки род единствено число, което е подлог) или кратък член *-ѣ*. Съобразено с изискванията на актуалния български правопис те се изобразяват графически по следния начин: *-ѣт*, респ. *-а*, когато крайният съгласен звук на съществителното е исторически твърд или впоследствие затвърдял, и *-’ат* / *-’а*, когато консонантът в краесловие е изконно мек, в такива случаи палаталността му при членуване обикновено се възстановява (тук се включват и имената, завършващи на *-ѣ*, както и тези, образувани с помощта на наставките *-тел* и *-ар*, които в старобългарски са съдържали меки съгласни пред крайния ъ, а също и десетте съхранени в речниковия състав на съвременния български език имена от мъжки род, завършващи на мека съгласна – *ден*, *кон*, *зет*, *пѣт*, *сѣн*, *цар*, *крал*, *огѣн*, *лакѣт* и *нокѣт*). В рамките на процеса на членуване преобладаващата част от едносричните съществителни от мъжки род с домашен произход и всички заети думи (с изключение само на пет лексеми), отличаващи се със същата специфика, се характеризират с постоянно (не променящо мястото си) ударение. Имената с такава граматична характеристика, при които обаче словният акцент се носи от определителния член в рамките на определената парадигма, са изцяло от домашен произход. Двусричните и многосрични съществителни от мъжки род не менят мястото на ударението си. В българския книжовен език определената номинална парадигма за женски род се формира изцяло с помощта на определителен член *-та*. При това при имената, завършващи на гласна, мястото на словния акцент не се променя, а при тези, завършващи на съгласна, ударението задължително се премества върху членния формант. С наличието на член *-та* се характеризират и детерминираниите словоформи на съществителните от мъжки род, които завършват на *-а* или *-’а*. Всички имена от среден род, както и тези от мъжки род, завършващи на вокал *-о*, *-у* или *-е*, в единствено

число получават член **-mo**. Ударението се пази на мястото си. В множествено число съществителните се членуват според гласния звук, на който завършва съответната плурална словоформа, а не според рода си. Ако формата има окончание **-е** или **-и**, тя получава член **-me**, а ако завършва на **-а** или **-а** – член **-ma**. Мястото на ударението във всички случаи остава непроменено (Грамматика на СБКЕ 1993: 119-123; Пашов 1994: 66-67; Стоянов 1984: 227-232).

На диалектно равнище, където отпадат ограниченията, наложени от книжовноезиковата норма, инвентарът от членни форманти, с който разполага морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’, е значително по-голям и разнообразен. Това на първо място се дължи на факта, че в най-архаичната част от българските диалекти е съхранена тройната система за символизиране на детерминираност на формално равнище. Отличителна черта на родопските говори е наличието на членни форманти с консонанти **-m**, **-n**, **-c**, произлизащи от старобългарските показателни местоимения **тѣ съ** и **онѣ**, в състава си, докато в пограничните диалекти, както и в крайните северозападни, същинските и крайните югозападни български говори от географската област Македония детерминираната номинална парадигма се формира с помощта на троен определителен член, включващ съгласните **-m**, **-v**, **-c** по произход от старобългарските показателни местоимения **тѣ съ** и **онѣ** (Мирчев 1978: 204, Стойков 2002: 232; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология, к. №152).

Друга от причините за наблюдаващите се различията между книжовния и диалектния инвентар от формални показатели на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ е, че в говорите, разположени в границите на българското езиково землище, при съществителните от мъжки род в единствено число не съществува книжовното противопоставяне пълен / кратък определителен член. При тях употребата на членен формант със, респ. без консонантен елемент в състава си не се определя въз основа на синтактичната функция на съответното съществително в изречението, тъй като в случая става дума за два различни вида формални показатели за определеност, абсолютно равнопоставени помежду си.

В много по-голяма степен обаче разнообразието от членни форманти, които се употребяват в българските диалекти за символизиране на определеност на формално равнище в рамките на детерминираната парадигма на съществителните имена, се дължи на факта, че, тъй като не е ограничена от узуса, структурата на определителния член отразява всички фонетични промени, настъпващи със старобългарските ерови гласни в

процеса на езиковия развой, както и редица фонетични явления като редукция, елизия и др.

Най-голямо разнообразие от видове членни форманти се наблюдава при детерминираната парадигма на съществителните от мъжки род в единствено число, завършващи на съгласна. Причина за това е наличието на старобългарската задна ерова гласна в състава му, която с течение на времето претърпява редица фонетични промени в различните части на българското езиково землище. Определителният член **-ѣт** се намира най-близо до старобългарското състояние на парадигмата, тъй като включва стария местоименен елемент **-т** (от стб. показ. мест. тѣ) и еровата гласна пред нея, която представлява всъщност старобългарското окончание на съществителното, т.е. формиран е преди заглъхването на краесловните ерове (Мирчев 1978: 199). Поради това употребата му при разглежданата номинална група е кодифицирана като норма в книжовния език. От синхронна гледна точка обаче той се пази в сравнително малка група български говори. Членен формант **-ѣт** (с фонетични варианти **-ѣт** и **-ѣт**) се среща предимно в балканските диалекти, но също в част от рупските и пограничните говори. В преобладаващата част от останалата българска езикова територия консонантният елемент **-т** е изпаднал от състава на членния формант. Употребата на член **-ѣ** (с фонетични варианти **-ѣ** и **-ѣ**) при формиране на детерминираната парадигма на съществителните от мъжки род в единствено число е широко разпространена както на изток, така и на запад от ятовия изоглосен пояс. С обширен (макар и по-ограничен в сравнение с разглежданото по-горе езиково явление) ареал на разпространение се характеризира и изясняването на задната ерова гласна от състава на членния формант в **-ѣ** (**-ѣ**, **-ѣ**, **-ѣ**) в анализирания случай. С наличието на двукомпонентен определителен член **-ѣт** (**-ѣт**, **-ѣт**, **-ѣт**) се отличават родопските говори, както и крайните северозападни, същинските и крайните югозападни български диалекти от географската област Македония (Стойков 2002: 231-232; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология). Тук трябва да се подчертае обаче, че за разлика от родопските говори, при по-голямата част от които рефлекс **-ѣ** на старобългарската задна ерова гласна е резултат от вторичното изясняване на ѣ₂ < ѣ през среднобългарската епоха, вокалът **-ѣ** при крайните северозападни, същинските и крайни югозападнобългарски диалекти от географската област Македония се появява като следствие от първичното изясняване на стб. ѣ, намиращ се в силна позиция, явление, което е обвързано с фонетичен закон, действал върху част от българската езикова територия от X в. до края на старобългарската епоха (Мирчев 1978: 127-128, 199). С наличие на гласна **-ѣ** и елизия на консонантният елемент в рамките на

определителния член се отличават и част от мизийските, същинските и крайните югозападни и рупските говори. В резултат от типични за диалектите фонетични промени отличителна черта на малка група рупски и същински югозападни български говори е наличието в тях на определителен член **-am** // **-a**. Типологична особеност на тетевенския и еркечкия диалекти, отличаваща ги от останалите български говори, е рефлекс **ê** (**e**) на старобългарската задна ерова гласна. В случаите, когато става дума за членуване в единствено число на съществителни от мъжки род, завършващи на палатална съгласна, ареалът на разпространение на членен формант **-ê** (**-em**) // **-ê** (**-e**) значително се разширява. В рамките на детерминираната сингуларна парадигма на имената от мъжки род, окончаващи на гласна, тези които се отличават с флексия **-a** и **-я** приемат характерния за женски род определителен член **-ta** (**-ta**, **-tă**), а притежаващите окончание **-o**, **-y**, **-e** получават член **-to** (**-to**, **-ty**), обичайно за среден род (Стойков 2002: 231-232; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология).

Много по-близо до характерния за книжовния език инвентар от формални показатели за символизиране на определеност, с помощта на които се формира тяхната детерминирана парадигма в единствено число, стоят съществителните от женски род, завършващи на вокал, както и тези от среден род. Ако се изключи типичното за родопските, моравските и пограничните диалекти, както и за крайните северозападни, същинските и крайните югозападни български говори от географската област Македония тройно членуване, за което стана дума по-горе, цялата феминална детерминирана парадигма на имената с наличие на флексия **-a** / **-'a** се образува с помощта на член **-ta** (с фонетични варианти **-ta**, **-tă**), а тази, включваща съществителни от среден род – с член **-to** (с фонетични варианти **-to**, **-ty**) (Стойков 2002: 231-232; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология). Една важна особеност, отличаваща диалектната от книжовната определена номинална парадигма в тези случаи е позицията на словния акцент. При имената от женски и среден род на книжовно равнище ударението винаги се носи от основата на думата и не променя мястото си в рамките на словоформата при членуването ѝ. В част от българските говори обаче при детерминираната номинална лексикална форма се наблюдава изместване на акцента спрямо обичайното му положение, фиксирано в основната форма на името. Ст. Стойков отбелязва, че при разглеждания тип съществителни в диалектите има голямо разнообразие, като най-общо може да се посочи, че в балканските говори (с много изключения) ударението е върху втората сричка на думата, докато в повечето западни и

рупските говори словният акцент се носи обикновено от нейната първата сричка (Стойков 2002: 222).

Далеч по комплициран е проблемът за символизирането на детерминираност на формално равнище в единствено число при съществителните от женски род, завършващи на съгласна. При тях в по-голямата част от българските диалекти определителният член произлиза от именителна форма на старобългарското показателно местоимение за женски род та (съвр. форма **-та**). В останалите говори използваният при формиране на определената парадигма на съществителните от ж.р. ед.ч. членен формант по произход е от генерализираната винителна форма на същото местоимение тѣ (съвр. форми **-тъ, -тѣ, -та, -тѣ**, като ареалите на разпространение на рефлексите **-ѣ (-о, -ѣ, -у), -а (-ѣ, -ѣ)** и **-ѣ (-е)** на старобългарската задна носова гласна съвпадат с тези на ѣ, посочени при съществителните от мъжки род, завършващи на съгласна). Следва се подчертае също така, че поради смесването на родовете, започнало при съществителните от ѣ-склонение още в края на старобългарската епоха, имената от типа **сол, вечер – солта, вечерта** се членуват с член **-тът** (респ. **-тат, -тот**) в част от рупските диалекти. Освен това, поради формалното си изравняване със съществителните от мъжки род, довело до пълно преминаване към него, в единични рупски, погранични и югозападни български говори, имената от женски род, завършващи на съгласна, формират определената си парадигма с помощта на членен формант за мъжки род **-ът** (респ. **-от, -ут, -ат**) (Стойков 2002: 231-232; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология).

Що се отнася до детерминираната плурулна номинална парадигма и тук диалектният инвентар от формални показатели за символизиране на определеност е много по-богат и разнообразен от книжовния. И на диалектно равнище съществителните имена, чиито словоформи в множествено число завършват на **-е** или **-и**, обикновено се членуват с помощта на определителен член **-те (-ти)**, а тези, окончаващи на **-а** или **-’а** – съответно член **-та (-тъ)**. Успоредно с това обаче в рамките на българската езикова територия се срещат и членен формант **-ти** (който не е резултат от редукция на **-те**, а е самостоятелен вид формален показател за детерминираност, произлязъл пряко от именителната форма тн за мъжки род в множествено число на старобългарското показателно местоимение тѣ), характерен предимно за моравските и пограничните говори, за корчанския и костурския диалекти, крайни югозападнобългарски по тип, и за говора на областта Гора. За българската детерминирана номинална парадигма в плурул е типично и наличието на член **-то**, който се среща предимно при имена със събирателно значение,

но (по аналогия с тях) на диалектно равнище често разширява употребата си и извън рамките на събирателното множествено число и се превръща във формален показател за символизиране на обикновено множествено число (Стойков 2002: 231-232; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология; Мирчев 1978: 201). Освен това следва да се подчертае, че, макар при последните проучвания на еркекия говор да „не открихме уловените сонографски и слухово от Б. Байчев (Байчев 1984: 49) форми с морфологичен показател *т'ѐ*, и въпреки че записахме много с новите, настанили се под влияние на книжовния език, членни форми *-т'е*, респ. редуцирани *-ти*, би могло до се каже, че членуваните форми в еркекия говор и днес стоят близо до стб. т'ѐ: *вълкуйт'а*, *вар'ѐл'т'а*, *ѐдлуйт'а*; *вѐхцйт'а*, *грѐмкйт'а*, *ка̀мъчкйт'а*, *мнѐчкйт'а*, *мѐмит'а* и др.” (Керемидчиева и др. 2012: 36-37). Формален показател за детерминираност *-т'а* (*-та*, *-тъ*) се среща и в малка група същински и крайни югозападни български говори, разположени в географската област Македония (Костурско, Кайлярско, Воденско и др.).

Инвентарът от формални показатели за детерминираност на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ се увеличава още повече и поради факта, че, понеже членът се е развил от показателното местоимение *тѣ*, *та*, *то*, *ти* и реално е двуморфем, т.е. притежава собствена флексия, в редица говори той се употребява и склонен. Падежни остатъци (предимно в родителен и дателен падеж), съхранени в състава на членния формант, се откриват само в най-архаичните български диалекти – предимно рупски по тип, но също така и при пограничните, крайните северозападни, същинските и крайните югозападни български говори от географската област Македония (напр.: *чилѐкѐнок*, *кѐметѐк*, *мѐжѐтѐк* (м.р. ед.ч. в.п.); *чилѐкутуму*, *чилѐкунуму*, *чилѐкусуму* / *чилѐкутум*, *чилѐкусум*, *чилѐкунум*, *пѐпутуму*, *дѐскалутуму*, *гѐведѐрутуму*, *мѐжусуму* / *мѐжусум* (м.р. ед.ч. д.п.); *ѐтнѐси кра̀вѐтѐхи лѐгун'*, *главѐнийѐнѐхи ѐтнѐли гиздѐлѐ*, *а пак ба̀бѐтѐхи* — *корѐпа*, *нивѐстѐтѐхи* / *на нивѐстѐта* (ж.р. ед.ч. д.п.); *дѐтѐсѐк*, *дѐтѐнѐк* (ср.р. ед.ч. в.п.); *мѐлетуму*, *дѐтѐтуму*, *мѐмѐтуму*, *мѐмѐтѐм* (ср.р. ед.ч. д.п.); *д'ѐверѐмсѐм*, *учѐтѐлѐмсѐм*, *синувѐмсѐм* (м.р. мн.ч. д.п.); *жѐнѐмсѐм*, *жѐнѐмнѐм*, *жѐнѐмсѐм*, *нивѐстѐмнѐм* (ж.р. мн.ч. д.п.); *мѐлѐмсѐм*, *мѐлѐмнѐм*, *мѐлѐмтѐм* (ср.р. мн.ч. д.п.) – родопските говори; *косѐчѐтога*, *Ивѐнѐтога*, *вѐкатѐга*, *мѐжѐтога* (м.р. ед.ч. в.п.) – Трънско; *ѐфѐчѐрѐтога*, *пѐлатѐтога*, *свѐкрѐтога*, *чѐвѐкатѐга*, *пѐлашѐтога*, *свѐкрѐтога* *кумѐтогѐта*, *вѐлкѐтогѐта*, *ѐфѐчѐрѐтогѐта* (м.р. ед.ч. в.п.); *кумѐтугугу*, *вѐлкѐтугугу*, *барѐбугу*, *башѐугу*, *владѐкуту* (м.р. ед.ч. д.п.), *бѐлкуту*, *бѐр'угу*, *другѐркуту*, *жѐнѐугу*, *колѐругу*, *болѐстѐ*,

вечертѹ, вартѹ, гнойтѹ (ж.р. ед.ч. в.п.) – Годечко; *учѣтел’атѡга, бригадѣратѡга, куматѡга, офчарѡтога, мѹжатѡга* (м.р. ед.ч. в.п.); *белѣшкѹту, чѣркѹту, даскалицѹту, дрѣйѹту, женѹту* (ж.р. ед.ч. в.п.) – Царибродско; *цѣротѡму, дѣволотѡму, пѡпотѡму* (м.р. ед.ч. д.п.); *кѹчетѡму, магѣретѡму* (ср.р. ед.ч. д.п.) – Костурско; *волѡтога, петлѡтога, коњѡ вога* (м.р. ед.ч. в.п.) – Кривопаланечко и др. (Кабасанов 1956: 42; Стойков 2002: 232; Виденов 1978: 65-66; Божков 1984: 53; Шклифов 1973: 64; Стоевска-Денчова 2004: 76)).

4. Една специфична именна конструкция за изразяване на ‘определеност’ в българския език

За да бъдат изчерпателно представени начините за символизиране на категорията ‘неопределеност / определеност’, характерни за българската езикова система, следва да се отбележи, че, освен чрез анализирания в изложението до тук морфологичен способ за означаване на детерминираност в рамките на парадигмата на съществителните имена, в българския език значението ‘определеност’ може да бъде изразено и на синтактично равнище с помощта на един особен тип номинални конструкции, изградени от показателно местоимение и съществително име. Тяхната спецификата се изразява в тясната обвързаност на граматичното значение на номиналната фраза като цяло с категорията ‘неопределеност / определеност’. При това намиращото се на второ място в разглеждания тип езикова конструкция име не може да се определи като обособена част на стоящото пред него местоимение, защото между тях няма пауза, а двата елемента са тясно свързани помежду си, като логическата натовареност на втория член е по-силна.

Символизирането на ‘определеност’ на синтактично равнище посредством горепосоченото езиково явление (макар и в ограничена степен) е характерно за българския книжовен език. Върху това акцентира и Св. Иванчев, който, анализирайки книжовната фраза „*Оня стария идва днес, но тебе те нямаше.*”, достига до заключението, че началната именна конструкция „*оня стария*” следва да се дефинира като „плеонастично определяне на имената” (Иванчев 1957: 523).

Разглежданото лингвистично явление обаче е типично в много по-висока степен за българските диалекти, като ареалът му на разпространение обхваща както източни, така и западни по тип говори. При преобладаващата част от тях за символизиране на ‘определеност’ се

използва комбинацията от показателно местоимение и нечленуваната форма на съществителното име.

В границите на т. нар. източно наречие изразяването на граматичното значение 'определеност' на синтактично равнище с помощта на номинална фраза, съставена от показателно име и съществително в нечленувана форма (от части изключение представлява шуменския говор, който се отличава с наличие на определена форма на съществителните имена за лица от м.р. ед. ч. в рамките на разглежданата конструкция), е характерно предимно за диалекти, принадлежащи към североизточния о-говор (напр.: *стигъ си бърбуцъло с нѣйъ удъ; върни нѣйъ жинѧ; т'а жинѧ* му гу ка̀за; *тоѣ гнийе тоѣ т'ут'ун; т'а кѣшлѧ* беши ут най-ранний емѣиш; *т'а прѣчкѣ* зѣштѧ ѣ там || *дигни нѣйъ прѣчкѣ; то дѣти истина* || *зѣвий нѣгу дѣти; тоѣ мѣш сѣ* измури || *върни нѣгу мѣш* – Силистренско; *кат фрѣгаа ти трѧове; зѣхмѣ нѣѧ табийѧ* да ѣъ пра̀им; *кат ѣурудѣса нѣѣ черкѣзи* – Търговишко; *изл'азъл един стар чил'ак и рекъл той чил'акѧ; зѣма то момчѣ* книгѣтъ и отѧжда; *уш то окѧ* не вѣжда̀ло; там имѧло душмѧнкѣ... *изл'азла т'а душмѧнкѣ; не ште сѧ* орѣ *т'а нѣвъ; нал'а и пипѣр на тѣ вудѣ; кат умрѣ н'акѧ* зарѣвет *тогѧ чил'акѧ; зер чил'ак кат сѧ* брѣсне *пр'ѧда̀ва сѧ на то̀к чил'акѧ*, на бербѣрино де; *катѧ гл'ѣа по ти св'ѧшти; сѣтен сирмѧх* сѣс сѣд'ем д'ѧѧ... да нахрани *т'ѧф д'ѧѧ; гѧр'ѧ, срештѧ т'ѧф вратѧ; мѣчили сѣ, да ѣъ* дадѣт на *нѣгѧ ѣерменлийнѧ*... и ѣъ да̀ли на *нѣгѧ чил'акѧ; а н'акѧ* тѣр'ѧше криф грѣбен на *главѣ мѣ*... той без *нѣгѧ грѣбен* не ход'ѧше; и там *кат сѧ* свѣрши *нѣѧ кѣштѣ* и *тогѧ* не пѣстихѧ, как *ше* бѣде то?; *от нѣѧ н'ѣвъ* изнѧс'ѧл тѣрчино; *от нѣѧ кѣштѣ* онѣѣ л'ѧто сѣ дигнѣфме; *ѧнзи* *кѣмшиѣно* му *отѣшел* – Шуменско; *ѧнѣсуѧ п'ѧтѣло; тоѣ п'ѧтѣл* през (=без) в'ѧнѣц не бѣваше ѣѧ; *ше* снѣмѧт *нѣгѧ байр'ѧк; там* *ше* подмѣс'ѣт *нѣгѧ квѧс* – Варненско (Кочев 1970: 62; Милетич 1889: 84-85)). Тази именна конструкция се среща (макар и рядко) в част от балканските говори (напр.: *найподѣр* *ѧстѧнѣ* *ѧдин* *гѧп, ф нѣгѧ гѧп* *мумѧ* и *бу̀лка; на* *Стуйѧна* *снѣхѧ* *му* *чи* *туку ѣъ* *зѧбул'ѧ* *ѧнзи* *крак* – Великотърновско), както и за някои югоизточни български диалекти (срв.: *дай* *тука на* *т'ѧх* *хѧра; кѧѣто ѣма, да̀ва, амѣ* *кат* *н'ѧма, душѧта* *ли* *ште* *изѧѣдиш* *на* *ѧнзи* *чив'ѧк; студ, студ...* *ѧнзи* *сн'ак* *пѧннѣл* – Бургаско (Милетич 1889: 84-85)).

Явлението е типично и за част от разположените на запад от ятовия изогlossen пояс български говори. Идентични сѣс срещащите се в горепосочените източни диалекти номинални фрази, изградени от показателно местоимение и нечленувана форма на съществителното име,

са характерни за пограничните български говори. А. Белич определя употребата на този тип именни конструкции като тяхна много важна особеност. Той подчертава, че наличието именно на местоимение (а не на друга част на речта) в рамките на разглеждания тип словосъчетание, служещо за символизиране на синтактично равнище на граматичното значение ‘определеност’, при пограничните диалекти се доказва по категоричен начин от присъствието на съгласна *ј* в състава на първия член от именната фраза, защото при този тип говори много рано настъпва диференциация във функцията на показателните местоимения, при което формите със запазена *ј* продължават да се употребяват като специфични местоименни облици, докато тези без *ј* постепенно се превръщат във формален показател за определеност (Белич 1905: 419- 442). Това според него е и една от основните причини *ј* да се пази най-дълго при разглежданите западнобългарски диалекти (срв.: *Да'нэс ми дошэл овá'ј унѹк па смо седѣли овáм.; Ми смо од фамѣлије Синáрци из Заглавак. Ми смо од тѹ фамѣлију.; Имáла је ливáда у Неготин, држáвна... Мòј дѣда Рáдојко је отѣран тáмо пода Тѹрци да коси тѹј ливáду... Тòј мòј дѣда је ўзео пѹшку од тѹ Тѹрци... И тáмо се нáшо с ту мојѹ бáбу.; ... и онѹ испрáта јѣдну бáбу... да вѣди кòлко су áјдѹци. Кад се врати, он вѣди бáбу и кáже на онѹ áјдѹци: „Јѣдна бáба мòра нáс да посмáтра — ѹде проз шѹму и сабѹра сѹчке.” Онда је рѣко чѣтобаша: „Идете, и да убијете тѹј бáбу, одма!”; Мòј дѣда и бáба су тѹј остáли. Бáба је имáла четерѣс гòдине, добила је с тòга мојѣга дѣду пѣт ћѣрке и тројѹцу сѹнови - òсам детѣти. — Бели поток; па најдòше тѣмѣ тѹј тетин Милòрод скутáл у плòт, па једногá изѣде челá за језѹк — Бучума; Онá ўзне па врз кòла ју тѹри. Бáба тѹквуту. Па отѣду дòм. Па кудѣ да ју остáви? А онá кáже: “Подѣ црѣпњу, бáбо, да ме остáвиш.” Онá ўзне па ју остáви подѣ црѣпњу. Онѹј тѹкву — Лужница — Братишевац; Женѣ бѣру травѣ и лѣче се. А при дòктурасе нѣ ѹшло. Али тѣи трáвѣ јá сам заборавѣла.; Има трáвѣ за одѣ бáпѣ, етѣ, жлѣта травá ѹма за русѹ, русá у зовѹ. Тòј русá, знáш кад излѣзну. — Стрелац; Солацѹн да се тѹра у свáшто. Јá мѣслим тѹја салацѹн да је òтров. — Брестов дол; А онò поглѣда онò три детѣнцѣти седѣ уз кубѣнцѣ тѹј. Онòй детѣ запантѣло тòй... Он пуштѣл онáй децá... Али онò тѹј имáло једнá шаренá тојáшка, па му тáй децá реклá: „Кад бѹдеш..., тѹ овѹј тојáшку скрѣш па турѹ у појѣс...” А òн какò са вати за шѣју... онò се сѣти па ўзне онѹј тојáшку. — Завиденце; јá ўзѣ да стѹржѣм мòт“ку, кáже òн мѣни: òстав тѹ ту мò т“ку — Горно Цапарде; ... а òвáј мáјòр прѣнио пѹшку, пѣтá: „јѣл дòсти згáћати?”; То е јѣнна вѣликá ўдолна, дòлна вѣтаћа.*

Ја сам се нaннио над **онџ вртаћу** ... И свѣд сам разглѣ дѣ да није мѣдѣд ће тѣј. **Мѣдѣда тѣј** нѣје бѣло... Имaло aнaмo, вѣдѣм јa јѣдан вѣлкѣ хрaст. Пaлe су тaмo сврaжe и врaнe, тѣ је оцрѣлo у **онoм хрaстy**, дрѣхa стѣи.; Пa жѣнa љзлѣ тaмo ћасу вѣдѣ и нештa ћвaрa нa жигу, и жѣжe, и љгљѣнe у **нѣ вѣду**. — Ловач; **Надa** некѣ пѣсмo написaлa... Онѣ прoнaјду **тој пѣсмo**.; Имaшe, пoпржѣ мaслo, кѣселo млeкѣ. — **Штo с овѣј мaслo** несѣ нaпрaилa кaчaмaк? — Цѣрна Трaвa; Кaкѣ јa мѣгу **овa гѣвѣдa** дa пaсѣм и овцe дa чѣвaм? — Влaсинa; Кaд^m сe звaрѣши свaдбa, гѣсти дѣјду o тѣдe и онѣ сe, зѣтѣвe, кaчу нa кѣћу... **И овѣ зѣтѣвe** штo су нa тѣј, тѣј брe, нa **тѣгa ѣцa** кудѣ је дeвѣјкaтa oшлa.; Прaвилѣ смo eднѣ кѣћу, и кaд смo гѣ нaпрaвилѣ, јa сaм пoрoдилa, имaлa сaм eднѣ дeвѣјчицѣ, жѣнскo дeтѣ. И тaкѣ је дѣшлo нештѣ у **тѣј кѣћу** чим сe дeтѣ рoдилo... **И тој дeтѣнцѣ** мѣјѣ јaднo, и јeднѣ вѣчeр јa љскaм дa пѣбѣгнeм из **тѣј кѣћу** кудѣ свeкрѣвѣ. — Влaсинa (Oкрѣглицa); Кѣритa имaлѣ смo сѣ. Кѣритa сѣ кѣпилeгo **овaј плѣкaнa кѣритa**. Сaг^c кунѣјмo **овaј кѣритa**. — Млaчищe; Oд дрѣвo пѣбиeмo стѣжe, нa врѣжeмo вoлдѣ, крaвe, кѣд бѣлo зa **онѣј стѣжe**, a врѣјмo жѣтѣ oкѣ стѣжe, нaтѣримѣ онѣј штo сe сeчѣ дѣпѣнѣ нaсaд, a клaс oкѣ стѣжe. Пa увeдѣмo **онaј гѣвѣдa**, нa тѣрaмo... **И пѣслѣ oдбaцимo онѣј слaмѣ** сѣ, нa љзнeмo тa сeтѣмѣ **онѣј жѣтѣ**, нa збѣрeмo... Oдвѣдѣм плѣвѣ нa пѣслѣ љзнeмo **онѣј жѣтѣ** тa сeтѣмѣ нa-кун. Пa с рaшѣтѣ свѣ-нѣ издѣзaм тa вѣeм **онѣј жѣтѣ**.; Унѣтрa нaпрѣцa, жeлѣзѣ прѣврѣтѣнѣ нa срдѣну. Oдoздѣл кѣлo, нa **нaј нaпрѣцa** тѣрeнa у **нѣј кѣлo**... — Крѣви дeл; Пѣд пѣдѣ, ѣни сe в^rтѣв - нѣштѣ кa aстaл oкрѣглѣ, oкѣ **тaј aстaл** сe вѣнч'a.; Ч'ѣргe сe тѣл'e нa рaзбѣј, рaзбѣј гѣл'eм, овaкѣ гѣл'eм рaзбѣј и пѣсл'e сa'шѣјѣв сe **тѣј ч'ѣргe**.; Онѣ јaгѣч'у кѣжѣ, oт кѣзѣ кѣжѣ тaкѣ, прaйл'e ѣни **тѣј кѣжѣ**. П^rвѣ сe oпѣрѣв **тѣј кѣжѣ** нa рѣкѣ... — Срѣбскѣ прѣзрѣнскѣ гѣвѣр (Рeмeтић 1996: 319-614; Вукaдинѣвѣ 1996: 1-317; Ћирић 1983: 170-178; Ћукaнѣвѣ 1983: 286-289; Јaхић 1983: 283-401; Бѣгдaнѣвѣ 1979: 169-175)).

Упѣтрeбa нa прeдпѣстaвлѣни пѣкaзaтѣлнѣ мѣстѣимѣниa, изпѣлњѣвaщи фѣнкѣјтa нa oпрeдeлитѣлѣн члѣн, e рeгистрѣирaнa сe сeврѣзaпaднѣиa пѣ тип дѣaлeкт нa с. Нѣвѣ сeлѣ, Вѣдинскѣ, oтлѣчaвaщ сe с oтсѣвѣтѣвиe нa нaчѣн зa сѣмбѣлизѣирaнe нa грaмaтичнѣтѣ знaчѣниe 'oпрeдeлѣнѣст' нa мѣрфѣлѣгѣичнѣ рaвнѣщe (срѣ.: У љтѣрѣ **тaј жѣнa** пaк љe рѣклa мѣжѣ сѣ.; **тѣјa дѣцa** сѣ oдѣлѣ тaкѣј љизгѣбѣни нѣкѣлѣкѣ дѣнa; Он љe пѣтaл жѣнѣ кудѣ нѣси **тѣј дѣтѣ**, a онa мѣ рѣклa, кa нa клaдѣнѣцѣ љмa љeднa гѣлѣмa змѣјa, нa кѣј љѣдѣ зa вѣдѣ вѣл'a дa зѣкaрѣ пѣ љeднѣ дѣтѣ зa **тѣј змѣјѣ**. Он љe љзѣл дѣтѣ нa **тѣј жѣнѣ**, нa љe утѣшѣл прѣ клaдѣнѣцѣ, нa љe нaпрѣјѣл ѣгѣн'. Змѣјa љe дѣшлa прѣ клaдѣнѣцѣ,

на ѝе поийскала да издѣе **той дѣтѣ**. Тѣгай кучѣта што су одли със н'и, съ пуштѣли на змѣйу на ѝи рѣскинуѣли на пѣрчѣта. От **тѣйа пѣрчѣта** су натовѣрѣли дѣвѣт кола. Сълѣ, от кудѣ ѝе била **тай жѣнѣ**, кѣд ѝе видѣло, ка **той дѣтѣ** ѝим напѣрѣло такѣу добрину ѝискали да га нѣпрайу голѣмѣц у **той сълѣ**. (Гѣльбов 1962: 109; Младенов 1969: 77)).

Характерният за с. Ново село, Видинско, начин на символизиране на формално равнище на значението 'детерминираност' чрез синтактична конструкция представлява интерес и от друга гледна точка. Както единодушно отбелязват всички лингвисти, коментирали анализираното явление, семантиката на местоимението в този тип номинална фраза не е чисто показателна (демонстративна), а има и елемент на определеност (Гѣльбов 1962: 109; Младенов 1969: 77). Така необходимостта от намиране на начин за означаване на познатите обекти от действителността в системата на разглеждания североизточен български говор е удовлетворена. От гледна точка на участниците в комуникативния акт съществуващите номинални конструкции, включващи в състава си показателно местоимение, са напълно ясни и функционални в новопридобитата си роля. Това е една от основните причини в анализираната езикова система да не се стигне до възникване на морфологична категория 'неопределеност / определеност'. Тази специфика на говора на с. Ново село, Видинско, го отличава от всички останали диалекти, разположени в границите на българската езикова територия. Тя обаче е особено показателна по отношение на интерпретацията на един друг проблем.

Запланско – свърлишките и южноморавските диалекти от синхронна гледна точка се характеризират с по-ниска (в сравнение с останалите моравски говори) фреквентност на употребата на членувани форми на съществителните имена за сметка на широкото използване на именните конструкции, включващи показателно местоимение с детерминативно значение, които са напълно живи и функционални в разглеждания регион. Като се има предвид това, а също така и съществуващият в с. Ново село, Видинско, пример за развой на детерминираната номинална парадигма, както и фактът, че в преобладаващата част от българското езиково землище символизирането на морфологичната категория 'неопределеност / определеност' на формално равнище чрез определителен член, който по своята същност е полуаглютинативен формант, цели да се избегне натоварването на словната флексия с функция да носи още едно граматическо значение, логически се налага изводът, че в разглежданата група моравски говори членуваната форма на името често се замества от

именна конструкция, изразяваща значението ‘детерминираност’ на синтактично равнище. Това, от своя страна, е още един начин в анализираната лингвистична система да се постигнат целите на основната развойна тенденция при флективния морфологичен тип езици – тенденцията към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфеми в границите на запазването на най-общите особености на флективния тип. Наблюдаваната замяна е улеснена и от факта, че по аналогичен начин – чрез неопределителното местоимение *един* и нечленуваната именна словоформа, на синтактично равнище се изразява друго субкатегориално значение на същата езикова категория – обособеността (по-подробно по въпроса вж. ч. 1.2., гл. I.).

Широко разпространение на разглежданото лингвистично явление се наблюдава и сред крайните северозападни, същинските и крайните югозападни български говори от географската област Македония. При тях обаче съставът на именната конструкция, служеща за символизиране на синтактично равнище на граматичното значение ‘определеност’, включва показателно местоимение и членувано съществително име (в единични селища успоредно е възможна и употребата на нечленуваната форма на името). Тази лингвистична особеност отличава разглежданите говори от представените по-горе западни диалекти и типологически ги сближава с шуменския говор, характеризиращ се с наличие на определена форма на съществителните имена за лица от м.р. ед.ч. в рамките на анализирания тип номинални фрази.

Явлението е типично за отличаващия се със своята архаичност корчански говор (напр.: *I tas nevestata bratu-mu, entarva-je, i veljëshe.; Tos kozhljeto fati da pllaci.; Tazi zhenata sveno mu veljëshe mazhu-je.; I tija caro i caricata ot Stamboll bjëje mnogo sikledisani.; Tjës decjëte dojdöje jobjëte.; Toj mazho ne areksvjëshe vo selloto togovo kum.* –селата Бобошица и Дреновене, Корчанско (Mazon 1936)).

Употребата на именна конструкция, изградена от показателно местоимение и членувана форма на съществителното име, за символизиране на граматичното значение ‘определеност’ е характерна и за говора в Костурско и Леринско (срв.: *Toj måжо òмал ёден стап, бастун.; Toj måжо бил лðвач много и лош-тёку се чини.; Той вълко, грей сёга на сёлото и ти йа пүли кòзата, шчо ðй на планòната.; Tàja жёната имаше кладёно л'уд'је да пүле.; Тас жёната му, нё му работаше.* – Костурско; *За тòс цàро е напрай тàс тўва гòзба.; Тà кòзата јадёше от кўмуру.* – Леринско (Видоевски 2000: 345-387; Шклифов 1973: 157-158)).

В диалекта на с. Връбник, намиращ се в съседство с горепосочения ареал, също се наблюдава честа употреба на разглежданите специфични синтактични конструкции за означаване на определеност. Върху наличието на интересни сраствания от форми с показателно значение в него акцентира Е. Христова, определяйки ги нееднократно като “съчетания от показателно местоимение и членувано съществително име” (Христова 2003: 120-126). От приведените в изложението примери обаче е очевидно, че във връбнишкия диалект, за разлика от горепосочените крайни северозападни, същински и крайни югозападни български говори от географската област Македония, при разглеждания тип конструкции успоредно се употребяват както определената, така и неопределената именна словоформа. Авторката обръща специално внимание и на разнообразието на показателните местоимения, което според нея е особено подчертано при съществителните имена за лица и предмети. Ето защо в зависимост от облика на първия компонент от състава на именната конструкция за символизиране на определеност на синтактично равнище тя разграничава три подсистеми, употребявани синхронно във връбнишкия диалект: с основните показателни местоимения за лица и предмети *той* // *то̀а* – м. р. ед. ч.; *та̀а* // *та̀йа* – ж. р. ед. ч.; *то̀а* // *той* – ср. р. ед. ч.; *тѝе* // *тѝа* – мн. ч. (срв. *И квасо не го расипе, со той квас си месе.; Царо ќе ви рече: та̀а жє̀на ќе е пл’унте.; Йас ќе о̀да да го тра̀жа то̀а дє̀те, дє̀ и па̀си тѝе о̀фци.*); с показателни местоимения *та̀тѹ̀ко* // *то̀тѹ̀ко* – м. р. ед. ч.; *та̀тѹ̀ка* – ж. р. ед. ч.; *та̀тѹ̀ко* // *то̀тѹ̀ко* – ср. р. ед. ч.; *та̀тѹ̀ки* – мн. ч. (напр.: *Си́а та̀тѹ̀а чѹ̀пката ба̀ра, ба̀ра со та̀тѹ̀ко ко̀но, си о̀йде о то̀а ца̀рство. || И ко̀ ќе до̀йде та̀тѹ̀ки нѐшча, тога̀й ќе разбѐриш, шд̣ йас се ви́днат (сѹ̀м се качил) над зе́мата*); с местоимения *та̀тѹ̀о* // *та̀тѹ̀йо* – м. р. ед. ч.; *та̀тѹ̀а* – ж. р. ед. ч.; *та̀тѹ̀о* // *то̀тѹ̀йо* – ср. р. ед. ч.; *та̀тѹ̀й* – мн. ч. (срв.: *И му пє̀е жє̀нте, дѹ̀р зборба̀тва (‘замества’) та̀тѹ̀а чѹ̀пката.; Сє̀тне та̀тѹ̀й жє̀нте, шд̣ му грє̀де (‘иде’) отрѹ̀ка да е пра̀ве та̀тѹ̀а раба̀дта, ќе о фа̀ти, ќе о напра̀й кѹ̀й пє̀шник (‘голям хляб’) и ќе о пок̀рие та̀мо о то̀плото. || Та̀тѹ̀о сла̀нѹ̀док сак да сей (тря̀бва да стои) до дна̀найсе са̀ято наве́чера.; Та̀тѹ̀а пє̀сна ќе запє̀е, ќе о фа̀ти сла̀нѹ̀доко.; Та̀тѹ̀й дє̀ци бара̀е, бара̀е (ходиха) и о̀йдде дѹ̀р на ѐно ме́сто*). При анализ на диалектния материал от разглеждания регион Е. Христова открива и наличието на известни функционални разлики в гореописаните три подсистеми. Според нея, когато определени обекти се споменават многократно (специфична особеност при разказване на събития и приказки), се предпочитат облиците с показателните форми *та̀тѹ̀о*, *та̀тѹ̀а*, *та̀тѹ̀й*, отличаващи се с наличието и на локален признак, като по

този начин конструкцията носи информация за изключителна познатост и близост на обекта спрямо говорещия за него (срв.: *Имаше три деца. Татуй дѣте бабата си и пѹшчи на кѣсмет — да му се спечал'е пѹри... Татуй дѣте барѣе, барѣе и ойдоде дур на едон мѣсто. Найддоде ено сѣло. О татѹо сѣлто и фѹти вечѣрта и ойдоде о ен поп...; Татѹо най-мѹл'ио (брат) нѣ го фѹтѹаше соно. Си вел'еше — шѹд ке стѹни тѹа. Прѣку пѹлнош, кѹ ти пѹл'и, от падѹнката се поткрѣна зѣмата и оттѹмо се смѣкна ена баба. Татѹа бѹпката се испѹл'и и тѹка, и тѹка, вѹде кѹ ѣсти работта, ѹйде да вл'ѣзи пѹ о дѹпката. Татѹо дѣтто тѣрченица ѹйде на дѹпката при бабата...; Еми стѹна татѹо дѣтто и кат утрѹна си одѣше со ѹфци, си о пушѹваше пѹпо. И го порекѹваше — о фил'ѹн падѹна нѣма да ѹи. И татѹо дѣтто стѹна си рѣче — чай да ѹда да вѹда тѹмо, шо мош да ѹма. И ѹй о падѹната, и пѹшчи ѹфците да пѹсе. И од ѣна планѹна му урѹва ен змѣ. Му се фтѹрѹва змѣо да се бѹе со татѹо дѣтто. Се бѹе, се бѹе и сенѹе да почѹне. Му вел'и дѣтто на татѹо змѣо сѹа.).* Обратно на това, основно в реч без сюжетни моменти, според авторката се предпочитат демонстративните местоимения от първата подсистема (напр.: *Ке си е исчѹстиме зѣл'ката, ке му о изѹѹиме той кѹчано, шо го ѹма настрѣди.; Ке зѣѹашж ено ѹѹйце, ке о збѹеш тѹа ѹѹйцето, о нѣтре ке му тѹриш ена чѣша вѹда.; И сѣтне ке и стѹриш тѹа кѹрите дрѣмни, дрѣмни и ке му и клѹйш.; Сѣга ке ѹди тѹа сфѣкѣрѹвата, ке ѹди о невѣстата.; Тѹа плѹчите сѹке трѹ мурафѣт кѹ да и рѣндиш.; Се фѹтиѹе со тѹѹа лошотѹѹата.; Той грѹбо тѣку рѹсти, стѹна вѹсок. Вѹ нош ке зѹам кѹзмата и ке ѹда, ке кѹпам да вѹда, шѹ ѹма той грѹбо.).* Е. Христова подчертава, че диференциацията в употребата на различните облици с показателно значение не е абсолютна (срв.: Сюжетен текст: *Сѹа татѹа чѹпката бѹра, бѹра со татѹко кѹно, си ѹйде о тѹа цѹрство. Си ѹй пѹнѹза при кѹно. Пѹнѹза той кѹно му велѹи.;* Обикновено съобщение: *ѹфците ке рѹдѹе од мѣсец по Нѹѹа гудѹна — от ѹѹанѹѹри. Ке рѹде татѹо мѣсецо и ѹагнѹишѹтата и бѹскаме шѣс недѣл'и и сѣтне пѹчиниме да и мѣлзиме.; Ке отѹѹориме ена дѹпка. Слѹнѹѹоко ке о истѣлчиме и ке го тѹриме нѣтре о татѹа дѹпката.).* (Христова 2003: 120-124).

Както ясно личи от изложението до тук, разглежданото лингвистично явление е по-широко разпространено в западната част на българската езикова територия. Върху този факт се гради една от основните хипотези за появата му, а именно, че номиналните конструкции за символизиране на синтактично равнище на граматическото значение 'определеност' в българския език са резултат от гръцко влияние. Тази теория се подкрепя от

Ив. Гълъбов, който при анализа на Кулакийското евангелие определя именните фрази от разглеждания тип като директно калкиране на гръцките образци и нарича примерите, на които се спира, „нарушения в неговата (на българския член) изконна система” (Гълъбов 1962: 108).

Б. Велчева представя употребата на номиналните конструкции за символизиране на ‘определеност’ на синтактично равнище като връзка между новобългарските дамаскини и предходната традиция по отношение на показателните местоимения. Според нея при сравнение на едни и същи текстове в новобългарските дамаскини, в ръкописи от „среднобългарски” тип и в гръцкия оригинал на дамаскиновите слова става ясно, че тази особена стилистична употреба на местоимението *онзи* в новобългарските ръкописи се е появила под влияние на среднобългарската книжовна традиция, а там тя е дошла по всяка вероятност като влияние на гръцките конструкции с *ἐκεῖνος* (Велчева 1964: 167).

Преобладаващата част от езиковедите, изказали мнение по проблема, подкрепят тезата за българския произход на анализираната лингвистична конструкция. Според Л. Милетич, който акцентира върху детерминиращата функция на номиналните конструкции от разглеждания тип, в североизточния о-говор се срещат случаи, при които изгубилите своето демонстративно значение показателни местоимения изпълняват функцията на предпоставен определителен член, чиято употреба следва да се разглежда като народна, характерна за определен период от развоя на българския език (Милетич 1889: 84-85; Милетич 1908: 42). Авторът подчертава, че въпреки „доказания пълен обрат, станал в полза на днешния член, в говоримия наш език от среднобългарския период и от началото на новобългарския в Източна България е имало два определителни члена – предпоставен и задпоставен. В езика на нашите дамаскини, а именно и в нашия (Копривщенския) това колебание още добре се отразява”. Като такива случаи Л. Милетич разглежда примери от типа: *помогни ми да навѣа и азъ, а то да ти принесъ хубава гѣзба сфунггѣто. И катѣ се врѣче да донесе онѣзи гѣзба. И тогива зе да се бори*. Любл. дам. л. 71 а, стр. 528 (Тревн. дам., Дрян. а, Дрян. б); *така то се обрѣче да донесе онзи дар’* Свищ., № 435 от ДБКМ, № 117 от ПНБ; *и като се обрече да донесе онзи драсъ (?)* № 133 от Църк. музей. В архаичната дамаскинова редакция (Луков. дам.) *да ѣко обѣща се даръ онъ; в гр. ἀφόντις τοῦν ἔταξε τὸ δόρημα ἐκεῖνο* (Милетич 1908: 42).

Според Е. Христова анализираният тук именни съчетания за изразяване на определеност на синтактично равнище само формално погледнато калкират новогръцки конструкции от типа на *αυτός ο ανδρῶπος* (този мъж), *αυτή η γυναίκα* (тази жена), *αυτο το παιδί* (това дете), тъй като

семантиката на обличите е различна. Познавайки се на М. Триандафилидис (Триандафилидис 1996: 168), авторката подчертава, че в новогръцки език разглежданите номинални фрази имат предимно демонстративна функция, като в зависимост от вида на показателното местоимение могат да носят още информация за локалност във времето или пространството, докато в българските диалектни конструкции се открива интересна съчетаемост на едновременна демонстративност и определеност, тъй като показателните местоимения не присъстват само формално, а внасят допълнителен елемент в значението на членувания облик на съществителното име в състава им (Христова 2003: 125).

В подкрепа на тезата за българския произход на разглежданата именна конструкция за символизиране на определеност на синтактично равнище несъмнено е и фактът, че тя се среща както в западни, така и в източни по тип диалекти върху цялата българска езикова територия. Особено интересен от тази гледна точка е североизточният шуменският говор, където, макар и само при максимално немаркирания член на парадигмата на съществителните имена (м.р. ед. ч. за лица), в рамките на анализирания вид номинални съчетания се използва членувана форма на втория компонент, което типологически го сближава с крайните северозападни, същинските и крайните югозападни български диалекти от географската област Македония. Показателна в случая е и функционалността (макар и в по-ограничени рамки) и устойчивостта на този вид номинални фрази в книжовния език.

Прави впечатление също така, че употребата на именна конструкция от показателно местоимение и съществително (членувано или нечленувано) за означаване на граматическото значение 'определеност' е характерна предимно за диалекти, отличаващи се със своята архаичност. Ранната поява и установяване в българската езикова система на разглежданото лингвистично явление се потвърждава и от факта, че то е широко отразено в езика на дамаските, където са фиксирани редица особености на говоримия език от този период. Като се има предвид и произходът на формалния показател за определеност на морфологично равнище от показателните местоимения, логично се налага изводът, че анализираният тип именни конструкции отразяват един по-ранен етап от развоя на езика, когато определителният член все още е в процес на формиране и не се е наложил в българската езикова система като единствен формален показател за детерминираност, а с тази функция все още се употребяват и предпоставени показателни местоимения, които не са изгубили напълно своето демонстративно значение.

В лингвистичната литература не се подлага на съмнение това, че като цяло разглежданите номинални фрази служат за символизиране на определеност на синтактично равнище. Известни спорове обаче възникват при определяне на значението и функцията на показателните местоимения, включени в състава на този тип именни съчетания. Според Л. Милетич в случая става дума за предпоставен определителен член (Милетич 1889: 84-85; Милетич 1908: 42). Поради ограничеността на проявите на лингвистичното явление в анализирания от него диалект само в рамките на максимално немаркирания член на парадигмата на съществителните обаче авторът не отчита факта, че вторият компонент в състава на номиналната фраза може да бъде употребен и в членувана форма. Ако се приеме тезата за функционирането на показателните местоимения в случая като предпоставен определителен член, това би означавало, че значението 'определеност' е двойно символизирано в рамките на една словоформа, а подобно дублиране на граматическата информация не се среща при флективния тип езици.

Очевидно е, че при анализирания вид именни конструкции не може да става дума и за чисто демонстративно значение на показателните местоимения. Говорейки за развитието и употребата на членната форма в българския език, още Б. Цонев подчертава, че: "Всяка дума, докато се употребява за себе си отделно, пази своето индивидуално значение, но щом захване да се прислания често към други думи, тя губи първоначалния си независим характер" (Цонев 1984: 506).

Преобладаващата част от езиковедите, работили по представения тук лингвистичен проблем, долавят промяна в семантиката на показателните местоимения, включени в състава на номиналните съчетания, с помощта на които се символизира определеност на синтактично равнище, и търсят начини за нейното точно определяне. Визирайки крайните северозападни, същинските и крайните югозападни български говори в географската област Македония, за които (с малки изключения) е характерна употребата единствено на членувани съществителни имена в рамките на разглежданите именни фрази, Бл. Конески акцентира върху произхода на определителния член от показателните местоимения, които с променен фонетичен облик и с препозитивна употреба и днес са характерни за тези диалекти. Ето защо според него *тој, овој, оној* могат да се употребяват и пред членувано име, като в този случай функционират като „средство за потсилуване на определеността што е век'е изразена во членот" (Конески 1981: 230). Ив. Гълъбов определя употребата на показателни местоимения в състава на именните съчетания от разглеждания тип като „абсолютна и максимална детерминация, отговаряща на непосредствените нужди на

момента”, докато „членът е едно интелектуализирано посочване” (Гълъбов 1950: 290). Св. Иванчев акцентира върху формалната семантична и синтактична цялост на разглежданите конструкции, отличаващи се със “странно наслагване на различни граматични средства за изразяване на определеност”, поради което дефинира анализирания лингвистично явление като плеонастична определеност (Иванчев 1957: 523-524).

Е. Христова, която съсредоточава вниманието си единствено върху съчетанието от показателно местоимение и членувано съществително име, пренебрегвайки изцяло при изграждането на своята теза съществуващия успоредно с него във връбнишкия диалект вариант на именната конструкция с нечленуван втори компонент, подчертава, че наслагването на две различни категории като показателността и определеността, които на съвременния етап от развитието на българския език си противоречат, т.е. намират се в опозиция, не може да доведе до „резонанс”. Ето защо, свързани в обща конструкция, те не водят до засилване на демонстративността, а още по-малко на определеността. Резултатът е появата на особен вид определеност – уточняваща, конкретизираща, актуализираща, която авторката също определя като плеонастична (Христова 2003: 123).

Предвид генезиса на определителния член обаче твърдението на Е. Христова относно противоречивите и опозиционни отношения между значението ‘демонстративност’ на показателните местоимения и изразяваната посредством членуваната форма на съществителните имена детерминативност трудно може да бъде прието. В случая става дума за две близкородствени категории, които според Т. Шамрай се различават по това, че категорията ‘показателност’ е по-конкретна (посочване, без собствено значение на формите му), а категорията ‘определеност’ е по-абстрактна („ориентирана към подчертаване... на семантичната структура на съществителното име” (Шамрай 1993: 49). Тезата, че граматическото значение ‘определеност’ е по-общо и включва по-частното значение ‘демонстративност’, се потвърждава и от факта, че един от съществуващите в българския език начини за идентифициране на означавания обект от адресата в акта на комуникацията е посредством ситуационна идентификация, която може да бъде и деиктична (по-подробно по въпроса вж. ч. 1.3.1.2., гл. I.). Това е и причината на синтактично равнище да бъде възможно символизирането на граматическото значение ‘определеност’ посредством именна конструкция, изградена от показателно местоимение и нечленувано съществително име. Следствие от това е и фактът, че при едновременната употреба на категориите ‘показателност’ и ‘определеност’ в рамките на

анализирания тип именни фрази се наблюдава именно „резонанс” (според терминологията на Е. Христова), т.е. при номиналното съчетание като цяло настъпва актуализиране и подсилване на детерминираността, изразена вече веднъж с помощта на членуваната форма на съществителното име, стоящо на второ място в него.

5. Причини за възникването, развоя и устойчивостта на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в българската езикова система

Българският език винаги е бил обект на особен интерес от страна на лингвистите поради ярко изразената си специфика. На фона на останалите славянски езици, които, макар и по-аналитични в сравнение с праславянски, тъй като се характеризират с по-засилена предложна употреба на падежите (а в сърбохърватските диалекти и с наличие на редуцирано номинално склонение) и появата на други аналитични езикови средства, са удивително архаични в това отношение, той прави силно впечатление със значителното редуциране на падежната система при имената, изключително богатото развитие на композираните глаголни форми, появата на детерминирана именна парадигма и редица други нетипични за славянското езиково семейство характерологични черти (Герджиков 1984: 392). Поради това още В. Копитар и Й. Добровски го обозначават като *slavica lingua romana*. Ето защо причините за уникалния развой на българския език, различаващ го от останалите славянски езици, са един от основните проблеми, стоящи пред историческата лингвистика.

С оглед коректността при анализа на този проблем следва да се подчертае, че всяка от горепосочените отличителни особености е характерна не само за българския книжовен език, но и за всички диалекти, разположени в границите на езиковата ни територия (БДА. ОТ. ВЧ: к. № 1). Дори нещо повече, аналитичният характер на именната система при съществителните и прилагателните, наличието на членен формант при имената, на удвоено допълнение в изречението и на богатата глаголна система с множество аналитични форми са част от строго специфичните за разглежданата лингвистична система черти, отличаващи я категорично от останалите славянски езици, въз основа на които се определят границите на българското езиково землище, т.е. границите на разпространение на езика (БДА. ОТ. ВЧ: к. № 1; Антонова-Василева и др. 2012: 46-47).

Определянето на наличието на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ като една от основните специфики на българската езикова система, отличаваща я от всички други

принадлежащи към славянското лингвистично семейство езици, прави установяването на причините за нейното възникване проблем от съществено значение не само за българската, но и за световната лингвистика. Ето защо в езиковедската литература съществуват множество виждания по въпроса, които най-общо могат да бъдат групирани около две противоположни тези – за чуждоезиковото влияние, определило нейния развой, и за вътрешносистемните фактори, станали причина за появата ѝ в българския език.

Първата от тях, застъпвана на един по-ранен етап от развоя на лингвистичната наука предимно от чуждестранни учени слависти, но и от някои български езиковеди, открива в развитието на разглежданата граматическа категория в системата на българския език *чуждоезиково влияние*. Основният довод в полза на това твърдение е, че в никой друг от славянските езици не се е развила тази грамагична категория. По въпросите за ролята на езиковите контакти за аналитичността на българската номинална парадигма, както и за формирането на другите черти, които отделят българския език от славянското езиково семейство, са посветени редица разработки (вж.: Бернщайн 1948: 357-362; Георгиев 1952; Мирчев 1978 и др.). Тъй като тезата за чуждоезиковото влияние като водещо при възникването на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в българския език отдавна е разколебана в лингвистичната литература, този проблем няма да бъде представен тук в детайли, а ще се акцентира единствено върху някои негови основни пунктове.

Още през 1950 година в работата си “За члена в българския език” Ив. Гълъбов прави критичен анализ на хипотезите на Миклошич за влиянието на трако-илирския субстрат и на Ягич за влиянието на румънския език върху формирането на разглежданата категория в българския език, както и на изказаната от Нахтигал теза за чуждоезиковия произход (при наличие на условия за тясно съжителство и общуване между носителите на различните езици) на импулса, довел до появата на разглежданото морфологично явление, чийто развой обаче се е извършил със собствени средства (Гълъбов 1950: 184-185). Като аргумент в подкрепа на мнението си, че появата на българския определителен член е резултат от вътрешен развоен процес, в който няма място никакво чуждо влияние, Ив. Гълъбов посочва факта, че в редица съвременни български диалекти “членът, покрай своето особено значение, пази още демонстративната си стойност”, т.е. в тях е съхранен “оня междинен период, през който се е дошло до общобългарското положение” (Гълъбов 1950: 201-202).

Вл. Георгиев допуска, че детерминирана номинална парадигма у нас се появява под гръцко влияние, макар в българския език вече да

съществува наследеният още от славянския език – основа модел на постпозитивна членна форма при прилагателните, откриваща се в тяхното т. нар. сложно склонение. Според автора това е причината, макар получил тласък за появата си от гръцкия език, членният формант да разширява употребата си по вътрешните закони на българския език, като, за разлика от гръцкия модел, запази характерната си задпоставеност като своя специфична различителна особеност (Вл. Георгиев 1952: 83). Според Ив. Гълъбов обаче „чуждият” импулс не би могъл да дойде от страна на гръцкия език, където ‘неопределеност / определеност’ е напълно обособена морфологична категория, която не може да бъде сочена като причина за това българското показателно местоимение да калкира члена (Гълъбов 1950: 185). Ето защо, без да отрича благоприятното влияние на съседните езици с наличие на член в тях, авторът поддържа становището, че „започналият в българския език развой продължава и бива доведен до своя логичен завършък, като членната форма получава богата и широка употреба” (Гълъбов 1962: 107).

Анализ на споменатите теории за чуждоезиково влияние при възникване на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в българския език предлага и К. Мирчев, който също открива в тях редица слаби страни. Така например, що се отнася до теорията на Копитар и Миклошич, според автора езиците на траките и илирите са твърде слабо познати за науката, така че не може да се каже с положителност дали те са имали аналитичен строеж, за да могат да повлияят на славяно-българския език. Освен това авторът подчертава, че на един много по ранен етап трако-илирийското население е било романизирано или елинизирано, а, доколкото е имало хора от такъв произход със запазен свой говор, те не са представлявали никакъв издигнат в културно отношение етнически слой, способен да окаже толкова мощно влияние върху новодошлите славяни. Доказателство за несъстоятелността на анализираната теория той открива и в синтетичния характер на старобългарския език, който несъмнено също би бил повлиян, ако развоят към аналитизъм на номиналната система е резултат от влияние от страна на езика на траки или илири. По отношение на теорията на Ягич и Вайнгард за румънско влияние над българския език по време на Втората българска държава К. Мирчев подчертава, че съществуват редица обективни факти, доказващи българско влияние върху формирането на румънския език, а не обратното. Така той стига до заключението, че аналитичният характер на българската номинална парадигма е резултат от сложен процес, в който вътрешните причини за езиков развой се преплитат с влияния, идващи от специфичната балканска среда, от разнообразните връзки, в които влиза българското население

главно с романизирано и елинизирано население, поради което се създават общи развойни тенденции във всички балкански езици. Без това влияние на среда според К. Мирчев в разглежданата лингвистична система никога не би се стигнало до пълен аналитизъм в областта на имената (Мирчев 1978: 292-294).

Според И. Харалампиев повечето съвременни учени споделят мнението, че българските членни форми се развиват без пряко влияние от един или друг език, но следва да се отчита катализиращото влияние на балканската езикова среда, която благоприятства зародилата се в езика естествена склонност към определяне на предмета да се развие в отделна граматическа категория (Харалампиев 2001: 128). Именно *действието на вътрешносистемни развойни тенденции* е втората основна теза, около която се групират вижданията за причините, довели до появата на граматическата категория ‘неопределеност / определеност’ в системата на българския език. Тя е особено ясно формулирана от Л. Милетич, който подчертава, че “членът в българския език не е чуждица, а самородно езиково явление и завършък на многовековен езиков процес, началото на който трябва да дирим още в праславянския език.” (Милетич 1887: 305-331). Мнението му се споделя и от редица други наши и чуждестранни лингвисти (вж. Гълъбов 1950; Калканджиев 1838; Мирчев 1978; Стойков 1960 и др.).

Според К. Мирчев “появата на членна форма в развоя на българския език без съмнение е едно от ония явления, които стоят в тясна връзка с условията, в които е бил поставен да се развива българският език на балканска почва, с други думи... появата на членна форма е последица от развоя на редицата общи във всички балкански езици тенденции. Във всеки отделен балкански език обаче членните форми са се развили по свои пътища и със свои собствени средства. Проучването на развоя на членната форма в българския език ни убеждава твърдо, че в процеса нямаме никакво външно механическо въздействие от страна на друг балкански език.” (Мирчев 1978: 179). Авторът категорично отхвърля опитите на някои лингвисти от този период (Милетич 1901) да обосновават виждането си за вътрешносистемните причини за развитие на новата морфологична категория в българския език с аргумента, че и в други славянски езици, т. е. в някои северноруски диалекти, се среща постпозитивна употреба на показателните местоимения, чиято функция в известни случаи напомня българския граматичен член, макар за пълна прилика между тях да не може да се говори (такова виждане по въпроса се открива и в някои от най-съвременните езиковедски разработки, вж.: Касаткина 2008, Соболев 2009: 248 и др.). Според него е факт, че в по-

стари руски паметници употребата на постпозитивните местоимения функционално е много по-близка до члена в българския език, отколкото същата употреба в съвременните руски диалекти. Разликата е в това, че във визираните северноруски говори прибавянето на показателното местоимение не става след всяко име, че показателните местоимения много често пазят своето показателно значение и могат да се явяват не само след съществително име, но и след глаголи и лични местоимения (Мирчев 1978: 196).

В последната си книга, посветена на проблемите на определеността, известният специалист в областта на българското и балканското езикознание Олга М. Младенова отчита наличието на теоретическа възможност разпространението на определителния член да започва от иновативния център в Родопите (като при това съществува пряка връзка с българо-гръцкия билингвизъм), или явлението да се е зародило в Мизия (зона на българо-романските контакти), но след анализ на редица интересни вероятности достига до извода, че, макар всеки от тези центрове да внася своя принос в общото дело, като "the Moesian centre could impose the expansion of L(ong) F(orm) as an equal partner of the new definite article but the impulse coming from the Rupa centre led to the attachment of the definite article on L(ong) F(orm)", идеята за контактно индуцираното възникване на категорията определеност в българския език в условията на балкански езиков контакт следва да се определи като несъстоятелна, и препоръчва да се използва автохронното обяснение (Младенова 2009: 266, 344-348). Авторката предполага наличието на типологически общорелевантни принципи, управляващи процеса на поява на определеността, както и съществуването на „български сценарий“ на този процес, хвърлящ светлина върху един от ключовите въпроси на балканското езикознание и фокусиран върху сближеното развитието на езиците от източната част на Балканския полуостров (Младенова 2009: 1). Макар да не дава отговор на въпроса нито за причината и механизма на възникване на определеността в българския език, нито за основанията и начина на протичане на експанзията на категорията определеност в сферата на инклузивността (Соболев 2009: 245), при работата си върху връзката между определеността и посесивността О. Младенова достига до една много интересна идея, свързана с доосманското тюркско влияние над балканославянския и допустима според нея в пределите на мизийския иновационен център (Младенова 2009: 348-362), която има своите сериозни основания (по-подробно по въпроса вж. по-долу).

Прави впечатление обаче, че, макар целта да е намиране на обяснение за причините за възникването и развоя на една нова за системата на

българския език морфологична категория, значителна част от лингвистите, привърженици както на теорията за чуждоезиковото влияние, така и на идеята за действието на вътрешноезикова развойна тенденция, разглеждат въпроса не на системно, а изцяло на субстанционално равнище, т.е. в плана на израза. В първия случай се коментират фактори като възможността за извънсистемно влияние, начините за организиране на съответните категории в редица чуждоезикови парадигми и наличието или липсата на паралел между тях и българската езикова система. По аналогичен начин аргументи в подкрепа на втората поддържана теза се търсят предимно в определяне на времето на възникване на категорията в българския език, фонетичния облик на нейните формални показатели, както и в доказването на наличие на архаични членни форми в старобългарските преводни писмени паметници в случаите, когато има свободна, независима от гръцките оригинали постпозитивна употреба на показателни местоимения в текста или във фонетичния облик на членния формант за мъжки род единствено число (по-подробно по въпроса вж. Милетич 1901; Мирчев 1978; Дограмаджиева 1973; Харалампиев 1992; Младенова 2007; също ч. 1.5.1., гл. I. от настоящото изложение). Чрез подобен подход към анализираната проблематика обаче се пренебрегва общоприетият факт, че морфологичната категория представлява единство от форма и съдържание. За да съществува, тя несъмнено трябва да има свой формален израз (по това се различава от лексико-грамагическите разреди), но формалните различия в плана на израза са пряко свързани със съществуващите различия в плана на съдържанието, които стоят в основата на релевантността на всяка граматическа категория за съответния език. Върху съществуването на примат на плана на съдържанието над плана на израза акцентира Г. Герджиков, който подчертава, че, в случаите, когато определени промени на равнище субстанция станат причина за нежелани изменения в структурата на дадени форми, езикът винаги намира начин да реорганизира съответния сектор на системата, за да възстанови формалните различия там, където са необходими, и допуска формални изравнявания само там, където това се изисква от структурата на плана на съдържанието. В подкрепа на тезата си авторът посочва като пример действието на закона за отваряне на сричката, което става причина за появата на редица неблагоприятни последици за старобългарското номинално склонение, но езикът намира начин да отстрани новопоявилите се формални съвпадения навсякъде, където това е необходимо, и така характерът на падежната система остава непроменен (Герджиков 1984б: 394). Ето защо причините за възникването на морфологичната категория 'неопределеност / определеност' в българския език трябва да се търсят

първо на системно равнище в устройството и наблюдаващите се принципи на развой на самата номинална парадигма, които до голяма степен се определят от езиковата типология, и едва тогава, да се анализират начините за изразяване на нейните субкатегориални значения в плана на израза.

Връзката между наличието на категорията ‘неопределеност / определеност’ и историческия развой на българската езикова система интуитивно се долавя от редица лингвисти. Така например, позовавайки се на някои основни положения на диалектиката, като определянето на вътрешните противоречия като основен фактор, пораждащ всяко развитие, и изискването явленията да се разглеждат в неразривна връзка със заобикалящите ги условия, Ив. Дуриданов също приема, че една от причините за аналитизма на номиналната парадигма в българския език са езиковите контакти и особено асимилацията на чуждоезиково население (елинизирано, романизирано или от тюркски произход), но счита, че от решаващо значение в това отношение са вътрешните езикови фактори, породени от вътрешноструктурни противоречия на системата (Дуриданов 1956: 173). Авторът обаче търси противоречия от такъв характер, които са типични единствено за българския език, и затова стига до заключението, че движещ фактор в развитието му за дълъг период от време е противоречието между две основни тенденции – синтетична и аналитична, всяка от които има водеща роля в различен етап от историята на анализираната лингвистична система, при което от синхронна гледна точка, когато господстваща е функцията на аналитичната тенденция, е допустима възможността за „нов синтез”, т.е. образуването на нови синтетични форми в системата, което е пряк израз на горепосоченото противоречие (Дуриданов 1956: 151-154).

В своята ректорска реч “Определени и неопределени форми в българския език”, произнесена през 1910 година, Б. Цонев изтъква появата на разглежданата граматическа категория като важна особеност на българския език, която при имената се проявява в членната форма, а при глаголите – в преизказното наклонение (Цонев 1911: 18). Макар да не подлежи на съмнение фактът, че определените и преизказните форми дават формален израз на различни морфологични категории и принадлежат към различни парадигми, впечатление прави прозорливостта, с която авторът определя двете независими явления като част от една развойна тенденция в системата на езика. По-далеч стига П. Калканджиев, който свързва появата на определени форми на съществителните имена с разпадането на българското склонение (Калканджиев 1938: 215-222).

При разглеждане на промените, настанали в граматичния строеж на българския език при преминаването му от старобългарски към новобългарски, Ст. Стойков определя като “най-важна, основна промяна... появата на граматичната категория определеност – неопределеност, която довежда до противопоставянето на определени и неопределени граматични форми. Тая промяна е много съществена и дълбока. Тя е качествено ново явление, което засяга еднакво двете основни граматични групи – имената и глаголите.” (Стойков 1960: 196). При това авторът категорично разграничава появата на новата морфологична категория от тенденцията за развой към аналитизъм, която според него се проявява “в замяната на прости форми, образувани чрез прибавяне на окончания, със сложни форми, образувани с помощни думи – предлози, частици и др.” и не бива да се определя като основен вътрешен закон в развоя на българския език, защото “не засяга цялата граматична система, а главно имената. Освен това до известна степен тя е външна, тъй като обхваща предимно граматичните форми, без да засяга същината на граматичната система, без да довежда до съществени промени в семантиката на граматичните категории.” (Стойков 1960: 195-196). По този начин Ст. Стойков оспорва мнението на Вл. Георгиев, според когото “основният вътрешен закон, който характеризира развоя на българския език, е: движение от синтетичен строй към аналитичен. Този закон изпъква като най-важен вътрешен закон в развитието на нашия език, защото той предизвиква големи, съществени промени в целия му граматичен строеж. Той засяга както имената, така и глаголите, дори и други граматични категории... Затова резултатите от действието на този закон трябва да бъдат основния критерий за периодизацията на историята на българския език. А разкриването на причините за действието на този закон, както и изследването на хода на промените, които се извършват под неговото въздействие, е основна проблема на нашето езикознание” (Георгиев 1952: 71-116). В този смисъл много по-близо до същността на анализирания проблем от всички, засегнали темата, се оказва Ст. Младенов. Той единствен посочва, че развоят към аналитизъм е обща за всички индоевропейски (включително славянските) езици тенденция, засегнала вече и принадлежащите към тази група древни лингвистични системи от класическия период, които се различават само по темпото на развоя и следователно по степента си на аналитичност (Младенов 1979: 240-241). Накрая в духа на младограматическото виждане за езика авторът стига до заключението, че в аналитичността на номиналната парадигма „... се изразява безспорно българският, респ. индоевропейският езиков дух” (Младенов 1979: 241), което обаче обяснява твърде малко.

Всъщност и тримата наши изтъкнати езиковеди, цитирани по-горе, имат сериозни основания за изказаните твърдения. Техните мнения обаче не само не се изключват взаимно, но се и допълват. Привидното противоречие между тях се дължи на факта, че Ст. Стойков е ограничен от прекалено тясното си виждане за същността на тенденцията за развой към аналитизъм, определяща посоката на развитие на българската езикова система. Според него действието ѝ се свежда единствено до плана на израза, т. е. до формалното равнище, и се изразява само в замяната на синтетични с аналитични форми в рамките на съществуващите парадигми. Както вече бе отбелязано обаче, нито едно изменение в изразните средства на езика не може да оцелее във времето, ако не отразява съответно изменение в семантичната структура на лингвистичната парадигма, т.е. в плана на съдържанието. Ето защо, не откривайки системни основания за съществуването на лингвистичното явление, чиято значимост оспорва, Ст. Стойков не е в състояние да забележи, че характеризиранията от него като най-важна промяна в развитието на българската езикова система – появата на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’, и тенденцията за развой към аналитизъм, сочената от Вл. Георгиев и Ст. Младенов за водещ вътрешносистемен закон, определящ посоката на промяна на българската езикова система, са всъщност двете най-характерни проявления на една обща тенденция, обуславяща цялостния развой на българската езикова система.

Противно на младограматическите схващания по този проблем, езиковото развитие не се състои от безпорядъчни и хаотични процеси, подчинени на случая и действащи в различни посоки, от индивидуални отклонения и колебания, на които само случайното съвпадение придава някаква насоченост. То се подчинява на определени трайни тенденции, причините за които се коренят в предишните състояния на системата, както и в нейната типология. Въпросът за разликите между морфологичните типове езици и основните тенденции в техния развой няма да бъде детайлно представен тук, тъй като е страничен за разглежданата проблематика (по-подробно по проблема вж. Гаравалова 2003: 146-165). С положителност обаче могат да се посочат факторите, с действието на които се обяснява в какво се изразява споменатият от Ст. Младенов полумистичен „индоевропейски дух”, който стои в основата на развоя на българския език.

Като основен фактор, предопределящ до голяма степен посоката на исторически развой на всеки конкретен език, Г. Герджиков посочва морфологична доминанта на съответния морфологичен лингвистичен тип, към който той принадлежи. С този термин авторът обозначава строго

специфичната за всеки от отделните типове езици степен на морфологизация на частите на речта, която от своя страна води до определен вид синтагматична организация на словоформата и следователно до определен начин на афиксация и до специфика в характера на афиксите при него, и подчертава, че, тъй като именно на различната морфологична доминанта (т.е. различната степен на морфологизация на частите на речта, които от своя страна са причина за разлики в синтагматичната организация на словоформата и следователно до различен тип афиксация и до разлики в характера на афиксите) се дължи съществуването на различните морфологични типове езици, иконичността (ясно обозначената принадлежност) по отношение на нея има приоритет в процеса на развой на езиковата система пред изпълнението на изискванията за иконичност във всяко друго отношение (Герджиков 1984б).

Г. Герджиков определя формирането на синтетичния флективен тип на праиндоевропейския език, от който произлизат всички индоевропейски езици, включително българският, като пряк резултат от тенденцията към максимално обособяване на частите на речта от частите на изречението, като по този начин те се превръщат в чисто морфологични категории от лексико-граматически тип. Така се създава т. нар. флексия като израз на стремежа и на формално равнище да се подчертае, че граматическите категории тук са чисто морфологични, а не морфосинтактични показатели, че те характеризират класа сам по себе си и думата сама по себе си (а не класа и думата в дадена синтактическа позиция) и че образуват парадигма в строгия смисъл (а не няколко частни парадигми, зависещи от синтактичната позиция и съвпадащи отчасти). С други думи създаването на флексията и на другите важни черти на флективния строй създава хомоморфизъм на структурата на плана на израза по отношение на структурата на плана на съдържанието в най-важното и решаващо отношение, което е свързано с граматическата доминанта на дадения морфологичен тип. По този начин обаче развитието на езиковото мислене и определени придобивки на езика в дадено отношение се заплащат със създаването на неравновесие в системата в друго (макар и далеч по-маловажно) отношение. Възниква определено вътрешносистемно противоречие между структурата на плана на израза и структурата на плана на съдържанието. Флексията се оказва неиконична по отношение на разпределението на граматическата информация на формално равнище, защото възниква противоречие между нейния предимно едноморфемен характер и голямото количество граматическа информация, което тя носи, между разчленения характер на морфологичните категории и

граматическите опозиции и неразчленения характер на окончанието, защото една флексия може да се използва за кодирането на няколко морфологични категории или една категория да се символизира посредством няколко флексии. Именно това вътрешноструктурно противоречие според Г. Герджиков стои в основата на развитието на индоевропейските езици от древния период насам, изразяващо се в това, че частите на речта продължават да бъдат максимално обособени и разграничени от частите на изречението (иконичност към морфологичната доминанта на флективния лингвистичен тип), но противоречието между структурата на плана на израза и структурата на плана на съдържанието се намалява и отстранява в резултат от действието на основната развойна тенденция в тяхната история – тенденцията към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфеми в границите на запазването на най-общите особености на флективния тип (Герджиков 1984б: 409-422). Според Г. Герджиков основната цел на тази лингвистична тенденция може да се счита за постигната, когато на отношението немаркираност / маркираност в плана на съдържанието съответства отношението реална / нулева морфема в плана на израза или, казано по друг начин, когато на една морфема отговаря само един положителен диференциатор, т.е. маркираност на съответния член от дадена граматическа категория само по един признак. Авторът подчертава, че количеството граматическа информация, носена от даден член на езиковата парадигма, отговаря на степента на неговата маркираност, а тя, от своя страна, е пряко обвързана с реда на отпадането на членовете на граматическите категории от езиковата система (Герджиков 1983б, 1987, 1990).

В този смисъл развойта на българския език към по-висока степен на аналитичност на системата според Г. Герджиков не е индивидуален или въшнопредпоставен, а също до голяма степен е предопределен от принадлежността му към флективния морфологичен тип, тъй като той притежава същите вътрешноструктурни предпоставки, както всички други индоевропейски езици (Герджиков 1984б: 424). Важно е да се подчертае обаче, че в рамките на спецификата, обединяваща всички флективни лингвистични системи, както и под влияние на съществуващите в тях закономерности и глобални развойни тенденции, характерологията на всяка от конкретните езикови парадигми се създава чрез подбора на строго индивидуална комбинация от наличните начини за намаляване на количеството граматическа информация, носено от словоформата, както и различно количествено съотношение между тях (Гаравалова 2003: 163-166). При това при този избор върху конкретната лингвистична система

често оказват влияние и извънсистемни фактори като субстрат, непосредствено съседство с език от друг морфологичен тип и т.н. Ето защо в никакъв случай не бива да се изключват фонетичните, социологичните и т.н. фактори от причините за различията в индивидуалното историческо развитие на отделните езици, принадлежащи към флективния морфологичен тип. Тези извънморфологични фактори обаче имат само спомагателна роля и не бива да се определят като основна причина за развоя на езика в определена насока, както в случая с теорията за чуждоезиковото влияние при възникването на морфологичната категория 'неопределеност / определеност' в българската езикова система, според която действието на извънезиковите фактори стои в основата на повишаването на степента на оптимизиране на езиковата система.

В подкрепа на казаното до тук, дори при съвсем бегла съпоставка на граматичните системи, съвременният български език показва строго индивидуален вид развой, както и наличието на характерна специфика в сравнение не само с останалите славянски езици, но и със старобългарския, като правят впечатление няколко основни различия: отмирането на номиналното склонение (редуциране на броя на падежите) и символизирането на падежните отношения чрез предложни конструкции, изразяване на сравнителна и превъзходна степен при имена, глаголи и наречия чрез частиците *по-* и *най-*, изразяване на инфинитива с *да*-конструкция, наличието на богата глаголна система с множество композирани форми за минали и бъдещи времена, наличието на преизказно наклонение при глагола и формирането на детерминирана номинална парадигма. В резултат от направеното сравнение се налага изводът, че, независимо дали става дума за съществуваща в старобългарския език или за формирана на по-късен етап от развоя на езика морфологична категория, както и дали структурата на определена граматична категория се обогатява или редуцира, възникналите на системно равнище изменения се изразяват в плана на изрази, най-общо казано, посредством композирани форми (включващи частици, предлози или спомагателни глаголи); т.е. лексикални образувания от две или повече отделни думи, служещи за формално символизиране на значението на една-единствена граматична субкатегория. Изключение представлява единствено членуваната именна форма, при която на пръв поглед се наблюдава обратния процес – тръгва се от композирана форма (име и задпоставено показателно местоимение), за да се стигне до една дума.

Тези два типа развой, изразени съответно в различни видове символизиране на субкатегориалното значение на морфологичната категория, в българския език се дължат на проявлението на двата основни

механизма, по които в индоевропейските езици се постигат целите на основната за флективния морфологичен езиков тип тенденция към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфеми в границите на запазването на най-общите особености на флективния тип. Според Г. Герджиков първият от тях е чрез нейната основна проява – тенденцията за развой към аналитизъм на флективния морфологичен тип езици. Тя се определя като тенденция към прогресивно намаляване на средното количество граматическа информация, изразявана афиксално, което може да носи глосемната дума (под този термин авторът разбира отделна лексикална единица в рамките на композираната форма, служеща за символизиране на формално равнище на едно субкатегориално морфологично значение – Бел. моя) в съответния език (Герджиков 1984б). Необходимо е да се акцентира върху факта, че действието на тенденцията за развой към аналитизъм на флективните езици засяга единствено морфологичната информация, която се предава чрез флективна афиксация и не оказва влияние върху нея, когато тя се символизира на формално равнище чрез други средства за граматическо изразяване – аглутинативна афиксация (напр.: детерминираните номинални словоформи в български език – *мъж-ъ(т)*, *жен-а-та*, *дет-е-то*, *мъж-е-те*, *жен-и-те*, *дец-а-та*), вътрешна флексия (напр.: англ. ез. ед.ч. *goose* – мн.ч. *geese*), редупликация (срв. итал. ез. *pi-pi(l)-are*; албански ез. *ci-cër-uar*; унгарски ез. *csi-csereg*; съвр. гръцки ез. *tit-tyv-iz-o* /*tit:i'vizo*/), суплетивизъм (напр.: българската прономинална парадигма) (Гаравалова 2003). Това още веднъж показва, че основната първопричина за тенденцията за развой към аналитизъм на индоевропейските езици има вътрешносистемен характер и се състои в особеностите на самия флективен строеж или казано по друг начин, открива се в противоречието между структурата на плана на израза и структурата на плана на съдържанието, което възниква на определен етап от развой на езика и за което стана дума по-горе. Като краен резултат от действието на тази тенденция в езиковата система се достига до положение, при което, общо взето, на отношението немаркираност / маркираност от плана на съдържанието в плана на израза започва да отговаря отношението нулева / реална морфема или по-проста / по-композирана форма (Герджиков 1984б).

Наред с повишаването на степента на аналитизъм, която определя като правопрпорционална на степента на деморфологизация и / или на степента на композираност, като втора по важност, макар и много по-слабо изразена проява на основната тенденция в развой на флективния морфологичен тип езици, имаща за цел да отстрани или да намали

разглежданите противоречия, Г. Герджиков посочва навлизането на някои аглутинативни черти в тяхната система. Според него то повишава степента на полиморфемност и така се превръща в един от начините за намаляване на средното количество информация, изразявано афиксално, което се носи от микрословоформата (от отделната лексема в рамките на композираната форма, изразяваща определено субкатегориално значение – Бел. моя), и следователно — за повишаване на степента на дискредитизация на граматическата информация на формално равнище при флективните езици. В резултат на този развой информацията започва да се предава и приема на формално обособени части – нещо, което по начало е присъщо на аглутинативния морфологичен тип, при който, в резултат от спецификата на морфологичната му доминанта, в крайна сметка се стига до такъв вид афиксация, която води до голяма степен на иконичност по отношение на разпределянето на информацията. Така според автора се стига до частична промяна на морфологичния тип на индоевропейските езици, но едновременно с това се съхраняват главните особености на флективния строй, запазва се синтетосемичността и разнотипността на афиксите (включително и при изменяемите служебни думи) и по такъв начин се запазва специфичният за флективните езици характер на частите на речта – характер на чисто морфологични класификационни категории, а лингвистичната система се развива в посока към неотклонно повишаване на степента на анализъм (Герджиков 1990; Герджиков 1997; Герджиков 1984).

Разглежданият в настоящото изложение случай с възникването на категорията ‘неопределеност / определеност’ в системата на българския език е типичен пример именно за комбинирано действие на тенденцията за развой към анализъм и развитието на някои аглутинативни черти с цел постигане на максимална степен на оптимизация на езиковата система в рамките на именната парадигма. От една страна, това се доказва от редица особености в характера на членния формант, които, както вече бе посочено (по-обстойното по въпроса вж. ч. 2, Въведение), го определят като полуаглутинативен (поради това, че е двуморфемен по състав) граматичен постфикс. Така например е факт, че той е групов определител, докато останалите морфеми в българския език не са (Доказателство за това е изрече *„красивата бяла крипонена дамска риза“*, в който морфологичните категории единствено число и женски род се символизират на формално равнище посредством флексията на всяка една отделна лексема, докато с наличието на определителен член се характеризира само първата дума от словосъчетанието, но той модифицира цялата фраза.), както и че в езиковата ни система липсва

съгласуване от гледна точка на категорията ‘неопределеност / определеност’, докато останалите морфологични субкатегории (членовете на частните категории, на частнокатегориалните значения) са облигаторни (задължителни) определители на съответната част на речта и трябва задължително да се реализират, дори и информацията, която носят, да е предварително зададена от контекста, т.е. те са словни определители (невъзможно е да се каже „*красив бял риза*”, макар че изразът не е неразбираем, предвид това, че родът и числото на съществителното в българския език са определящи за рода и числото на неговите определения, изразени чрез прилагателно име). Освен това членът се поставя след последната морфема (флексия) и така думата получава няколко граматически афикса (напр.: *мъж-ъ(т)*, *жен-а-та*, *дет-е-то*, *мъж-е-те*, *жен-и-те*, *дец-а-та*), нещо което при класическия тип флективност не би се допускало (по-обстойното по въпроса вж. ч. 2, Въведение).

От друга страна, не бива да се пренебрегва и фактът, че, както проличава от изложението до тук, редица лингвисти отбелязват наличието на връзка между възникването на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’ и историческия развой на българската номинална система, чийто основен израз е редуцирането на именното склонение. В книгата си „Definiteness in Bulgarian. Modelling the Processes of Language Change” О. Младенова стига по-далеч, като въз основа на обстойни диахронни проучвания на проблема прави категорични изводи относно едновременността на анализирания два лингвистични процеса, свързани с намаляване броя на падежите и появата на определителен член в парадигмата на имената (Младенова 2007: 243-246). В тази връзка следва да се подчертае, че те не само протичат успоредно, но, макар и с повторостепенна роля в разглеждания случай, тенденцията за развой към аналитизъм също оказва влияние върху формирането на детерминираната номинална парадигма в българския език. Причината за това се открива в морфологичната същност на определителния член, който (поради произхода си от старо показателно местоимение) реално е двуморфем, т.е. има свое собствено окончание, което дублира граматичната информация (за род, число и падеж), носена от флексията на съществителното, стоящо в препозиция. Ето защо членният формант, подобно на всички останали имена, също бива засегнат от посочената развойна лингвистична тенденция, в резултат от действието на която се редуцира броят на изразяваните афиксално падежи. По такъв начин през новобългарския период от развой на езика при имената афиксално се

изразяват единствено именителен, винителен и дателен падеж (Пашов 1994: 69; Стойков 2002: 228).

От синхронна гледна точка разгърнатата тричленна падежна система (и при неопределената, и при детерминираната им словоформа) е съхранена единствено в художествения стил на българския книжовен език, където обаче е маркирана като остаряла, и в най-архаичните диалекти, принадлежащи към анализирания езикова територия (рупските, пограничните и част от крайните северозападни, същинските и крайните югозападни български говори в географската област Македония, отличаващи се с наличие на троен член (Кабасанов 1956: 41; Керемидчиева 1993: 155; Каневска-Николова 2006: 102-103; Маринска 1991: 205-215; Видоевски 2000: 190-191; Иванов 1977: 154; Шклифов 1973: 63-64 и др.)). Тя е изградена въз основа на признаците 'зависимост' (зависимост на обекта от предикативното ядро) и 'косвеност' (дали зависимият от процесуалния признак обект е пряко или косвено засегнат от действието), въз основа на които се изгражда тричленна система от последователно-корелативен тип, тъй като признакът 'зависимост' логически включва в себе си признака 'косвеност'. В резултат от това именителният падеж се оказва максимално немаркирания член на парадигмата, тъй като субкатегориалното му значение включва диференциаторите 'независимост' и 'некосвеност', винителният падеж е маркиран по признака 'зависимост' и немаркиран по признака 'косвеност', т.е. значението му включва свойствата 'зависимост' и 'некосвеност', а дателният падеж е маркиран и по двата признака – в значението му се включват диференциаторите 'зависимост' и 'косвеност' (по-подробно по проблема вж. Гаравалова 2003: 168-191).

Редица автори, анализирали проблема за детерминираното номинално склонение в посочените по-горе региони, акцентират върху факта, че макар сравнително доскоро тези форми да са били живи и функционални, с течение на времето употребата им става все по-ограничена (Стойков 2002: 228-229; Керемидчиева 1993: 155; Каневска-Николова 2006: 102-103; Симеонов 1960: 391; Шклифов 1973: 63-64 и др.). Причината за това се открива на системно равнище в структурата на морфологичната категория 'падеж', тъй като количеството граматическа информация, която се носи от даден член на определена категория (от дадена словоформа), отговаря на броя на позитивните диференциатори, представляващи (за разлика от негативните диференциатори, които като неконстантни и системопридобити не се отразяват на граматическата натовареност на словоформата) необходимото и достатъчно условие за неговото съществуване (т.е. на броя на нейните константни, системопромиращи

диференциатори, защото без който и да е от тях членът би престанал да съществува). Казано по друг начин, позитивният диференциатор може да се разглежда като единица мярка за количество граматическа информация, което словоформата носи, а по-високата степен на семантична обремененост води до по-ранно отпадане от парадигмата (Герджиков 1984а: 190). Ето защо не буди учудване фактът, че в българския език действието на тенденцията за развой към аналитизъм засяга първо максимално маркирания дателен падеж, който бива заменен с предложна конструкция (напр.: *занесох на дядо(то)*). Доколкото все още се употребява, винителната форма също е функционална предимно в максимално немаркираната част на номиналната парадигма – мъжки род единствено число, докато извън нея опозицията между именителната и акузативната словоформа по признака ‘зависимост’ също се неутрализира. Така се стига до съвременното състояние на българската номинална система, при която на нормативно равнище, както и в повечето диалекти, разположени в границите на анализираното езиково землище, морфологична категория ‘падеж’ не се различава (Гаравалова 2003: 172-173). Причината за това положение на нещата е, че веднъж проявила се, а при флективния морфологичен тип това става още през праславянския и дори късния индоевропейски период, тенденцията за развой към аналитизъм неотклонно води към повишаване степента на аналитичност на съответната лингвистична система, което от своя страна става причина за необратимото понижаване на степента на аналитизъм там, тъй като тези граматични явления представляват двете страни на един процес, изразяващ се в намаляването на средното количество граматична информация, носено от словоформата (Герджиков 1984б: 414). Трябва да се подчертае също така, че, тъй като винителната и дателната форми натоварват словната флексия с функцията да означава в плана на израза още едно морфологично значение, те се пазят най-дълго в рамките на детерминирания именно склонение, където благодарение на полуаглютинативния характер на определителния член граматическата информация се разпределя върху по-голям брой морфеми, както и в прономиналната система, тъй като при местоименията много често категориите ‘лице’ и ‘число’ се изразяват суплетивно, т.е. окончанието е освободено от необходимостта да ги символизира на формално равнище.

Редуцирането на броя на падежите, различаващи се при членуването съществителни имена обаче е само едно (най-лесно откриваемото, защото е видимо на равнище субстанция) от въздействията, които тенденцията за развой към аналитизъм оказва върху формирането на морфологическата категория ‘неопределеност / определеност’. Второто от тях засяга

хронологията на поява на детерминиранието словоформи в различните сектори на българската лингвистична система и е също толкова значимо, макар да не се отразява пряко в плана на изказа. В тази посока изключително интересни са направените от О. Младенова изводи относно, предшестването на едни типове определеност от други (Младенова 2007: 243-246). Разглеждайки семантичната категория 'детерминираност' в диахрония, авторката установява интересна зависимост при анализа на наблюдаваните от нея статистически показатели – относително високата честотност на случаите на съвпадение между узуса на дамаскина и съвременната норма в едни употреби и относително ниската в други, като в първия случай граматикализацията настъпва по-рано. По този начин О. Младенова достига и до някои заключения, засягащи морфологичното равнище на посоченото лингвистично явление. Според нея, когато ж.р., ср.р. и мн.ч. вече се намират в стадий III на изведената от нея развойна схема на определеността, м.р. все още е в стадий I, аналогично стоят нещата и при одушевените имена. В този смисъл изведената от авторката окончателна хронология на формиране на детерминираната номинална парадигма в български език (от граматична гледна точка) може да се представи така: м.р. одуш. < ж.р. одуш. < неодуш. ед.ч. (независимо от рода) < мн.ч. (независимо от рода и одушевеността), което в обратна перспектива отразява йерархията на съпротивляемост на отделните подравнища на лингвистичната система на иновации. Зад тези и аналогични наблюдения стои убеждението, че „референтите, нуждаещи се от индивидуализация в по-голяма степен, първи получават определителен член” (Младенова 2007: 134).

Тъй като разглежда проблема изцяло на субстанционално равнище, анализирайки единствено неговите формални прояви в българския език през различните периоди от съществуването му, О. Младенова не посочва причините, поради които определени „референти” се нуждаят от „индивидуализация в по-голяма степен” от други (Младенова 2007: 134). Възшност направените от аторката изводи са изключително показателни относно съществуващата йерархия между членовете на детерминираната парадигма на съществителните имена. Ако приведените от нея примери бъдат представени от тази гледна точка, веднага прави впечатление, че определените като по-ранни случаи на граматикализация се наблюдават именно при маркираните членове на номиналната система. Така например субкатегорията 'множествено число' (за разлика от своя немаркиран противочлен 'единствено число') е маркирана по признака 'плюралност', на базата на който се организира морфологическата категорията 'число'. В рамките на граматическия 'род' в единствено число, за разлика от

одушевените, неодушевените съществителни (независимо от рода си) имат в значението си един положителен диференциатор повече, тъй като са маркирани по признака 'имперсоналност', а имената от женски и среден род са маркирани съответно по признаците 'феминалност' и 'неутралност' спрямо мъжкия род (Гаравалова 2003: 168-191). И тъй като броят на позитивните диференциатори може да се разглежда като единица мярка за количеството граматическа информация, което словоформата носи, а високата ѝ степен на натовареност в този смисъл води до нейното по-ранното засягане от тенденцията за развой към аналитизъм, не буди очудване фактът, че формалният показател за символизиране на детерминираност, който, поради своята морфологическа същност на полуаглутинативен формант, има способността да разтоварва флексията на думата от необходимостта да изразява и граматическото значение 'определеност', се появява най-късно при одушевените съществителни от мъжки род в единствено число, които всъщност са максимално немаркирания член на парадигмата.

Анализирайки възгледите на И. Дуриданов по проблема за развоя на българската лингвистична система, Г. Герджиков подчертава, че, доколкото в историята на индоевропейските езици са възможни случаи на „нов синтез“, в тях той се извършва на основата на аглутинативни и полуаглутинативни морфологични средства, като единственият подобен случай у нас е възникването на определеното склонение при имената. Според автора то става възможно, тъй като постпозитивният определителен член увеличава броя на граматичните (релационни) морфеми в словоформата, като по този начин носената от нея морфологична информация се разпределя върху повече елементи, т.е. тук е възможен „нов синтез“ на равнището на глосесемната дума само защото той е съпроводен с аналитизъм (вж.: *чилек-а-того*, *чиляк-у-тому*, *жен-и-туй*, *люд-ем-т-ем* и др.) на морфологично ниво. По такъв начин създаването на определено склонение при имената не влиза в противоречие с тенденцията за развой към аналитизъм, защото както аналитизмът в собствения смисъл, т.е. на равнище глосемна дума, така и елементите на аглутинация, т.е. аналитизъм на равнище морфология, са две прояви на една и съща най-обща тенденция – тенденцията към намаляване на граматическия товар на афиксите (Герджиков 1984б: 414).

За темповете на този развой от вътрешносистемен характер според Г. Герджиков са от значение допълнителни фактори като скоростта, с която се извършват промените в системата на даден език в цялост (визирайки родопските говори, авторът подчертава, че не е случаен факта, че българските диалекти, които се характеризират с наличие на най-много

остатъци от номиналното склонение, са и най-архаични по отношение на фонетиката си), или силата на езиковите взаимодействия, в които той влиза. Авторът подчертава, че за българския език такъв допълнителен фактор е съприкосновението с езиците на асимилираните тюркски народности от предтурския период (прабългари, печенег и кумани), като от значение е не толкова интензивността и продължителността на езиковия контакт, колкото типологията на споменатите лингвистични системи. Причината е, че тюркските езици са с висока степен на аглутинативност, а при аглутинативните езици поради еднотипния (стандартен) и еднозначен (хапLOSEMICEN) характер на формообразуващата морфема по принцип количеството граматическа информация, която ѝ се пада, е максимално ниско, затова те не познават процес, подобен на тенденцията към аналитизъм. Ето защо един от основните посочени от Г. Герджиков начини, по които в индоевропейските езици се разтоварва граматическа информация (успоредно с тенденцията към аналитизъм), е появата на аглутинативни черти в рамките на системата. Така според него между аглутинативните и аналитичните флективни езици възниква много по-голяма типологическа близост отколкото наблюдаващата се между аглутинативните езици и синтетичните флективни езици. Тя е породена от факта, че и при аглутинативния, и при аналитичния флективен морфологичен тип, информацията се разпределя върху повече формално обособени елементи (напр.: *oku-yacak-t-im* – *щях да чета*; *oku-yacak-muş-im* – *щял съм да чета*; *oku-muş-um* – *чел съм*; *oku-muş-muş-um* – *чел съм бил*), като единствената разлика е, че в първия случай те се характеризират с по-ниска степен на самостоятелност, тъй като са отделни морфеми в рамките на словоформата, докато във втория обособеността им е по-голяма, доколкото обикновено става дума за глосемни думи (Герджиков 1984б: 409-422).

Така от синхронна гледна точка в резултат от комбинираното действие на двете основни прояви на по-общата тенденция към намаляване на средното количество информация, носено от граматическите морфеми, в границите на запазването на най-общите особености на флективния морфологичен тип, в българския език при номиналната система и в частност при детерминираната парадигма на съществителните имена до голяма степен е постигната нейната основна цел – да се отстрани или поне да се намали съществуващото противоречие между предимно едноморфемния характер на флексията и голямото количество граматическа информация, която тя носи (по-подробно по въпроса вж. Гаравалова 2003: 178-194).

Това най-ясно може да бъде показано чрез представянето на матричен модел на системата на съществителните имена в българския език, в който максимално експлицитно проличава йерархичността в структурата на анализирания парадигма, породена от различията в степента на граматична натовареност на всяка от изграждащите я лексеми, както и изключително високата степен на постигане при нея на най-съществена цел на основната развойна тенденция, действаща в рамките на флективния морфологичен тип езици.

За да бъде възможно подобно представяне, е необходимо първо накратко да бъде разгледана организацията на морфологичните категории, характерни за българската номинална система, а те от синхронна гледна точка са ‘род’, ‘число’, ‘лице’, ‘вокатив’, и ‘неопределеност / определеност’, като при това всички, с изключение на последната (която се символизира чрез полуаглютинативен формант, който стои в края на граматически оформената дума, т.е. след окончанието), се означават на формално равнище заедно посредством флексията на словоформата. В съвременния български език категорията ‘число’ е организирана върху опозиция по два признака ‘плюралност’ и ‘нумералност’. Единствено число е немаркирано и по двата признака, множествено число е маркирано по признака ‘плюралност’ и немаркирано по признака ‘нумералност’, а бройното множествено число, което се появява само при мъжки род (защото това е максимално немаркираният член на граматическата категория ‘род’) и означава, че броят на денотатите е по-голям от едно и е фиксиран – е маркирано и по двата признака. Категорията ‘род’ е организирана върху опозиция по признаците ‘феминалност’ (отношение към женски пол) и ‘неутралност’ (асексуалност, безразличие към пол). В резултат от това женски род се определя като маркиран по признака ‘феминалност’, среден род е маркиран по признака ‘неутралност’, а мъжки род е немаркиран и по двата признака, т.е. неговото видово – позитивно – значение е ‘маскулинност’. В своя редуциран съвременен вид морфологичната категория ‘падеж’ е организирана върху опозиция по признаците ‘зависимост’ и ‘косвеност’. Под ‘зависимост’ би следвало да се разбира зависимостта на обекта от предикативното ядро, а под ‘косвеност’ дали зависимият от процесуалния признак обект е пряко или косвено засегнат от действието. И.п. е немаркиран и по двата признака. Неговото значение включва диференциаторите ‘независимост’ и ‘некосвеност’. В.п. е маркиран по признака ‘зависимост’ и немаркиран по признака ‘косвеност’, т.е. значението му включва свойствата ‘зависимост’ и ‘некосвеност’. Д.п. е маркиран и по двата признака - в значението му се включват диференциаторите ‘зависимост’ и ‘косвеност’ (по-подробно по

проблема вж. Гаравалова 2003: 168-191). Тъй като в парадигмата на съществителните имена в съвременния български книжовен език не се различава категорията 'падеж', примерите в матричния модел са взети от рупските говори, които са я съхранили в максимална за съвременното развитие на езика степен. Традиционно в лингвистичната ни литература вокативът се определя като падеж, но в по-новите изследвания по въпроса се вземат под внимание по-отчетливо и характерните му особености, които го отличават от останалите падежи (като например това, че в повечето случаи обръщението не е свързано синтактично с останалите членове на изречението, а се явява като странична (вметната) негова част, както и фактът, че чрез него глаголният субект изисква (кани) от обекта да стане негов съкомуникатор), и затова се говори само за звателни форми (вж. Андрейчин и др. 1977: 128; Стоянов 1984: 222-224 и др.). Следва да се отбележи също така, че докато 'падеж' не включва в значението си комуникаторите и акта на комуникацията, т.е. това е нешифтерна категория, категорията 'вокатив' е шифтерна и в този смисъл стои много по-близо до лицето, отколкото до падежа, както и че, за разлика от падежните, звателните форми се отнасят не към когнитивната (познавателната), а към апелативната функция на езика, поради което тук се приема, че при одушевените съществителни имена съществува още една граматическа категория – 'вокатив', която е организирана върху опозицията по признака 'вокативност', по който са маркирани звателните форми (Гаравалова 2003:173; Гаравалова 2005). Тъй като, както бе посочено нееднократно, в настоящото изложение се подкрепя тезата, че *един* е синтактичен определител, категорията 'неопределеност / определеност' се разглежда като организирана само върху опозицията по семантичния признак 'идентифицираност' (докато опозицията по признака 'обособеност' следва да се различава единствено на синтактично равнище), като нейният маркиран член има значение 'идентифицираност', докато немаркираният член в позиция на противопоставяне с маркирания член носи значение 'неидентифицираност' (видово значение), а в позиция на неутрализация не изразява експлицитно нито 'идентифицираност', нито 'неидентифицираност' и значението му се изравнява с общото основание за сравнение (родово значение) (по-подробно по проблема вж. Гаравалова 2003: 168-191).

За илюстриране на анализирания проблем е избрана именно формата на матричния модел, защото при нея най-ясно проличава броят на признаците, по които дадената словоформа е маркирана, както и случаите на тяхното редуциране, тъй като със знака "+" се отбелязва маркираността на съответната дума по определен признак (като константни и

системоформиращи единствено те се отчитат като семантичен товар от езиковото съзнание (по-подробно вж. по-горе)), със знака "-" – нейната немаркираност по даден признак, а със знака 0 редуцирането на даден признак под действието на принципа на компенсацията. Съответно с F ще се означава признакът 'феминалност', с N - признакът 'неутралност', а с Imp признакът 'имперсоналност' (на базата на които се организира родът при имената), с Pl ще се означава признакът 'плуралност', а с Num признакът 'нумералност' (на основата на който се организира числото), с Dp ще се означава признакът 'зависимост', а с In – признакът 'косвеност' (на базата на които се организира падежът при имената), с V ще се означава признакът 'вокативност' (на основата на който се организира вокативът) и с Id – признакът 'идентифицираност' (на базата на който се организира категорията 'неопределеност / определеност'). Важно е да се уточни също така, че в представения по-долу матричен модел не са включени всички формални типове съществителни имена, съществуващи в съвременния български език, тъй като те се различават помежду си единствено по специфичната форма на изосемичните флексии, но словоформите, в състава на които тези флексии участват, носят еднаква граматична информация. Ето защо за целите на нашата работа е достатъчно да разработим словоформите само на една парадигма на име, означаващо лице, и една парадигма на име, означаващо неодушевен обект от мъжки род, както и по едно име от женски и среден род, където в съвременния български език не се различава опозицията 'неодушевеност / одушевеност'.

Фиг. 1: Матричен модел.

	формален тип	'род'			'число'		'падеж'		'опр./ неопр.'	'вок.'
		F	N	Imp	Pl	Num	Dp	In	Id	v
м.р.	раб	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	раба / рабът	-	-	-	-	-	-	-	+	0
	раба	-	-	-	-	-	+	-	-	0
	рабатого / рабаток	-	-	-	-	-	+	-	+	0
	рабу	-	-	-	-	-	+	+	-	0
	рабутому	-	-	-	-	-	+	+	+	0
	рабе	-	-	-	-	-	0	0	0	+
	раби	0	0	0	+	-	0	-	-	0

	рабите	0	0	0	+	-	0	-	+	0
	рабом	0	0	0	+	-	+	+	-	0
	рабомтѣм	0	0	0	+	-	+	+	+	0
	бор	-	-	+	-	-	0	-	-	0
	бора / борът	-	-	+	-	-	0	-	+	0
	бору	-	-	+	-	-	+	+	-	0
	борутому	-	-	+	-	-	+	+	+	0
	борове	0	0	0	+	-	0	-	-	0
	боровете	0	0	0	+	-	0	-	+	0
	бором	0	0	0	+	-	+	+	-	0
	боромтѣм	0	0	0	+	-	+	+	+	0
	бора	0	0	0	+	+	0	0	0	0
ж.р.	жена	+	-	0	-	0	-	-	-	-
	жената	+	-	0	-	0	-	-	+	0
	женъ	+	-	0	-	0	+	-	-	0
	женътъ	+	-	0	-	0	+	-	+	0
	жени	+	-	0	-	0	+	+	-	0
	женитуй / женитохи	+	-	0	-	0	+	+	+	0
	жено	+	-	0	-	0	0	0	0	+
	жени	0	0	0	+	0	0	-	-	0
	жените	0	0	0	+	0	0	-	+	0
	женам	0	0	0	+	0	+	+	-	0
	женамтѣм	0	0	0	+	0	+	+	+	0
ср.р	чедо	-	+	0	-	0	0	-	-	0
	чедото	-	+	0	-	0	0	-	+	0
	чеду	-	+	0	-	0	+	-	-	0
	чедутому	-	+	0	-	0	+	+	+	0
	чеда	0	0	0	+	0	0	-	-	0
	чедата	0	0	0	+	0	0	-	+	0
	чедам	0	0	0	+	0	+	+	-	0
	чедамтѣм	0	0	0	+	0	+	+	+	0

Както става ясно от матричния модел, признакът ‘идентифицираност’ (на базата на който се организира категорията ‘неопределеност / определеност’) почти не се подлага на редуциране, тъй като определителният член в българския език има полуаглютинативен характер, т.е. това е една от аглютинативните черти, посредством които се повишава

степената на дискредитизация на граматическата информация на формално равнище при флективните езици, което, от своя страна, е проява на най-общата тенденция в историческия развой на индоевропейските езици, защото, както бе споменато и по-горе, по този начин се постига по-висока степен на изоморфизъм на структурата на означаващите по отношение на структурата на означаваните. В този смисъл тук следва да се търси и причината за устойчивостта на това морфологично явление на промените, настъпили с течение на времето в езика, както и за относителното му незасягане от действието на принципа на компенсацията. Признакът ‘идентифицираност’ се подлага на парадигматична неутрализация единствено във случаите, когато словоформата е маркирана по признака ‘вокативност’ (на основата на който се организира вокативът), като причините според нас са семантични. За разлика от падежните, звателните форми се отнасят не към когнитивната (познавателната), а към апелативната функция на езика, а обръщането към определен обект предполага неговата идентифицираност, т.е. маркираността и по двата признака едновременно само би увеличила излишно семантичната натовареност на словоформата. Ето защо, както е видно и от матричния модел, между двата признака: ‘вокативност’ (на основата на който се организира вокативът) и ‘идентифицираност’ (на базата на който се организира категорията ‘неопределеност / определеност’), се установява интересна зависимост. Когато дадена словоформа е маркирана по единия от тях, вторият се редуцира в резултат от действието на принципа на компенсацията (по-подробно по въпроса вж. ч. 2.3., гл. II.).

В резултат от действието на тенденцията за развой към аналитизъм категорията ‘падеж’ е силно редуцирана и в парадигмата на съществителните имена в съвременния български език се пази предимно на диалектно равнище. Тъй като обаче винителните и дателните форми натоварват флексията на името с функцията да носи още едно значение, при тях признакът ‘зависимост’ се подлага на парадигматична неутрализация и е нерелевантен в рамките на маркираните членове на категориите ‘род’ и ‘число’, поради което тук формите за именителен и винителен падеж съвпадат. Единственият случай, в който на парадигматична неутрализация се подлагат и двата признака, въз основа на които се организира категорията ‘падеж’, е при звателните форми. При тях се наблюдава същата зависимост както между категориите ‘вокатив’ и ‘неопределеност / определеност’, тъй като, когато дадена словоформа е маркирана по някой от признаците, на базата на които се организира категорията ‘падеж’, при нея признакът ‘вокативност’ се редуцира в резултат от действието на принципа на компенсацията и обратното.

Причините за това отново трябва да се търсят във факта, че за разлика от падежните, звателните форми се отнасят не към когнитивната (познавателната), а към апелативната функция на езика. Обръщението към даден обект има за цел да привлече вниманието му с оглед извършването на някакво действие, ето защо вокативът се различава само в именителен падеж.

Категорията ‘вокатив’ се различава единствено при одушевените съществителни имена. Тъй като обаче звателните форми натоварват флексията на името с функцията да носи още едно значение в повече, дори и при тези имена признакът ‘вокативност’ се подлага на парадигматична неутрализация и е нерелевантен в рамките на маркираните членове на морфологическите категории ‘падеж’, ‘число’ и ‘род’ – винителен и дателен падеж, множествено число, среден род, а до голяма степен и при женски род.

Тъй като категорията ‘число’ е по-базисна от категорията ‘род’, при съществителните имена в рамките на единично маркираното множествено число и на двойно маркираното бройно множествено число в резултат от парадигматическа неутрализация се редуцира категорията ‘род’, като в тези случаи съответните субкатегориални значения се изразяват на семантично равнище, а не посредством формално символизиране чрез окончанието на думата в плана на израза. От друга страна обаче, като максимално маркиран член на граматическата категория ‘число’, бройното множествено число може да се проявява само в мъжки род, който е максимално немаркираният член на категорията ‘род’. Причината за това е, че в границите на маркираните членове на категорията ‘род’ (в случая женски и среден род) е възможно да се подложат на парадигматична неутрализация част от опозициите на категорията ‘число’ (в случая опозицията по признака ‘нумералност’ на категорията ‘число’) в резултат от действието на парадигматична неутрализация по принципа на компенсацията, чиято цел е да се уравни в определена степен количеството граматическа информация, носено от различните членове на парадигмата.

Фактът, че мъжки род не е семантически натоварен с маркираност по род, е причината тук да се открива още една опозиция, която не присъства при останалите – маркираните родове, тъй като е подложена на парадигматическа неутрализация. Това е категорията ‘мъжколичност’, организирана въз основа на опозицията ‘персоналност (неимперсоналност) / имперсоналност’, като немаркирани по признака ‘имперсоналност’ са съществителните означаващи лица от мъжки пол, а маркирани –

съществителните имена от женски и среден род, както и означаващите нелица съществителни от мъжки род.

След акцентирането върху основните зависимости, съществуващи между характерните за номиналната система морфологични категории в българския език, е необходимо да се обърне специално внимание и на въпроса за степента, в която основната за индоевропейските езици развойна тенденция – тази към намаляване на средното количество информация, носено от граматическите морфеми, в границите на запазването на най-общите особености на флективния морфологичен тип, е постигнала целта си да отстрани или поне да намали съществуващото противоречие между предимно едноморфемния характер на флексията и голямото количество граматическа информация, която тя носи, в рамките на анализираната именна парадигма. От представения по-горе матричен модел е видно, че форми от типа *раб* са немаркирани по всички признаци, т.е. те са семантически максимално ненатоварени от гледна точка на морфологичните категории, в следствие от което при тях не се наблюдава действие на принципа на компенсацията, а от формална гледна точка те се характеризират с липсата на окончание. Формите от типа *бор*, макар и маркирани по признака ‘имперсоналност’, също се отличават с липса на флексия, тъй като този признак е нерелевантен за маркираните родове. Формите от типа *раба*, *раби*, *рабе*, *борове*, *жена*, *жени*, *чедо* и *чедата* са маркирани по един от признаците, на базата на които се организират категориите ‘род’, ‘падеж’, ‘вокатив’ или ‘число’, и имат флексия, а формата *раба* (*рабът*) е маркирана по признака ‘идентифицираност’ и се отличава с наличието на полуаглютинативен формант. Формите от типа *рабатого* (*рабаток*), *рабите*, *бора* (*борът*), *боровете*, *жената*, *жените*, *чедото* и *чедата* са маркирани по два признака, но значението на категорията ‘род’, ‘число’ или ‘падеж’ се носи от флексията, докато значението на категорията ‘неопределеност / определеност’ се носи от полуаглютинативния формант, т.е. тук отново една морфема носи само един положителен семантичен товар. При формата *рабу* положителните диференциатори са два, но тя е маркирана само от гледна точка на категорията ‘падеж’. Подобна е ситуацията при формите от типа *рабутому*. При тях, макар да са тройномаркирани, флексията е носител само на значението ‘дателен падеж’, докато категорията ‘неопределеност / определеност’ се символизира на формално равнище посредством полуаглютинативния формант. По-различно е положението при формата за бройно множествено число *бора*, при звателната форма *жено*, както и при винителната форма *женъ* и дателната форма *чеду*. Те също са маркирани по два признака, но единият от тях не е идентифицираността и

следователно при тези форми отсъства полуаглютинативен формант, който да поеме част от граматическата натовареност. Разглежданите форми обаче също следва да бъдат определени като адекватни за структурата на езика, защото отговарят на изискването за иконичност в приоритетното отношение, т.е. иконичност по отношение на морфологичната доминанта на езиковия тип, тъй като разнотипността и полифункционалността на окончанието е белег за флективност. Тази специфика на флексията е и причина в парадигмата на съществителните имена в част от българските говори да се пазят дори тройно и четворно маркираните членове. Така например формите от типа *женътъ* са тройномаркирани, но значението на категорията 'неопределеност / определеност' се носи от полуаглютинативния формант, т.е. посредством окончанието се символизира на формално равнище отново само две морфологични категории. Тройно маркирани, но от гледна точка само на две граматически категории са и формите от типа *работ, бору, бором, жени, женам* и *чедам*. При четворномаркираните форми от типа *работъм, борутому, боромтъм, женитуй (женитохи), женамтъм, чедутому* и *чедамтъм* флексията е натоварена да символизира на формално равнище значението на две морфологични категории, докато значението 'определеност' се носи от полуаглютинативния формант.

В заключение бихме искали да отбележим, че в резултат от действието на принципа на компенсацията и наличието на определителен член с полуаглютинативен характер в парадигмата на съществителните имена в съвременния български език до голяма степен е постигната основната цел на тенденцията за развой към аналитизъм да отстрани или поне да намали съществуващото противоречие между предимно едноморфемния характер на флексията и голямото количество граматическа информация, която тя носи. Максималният брой граматически категории, които се символизира на формално равнище чрез нея, е две, а това отговаря на изискването за иконичност в приоритетното отношение, т.е. иконичност по отношение на морфологичната доминанта на езиковия тип, тъй като разнотипността и полифункционалността на окончанието е белег за флективност. От друга страна, наличието на аглютинативни черти спомага за повишаване на степента на дискредитизация на граматическата информация на формално равнище при флективните езици, което е същността на основната развойна тенденция в историята на индоевропейските езици, защото, както бе споменато и по-горе, по този начин се постига по-висока степен на изоморфизъм на структурата на означаващите по отношение на структурата на означаваните. В този смисъл тук следва да се търси и

причината за устойчивостта на категорията ‘неопределеност / определеност’ на промените, настъпили с течение на времето в езика, както и за относителното му незасягане от действието на принципа на компенсацията.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ:

От представения анализ на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ от семантична и формална гледна точка въз основа на богат лингвистичен материал както от книжовния език, така и от диалектите, разположени в границите на българската лингвистична територия, става ясно, че:

1. Наличието на категорията ‘неопределеност / определеност’ е част от основните типологични особености на българския език, отделяща го от останалите славянски езици и сближаваща го с балканските (ареално сближаване) и с редица от езиците на Западна Европа (типологично сближаване), от които пък българският език се отличава по задпоставеността на определителния член – характерологична черта, която представлява балканизъм, съществуващ и в румънски и албански, но срещащ се също в скандинавските езици, както и в арменски език. От друга страна обаче появата на детерминирана номинална парадигма, както и силното редуциране на падежната система при имената, изключително богатото развитие на композираните глаголни форми, аналитичния начин на изразяване на инфинитива с да-конструкция и сравнителната и превъзходната степен с частици при имена, глаголи и наречия, удвояването на допълнението в изречението и редица други нетипични за славянското езиково семейство характерологични черти, са обединяващи за всички български говори лингвистични явления, поради което въз основа на тях се определят границите на българското езиково землище, т.е. границите на разпространение на езика.

2. Появата на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ е резултат от иманентен за българския език развой, породен от принадлежността му към флективния лингвистичен тип, спецификата на чиято морфологична доминанта се изразява в стремеж към максимално обособяване на частите на речта от частите на изречението (като по този начин те се превръщат в чисто морфологични категории от лексико-граматически тип) и създаване на флексията. Тя обаче става причина за появата на противоречие между структурата на плана на израза и структурирана на плана на съдържанието, породило основната развойна тенденция в тях – тенденция към намаляване на средното количество граматична информация, която могат да носят граматичните морфемии в границите на запазването на най-общите особености на флективния тип. Съвременния си вид разглежданото граматично явление в българския език дължи на комбинираното действие на нейните две основни проявления – тенденцията за развой към аналитизъм и навлизането на аглутинативни

черти в лингвистичната система. Върху темповете на този развой от вътрешносистемен характер влияят допълнителни фактори като скоростта, с която се извършват промените в системата на даден език в цялост, както и съприкосновението с езиците на асимилираните тюркски народности от предтурския период (прабългари, печенеги и кумани), като от значение е не толкова интензивността и продължителността на езиковия контакт, колкото типологията на споменатите лингвистични системи. Поради аглутинативния си характер наличието на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ спомага за повишаване на степента на дискредитизация на граматическата информация на формално равнище в рамките на детерминираната номинална парадигма, защото по този начин се постига по-висока степен на изоморфизъм на структурата на означаващите по отношение на структурата на означаваните. В този смисъл тук следва да се търси и причината за нейната устойчивост на промените, настъпили с течение на времето в езика, както и за относителното ѝ незасягане от действието на принципа на компенсацията.

3. Анализът на богат диалектен материал от говорите, разположени в границите на българската езикова територия, в които се откриват съхранени различни етапи от историческия развой на разглежданото лингвистично явление, позволява да бъдат направени и някои важни изводи относно структурата и състава на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’. Той недвусмислено показва, че няма основания да се говори за наличието на неопределителен член в анализираната лингвистична система, тъй като употребата на лексемата *един* е задължителна само когато тя е единствен изразител на значението ‘обособеност на предмета от множеството в ситуацията’, но има факултативна употреба, ако тази семантика е зададена в контекста, т.е. нейното значение не е морфологизирано, поради което тя следва да се характеризира като синтактичен, а не като морфологичен определител на името и не бива да бъде включвана в състава на разглежданата граматична категория.

За разлика от българския книжовен език, където детерминираната номинална парадигма е едночленна, на диалектно равнище се пазят два вида тройни системи за членуване. Първата от тях е характерна за някои от родопските говори (югоизточни по тип) и се отличава с наличието на консонанти *-т*, *-н*, *-с* в състава на определителния член, а втората е типична за моравските и за някои от пограничните диалекти, за областта Гора, както и за част от крайните северозападни, същинските и крайните югозападни български говори, разположени в географската област Македония, и е специфична поради появата на съгласни *-т*, *-н*, *-в* в

структурата на членния формант. Съхраняването на това морфологично явление в две толкова крайни точки на българското езиково землище, в добавка към факта, че тройното членуване е типично за старобългарския език (вж. Милетич 1901; Цонев 1895; Трифонов 1931; Курц 1957; Гълъбов 1962, Мирчев 1978 и др.), представлява важно доказателство за общобългарския му характер. Така представеният разгърнат вариант на морфологичната категория се изгражда въз основа на три семантични признака ‘идентифицираност’, ‘пространствено ситуиране (пространствена определеност)’ и ‘недалеченост (близост)’ на обекта на изказването (съотнесено към говорещия), като поради наличието на логическа обвързаност между тях (‘близост’ $\subset$ ‘пространствено ситуиране (пространствена определеност)’ $\subset$ ‘идентифицираност’), довела до появата на празни подкласове, броят на граматичните субкатегории не е осем, както би следвало да се очаква, а едва четири. Съответно в рамките на тричленната система за символизиране на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ на формално равнище нулевият член е максимално немаркирания елемент на парадигмата, членният формант с консонант *-т* е единично маркиран по признака ‘идентифицираност’, този със съгласна *-н* в състава си е двойно маркиран по признаците ‘идентифицираност’ и ‘пространствено ситуиране’, а определителният член с консонант *-с* (*-в*) е маркиран и по трите признака, като значението му включва диференциаторите ‘идентифицираност’, ‘пространствена ситуираност’ и ‘близост’. Доколкото обаче езиковото съзнание отчита като семантичен товар (като единици граматическа информация) само позитивните (системоформиращи) диференциатори, би следвало да се очаква първоначално от състава на определената парадигма да бъде отстранен формалният показател за идентифицираност, характеризиращ се с наличието на консонант *-с* (*-в*) в състава си, теза, която се потвърждава например от появата на двойни членни форми (*-та, -на / -то, -но*) при същ. и. от маркираните ж. и ср. р. в мървашкия и чечкия говор в Драмско. Едва след това е възможно и редуцирането на членния формант със съгласна *-н*. На горепосочения развой на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ се дължи и фактът, че от синхронна гледна точка преобладаващата част от говорите, разположени върху българското езиково землище, както и българският книжовен език, се характеризират с наличието на едночленна система за членуване, която е организирана само въз основа на противопоставянето по семантичния признак ‘идентифицираност’. При това маркираният член на разглежданата тук морфологична категория носи значението ‘идентифицираност’, което на формално равнище се символизира

посредством определителния член, докато немаркираният член (означен в плана на изреча с липса на формален показател за детерминираност) в позиция на противопоставяне с маркирания член означава 'неидентифицираност' (видово значение), а в позиция на неутрализация не изразява експлицитно нито 'идентифицираност', нито 'неидентифицираност', и значението му се изравнява с общото основание за сравнение (родово значение). С това обаче промените в анализираната парадигма на имената на диалектно равнище не приключват, тъй като в рамките на едночленната детерминирана номинална парадигма съгласната *-т* от състава на формалния показател за символизиране на идентифицираност в рамките на членуваната форма на съществителните от мъжки род единствено число, завършващи на консонант, която вече не се възприема от езиковото съзнание като противопоставяща се на съгласните *-н* и *-с* (*-в*), а затруднява изговора на съответното членувано име, също отпада. При това гласната в състава на члена, дублиращата носената от номиналната флексия граматическа информация, поема и символизирането на значението определеност в рамките на словоформата. Такива са преобладаващата част от диалектите, характеризиращи се с едночленна система за означаване на идентифицираност на формално равнище.

4. Определителният член в българския език произлиза от задпоставените показателни местоимения – клитики, които, поради слабата си позиция, анафоричната си употреба и липсата на словно ударение, могат да бъдат прикрепяни към предходното име, с което образуват единна фонетична цялост. Тъй като спецификата на семантиката им е не указването на даден предмет или лице, а на формулираното по-рано понятие за тях, в края на старобългарския и през среднобългарския период от развоя на езика те постепенно напълно изгубват показателното си значение и стават изразители на определеността на предмета, към названието на който се отнасят, т.е. превръщат се във формални показатели за детерминираност. Определителният член в българския език обаче също се отличава със своя специфика: прибавя се след последната морфема (флексията) и така словоформата получава няколко граматически афикса, като групов определител стои в края на първата дума от номиналната група, но я модифицира изцяло, притежава собствена флексия и др. Ето защо в настоящата разработка той се определя като полуаглутинативен формант – формант, а не морфема, защото реално е двуморфемен (изключение представлява единствено краткия определителен член при съществителните от мъжки род, единствено число), и полуаглутинативен, а не аглутинативен (защото словоформата, в

състава на която е включен, се характеризира с полиморфемност, което е белег на аглутинация), тъй като вокалът в състава му дублира по своята функция флексията на името, което при класическия тип аглутинация, където морфемите са еднозначни и еднотипни, не би се допускало. Особено важно доказателство в подкрепа на тази теза представляват българските говори, характеризиращи се със запазено детерминирано номинално склонение.

Спецификата на определителния член, изразяваща се в това, че гласната в състава му дублира граматическата информация, носена от словната флексия, става причина на диалектно равнище, където ограниченията на узуса отпадат, да бъде възможно изпадането на окончанието на думата, намираща се в препозиция спрямо него. Явлението е характерно за цялата българска езикова територия и обхваща маркираните членове на номиналната парадигма (съществителните от женски и среден род в единствено число, както и множествено число при трите граматични рода).

5. Видът на формалния показател за символизиране на детерминираност в българския език се намира в пряка зависимост от рода на съществителното, неговия словен завършек, семантиката и функцията му в изречението. В това отношение книжовният език има сравнително ограничен инвентар (срв.: **-ъм** (в случаите, когато съществителното изпълнява в изречението ролята на подлог, сказуемно определение или приложение, поясняващо съществителното име от мъжки род в единствено число, което е подлог) / кратък член **-ъ** (графично изобразявани като **-ъм** / **-а**, респ. **-’ам** / **-’а**) – при имената от мъжки род, завършващи на съгласна в единствено число; **-ма** – за женски род, единствено число или мъжки род, единствено число, завършващи на **-а** или **-’а**; **-мо** – при всички имена от среден род, както и тези от мъжки род, завършващи на вокал **-о**, **-у** или **-е**, в единствено число; **-ме** – за множествено число, ако формата има окончание **-е** или **-и**, или **-ма**, ако завършва на **-а** или **-’а**). На диалектно равнище обаче се наблюдава много по-голямо разнообразие. Това се дължи на поредица от фактори, като наличието на тройната система за символизиране на детерминираност на формално равнище в най-архаичната част от българските говори, липсата на характерното за книжовния език противопоставяне пълен / кратък определителен член (в зависимост от синтактичната функция на името) при съществителните от мъжки род в единствено число на диалектно равнище, отразяването (поради липса на ограничения от узуса) в структурата на определителния член на всички фонетични промени, настъпващи със старобългарската

ерова гласна в процеса на езиковия развой, както и редица фонетични явления като редукция, елизия и мн. др.

Поради наличието на старобългарската задна ерова гласна в състава на членния формант при завършващите на съгласна имена от мъжки род, единствено число (от стб. показ. мест. тѣ), която с течение на времето претърпява редица фонетични промени в различните части на българското езиково землище, най-голяма вариативност се наблюдава именно тук (срв.: **-ѣт** (с фонетични варианти **-ѣт** и **-ѣт**), **-ѣ** (с фонетични варианти **-ѣ** и **-ѣ**), **-ѣт** (**-от**, **-от**, **-ут**), **-ѣ** (**-о**, **-о**, **-у**), **-ат**, **-а**, **-ѣт** (**-ет**), **-ѣ** (**-е**)). Към тях следва да се прибавят също и **-та** (**-та**, **-тъ**) – за отличаващите се с флексия **-а** (**-а**) и **-то** (**-то**, **-ту**) за притежаващите окончание **-о**, **-у**, **-е** съществителни в рамките на детерминираната сингуларна парадигма на имената от мъжки род, окончаващи на гласна. Много по-близо до характерния за книжовния език инвентар от формални показатели за символизиране на определеност, с помощта на които се формира тяхната детерминирана парадигма в единствено число, стоят съществителните от женски род, завършващи на вокал, които се членуват само с член **-та** (с фонетични варианти **-та**, **-тъ**), както и тези от среден род, за които е характерен единствено член **-то** (с фонетични варианти **-то**, **-ту**). Далеч по комплициран е проблемът за символизирането на детерминираност на формално равнище в единствено число при съществителните от женски род, завършващи на съгласна. При тях в по-голямата част от българските диалекти определителният член произлиза от именителна форма на старобългарското показателно местоимение за женски род та (съвр. форма **-та**). В останалите говори използваният при формиране на определената парадигма на съществителните от ж.р. ед.ч. членен формант по произход е от генерализираната винителна форма на същото местоимение тѣ (съвр. форми **-тъ** (**-тъ**, **-те**), **-то** (**-то**, **-то**, **-ту**), **-та** (**-та**, **-тъ**), **-те** (**-те**)). Следва се подчертаче също така, че поради смесването на родовете, започнало при съществителните от ѝ-склонение още в края на старобългарската епоха, имената от типа *сол*, *вечер* – *солта*, *вечерта* се членуват с член **-тът** (респ. **-тат**, **-тот**) в част от рупските диалекти. Освен това, поради формалното си изравняване със съществителните от мъжки род, довело до пълно преминаване към него, в единични рупски и погранични диалекти, в областта Гора, както и в някои от крайните северозападни и същинските югозападни български говори, разположени в географската област Македония, имената от женски род, завършващи на съгласна, формират определената си парадигма с помощта на членен формант за мъжки род **-ѣт** (респ. **-от**, **-ут**, **-ат** и вар.). Що се отнася до детерминираната плурална номинална парадигма и тук диалектният

инвентар от формални показатели за символизиране на определеност е много по-богат и разнообразен от книжовния, като при това в повечето случаи също важи правилото, че съществителните имена, чиито словоформи в множествено число завършват на *-е* или *-и*, се членуват с помощта на определителен член *-те (-ти)*, а тези, окончаващи на *-а (-'а)* – съответно член *-та (-тъ)*. Успоредно с това обаче съществува и самостоятелен вид членен формант *-ти* (произлязъл пряко от именителната форма *тн* за мъжки род в множествено число на старобългарското показателно местоимение *тъ*), характерен единствено за моравските и пограничните говори, за крайните югозападни по тип костурски и корчански диалекти и за говора на областта Гора. В рамките на определената плурална парадигма на съществителните от мъжки и женски род на диалектно равнище (за разлика от книжовния език) функционира и член *-то*, който е характерен предимно за имена със събирателно значение, но под тяхно влияние се среща и при съществителни, които нямат такъв нюанс в семантиката си. Инвентарът от формални показатели за детерминираност на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ се увеличава още повече и поради факта, че, в резултат от произхода си от показателното местоимение *тъ*, *та*, *то*, *ти* и своята двуморфемност, в най-архаичните български диалекти (предимно рупски по тип, но също така и при моравските и пограничните диалекти, както и при крайните северозападни, същинските и крайните югозападни български говори от географската област Македония) определителният член се употребява и склонен (напр.: *чилѣканок*, *комѣток*, *можѣток* (м.р. ед.ч. в.п.); *чилѣкутому*, *чилѣкунуму*, *чилѣкусуму* / *чилѣкутум*, *чилѣкусум*, *чилѣкунум*, *пòпутуму*, *дàскалутуму*, *гòвѣдàрутуму*, *мòжусуму* / *мòжусум* (м.р. ед.ч. д.п.); *òтнѣси крàвѣтòрхи лòгун’*, *глàвѣнѣцѣнòрхи ртнѣли гиздѣло*, *а пак бàбѣтòрхи — корпà*, *нивѣстѣтòрхи* / *нà нивѣстàтà* (ж.р. ед.ч. д.п.); *дѣтѣсòк*, *дѣтѣнòк* (ср.р. ед.ч. в.п.); *мѹлѣтуму*, *дѣтѣтуму*, *мòмчѣтуму*, *мòмчѣтум* (ср.р. ед.ч. д.п.); *д’ѣвѣрѣмсѣм*, *учѣтѣлѣмсѣм*, *синувѣмсѣм* (м.р. мн.ч. д.п.); *жѣнѣмсѣм*, *жѣнѣмнѣм*, *жѣнѣмсѣм*, *нивѣстѣмнѣм* (ж.р. мн.ч. д.п.); *мѹлѣмсѣм*, *мѹлѣмнѣм*, *мѹлѣмтѣм* (ср.р. мн.ч. д.п.) – родопските говори; *косàчàтòгà*, *Ивàнàтòгà*, *вѹкàтòгà*, *мѹжàтòгà* (м.р. ед.ч. в.п.) – Трънско; *офчàрàтòгà*, *пàлàтàтòгà*, *свекрàтòгà*, *човѣкàтòгà*, *пàлàшàтòгà*, *свекрàтòгà* *кумàтòгàтà*, *вълкàтòгàтà*, *офчàрàтòгàтà* (м.р. ед.ч. в.п.); *кумàтугуту*, *вълкàтугуту*, *барàбуту*, *баштуту*, *владѣкуту* (м.р. ед.ч. д.п.); *бѹлкуту*, *бѹр’уту*, *другàркуту*, *жѣнѹту*, *колѣруту*, *болѣстѹ*, *вечертѹ*, *вартѹ*, *гнойтѹ* (ж.р. ед.ч. в.п.) – Годечко; *учѣтел’àтòгà*, *бригадѣратòгà*, *кумàтòгà*, *офчàрàтòгà*, *мѹжàтòгà*

(м.р. ед.ч. в.п.); *белѣшкѹту, чѣркѹту, даскаліѹцѹту, дрѣйѹту, жєнѹту* (ж.р. ед.ч. в.п.) – Царибродско; *цѣротѹму, дїѣволотѹму, пѹпотѹму* (м.р. ед.ч. д.п.); *кѹчетѹму, магѣретѹму* (ср.р. ед.ч. д.п.) – Костурско; *волѣтога, петлѣтога, коњѹ вога* (м.р. ед.ч. в.п.) – Кривопаланечко и др.).

6. Всеки от посочените видове членни форманти, както и техните фонетични варианти, функционират пълноценно в детерминираната номинална система на диалекти, разположени както източно, така и западно от ятовия изоглосен пояс, което е категорично доказателство за единството на българския език. Едновременно с това обаче прави впечатление, че ареалите на разпространение на даден определителен член в определените парадигми на различните типове съществителни имена, макар и характеризиращи се с идентични морфологични характеристики, не съвпадат. Причината за това следва да се търси в действието на поредица от фонетични фактори в тях.

Такъв например е случаят с номиналните класове от типа *бръг, град – брега, града; брегът, градът и ден, сън – деня, съня; денят, съня*, включващи едносрични съществителни имена от мъжки род единствено число. Основата на името, от която се образува втората от посочените определени парадигми, завършва на палатален консонант, който се пази в преобладаващата част от българските говори. Макар и в значително по-ограничен брой случаи, съществителните от разглеждания тип обаче могат да се характеризират с наличието на твърда съгласна в краесловие. Явлението е типично за най-западната част на българското езиково землище (т.е. за моравските, пограничните, крайните северозападни, някои от северозападните, преобладаващата част от същинските югозападни, както и крайните югозападни български говори), като на изток ареалът му на разпространение е ограничен от линията Белоградчик – Берковица – Сливница – София – Гоце Делчев – Петрич – Кукуш (в рамките на разглежданата област единствено в Корчанско мекостта на съгласната преди члена се пази). То се среща и в източните по тип говори, обхващайки част от балканските (в Тетевенско, Карловско (южно от Карлово), Пазарджишко и Пловдивско), подбалканските (в Чирпанско, Старозагорско, Новогагорско, южно от Сливен и Ямболско), родопските (в Асеновградско и Крумовградско) и тракийските (в Тополовградско, Елховско, южно от Бургас, Свиленградско, Лозенградско, Одринско, Бабаескийско, Узункюпрійско, Силивренско, Гюмюрджинско, Люлебургаско, Чатаалджанско и част от малоазийските говори) диалекти, като в границите на ареала палаталността на съгласната в разглежданата позиция се пази в единични села северно от Харманли, северно от Одрин и

североизточно от Лозенград. Наличието на палатална съгласна непосредствено преди члена при имената от типа *ден, сън – деня, съня; денят, съня* влияе върху фонетичния облик на вокала в състава му, като става причина за изнасянето на мястото на учленение на старобългарската задна ерова гласна по-напред в устната кухина и превръщането ѝ в преден вокал. Ето защо за пълно съвпадение на оформящите се ареали на разпространение на различните членни форманти с тези на съществителните от типа *бряг, град – брега, града; брегът, градът*, където гласната е в позиция след твърда съгласна, и поради това рефлексът на старобългарския заден еров вокал е ясно изразен, незасегнат от фонетични промени, не може да се говори. Прави впечатление например, че тройният членен формант *-ѡт (-от)* при разглежданата група имена в границите на родопските говори се употребява върху по-малка територия в сравнение с тази на същия член при съществителните от типа *бряг, град – брега, града; брегът, градът*. Освен това част от тези диалекти (в селата Ситово, Пловдивско; Върбина и Ерма река, Маданско; Кутела и Виево, Смолянско; Стрижба и Аврен, Крумовградско и Мугла, Девинско; както и в Западноардинско, Западнозлатоградско и областта Ропката) се характеризират с рефлекс *-ѣ (-ѐ)* на стб. *-ъ*, който не се среща в разглеждания ареал при съществителните от типа *бряг, град – брега, града; брегът, градът*. В границите на анализираната палатална парадигма под влияние на меката съгласна в препозиция членен формант *-ѣт (-ет)* се среща в странджанските говори (във вариант с *-ѣт*), както и в единични селища в Тетовско и Гостиварско, а член *-ѣ (-е)* е характерен не само за тетевенския и еркечкия диалект, при които рефлекс *ѣ* на старобългарската задна ерова гласна се определя като типологична особеност, отличаваща ги от останалите български говори, но и за някои мизийски, балкански, запаदनорупски, родопски и югозападнобългарски говори, т.е. в случая ареалът на разпространение на посочените видове определителен член отново е по-широк.

За разлика от определените сингуларни парадигми на съществителните от мъжки род от типа *бряг, град* и от типа *ден, сън*, отличаващи се с употребата на голямо разнообразие от членни форманти в границите на запаदनорупските и родопските говори, при членуването на имената от типа *вол, ръкав* почти безизключително се използва определителен член с рефлекс *-ъ* на старобългарската задна ерова гласна, а проявата на най-широко разпространения в горепосочените случаи в разглежданата група говори формален показател за определеност с вокал *-о* се стеснява до Девисилите, Крумовградско и с. Костандово, Велинградско. Подобно ограничаване на разнообразието от членни

форманти в западнорупските и родопските говори се наблюдава и в рамките на определената парадигма на съществителните от типа *път, говедар*, които обаче се характеризират с наличие на палатален консонант в краесловие, поради което най-често срещаният определителен член в разглеждания случай има рефлекс *-ĕ (e)* на задната старобългарска ерова гласна, а ареалът на разпространение на разглежданото явление достига на юг до Драмско, Валовишко и Зиляховско. Обединяващ двата анализирани номинални подкласа е и фактът, че при тях отсъства големият ареал с рефлекс *-a* на *-ъ*, обхващащ част от същинските югозападни (южно от Мездра, в Ботевградско, Етрополско и Елинпелинско) и балканските (в Пазарджишко и Панагюрско) говори. Причината за разглежданите лингвистични явления в случая следва да се търси в това, че и при съществителните имена от типа *вол, ръкав*, и при тези от типа *път, говедар*, словното ударение се носи от основата на думата. Поради слабата позиция на вокала в състава на определителния член рефлексът на задната ерова гласна при тях не е ясно изразен, което води до някои фонетични промени, настъпващи в гласежа *ѹ*. Тези промени са особено интересни в случаите на наличие на палатален консонант непосредствено преди формалният показател за определеност.

При изграждане на членуваната плурална парадигма на съществителните от мъжки род за символизиране на определеност на формално равнище се употребяват основно формантите *-те* (намиращ се по-близо до късното старобългарско и среднобългарското състояние по отношение на своя състав) и *-то* (вносящ оттенък на събирателност (обобщителност) в семантиката на словоформата). Въз основа на тяхното разпределение българската езикова територия се разделя най-общо на два големи ареала. Сравнително ограничена по размер е територията, върху която се среща определителен член *-те* при съществителното *гост*. Анализираното явление се наблюдава в голям североизточен ареал, очертан от линията Никопол – Ловеч – Карлово – Пловдив – Самоков – Елин Пелин – Дупница – Девин – Валовища – Смолян – Чирпан – Свиленград – Одрин – Хавса – Малко Търново – Елхово – Бургас, както и в голям западен ареал, обхващащ моравските и някои от пограничните диалекти, както и част от крайните северозападни, същинските и крайните югозападни български диалекти от географската област Македония, намиращи се на запад от линията Белградчик – Трън – Крива паланка – Велес – Прилеп – Битоля – Кайляр. При името *сноп* североизточният ареал на разпространение на членен формант *-те* е по-разширен на юг, като обхваща Ардинско и района северно от Гюмюрджина, а западният ареал включва също и обширна вариантна зона, която се отличава с успоредна

употреба в разглеждания случай на определителен член **-то** и обхваща северозападните и същинските югозападни български говори в Ботевградско и южно от Елин Пелин. При останалите номинални парадигми, характеризиращи се с разглежданите морфологични характеристики, горепосочената вариантност на членните форманти не се наблюдава. Разпространението на формалния показател за определеност **-те** в множествено число при съществителното **мъж** очертава плътен ареал, обхващащ същинските и крайните югозападни български говори, разположени западно от линията Кайляр – Прилеп – Крива паланка, както и диалектите, разположени на север от линията Крива паланка – Радомир – Дупница – Пловдив – Чирпан – Стара Загора – Казанлък – Габрово – Елена – Сливен – Бургас, като при това прави и значително отклонение на юг, включвайки голяма част от родопските и западнорупските българските говори. Такива са и тракийските говори в Елховско и Одринско. При определената плурална парадигма на съществителното **кон** и на имената от типа **вол, син, град и винар, косач, ръкав, гълъб** горепосоченият ареал се разширява значително както в границите на крайните и същинските югозападни български говори, така и в тракийските диалекти.

Членуването на съществителните имена от мъжки род множествено число с помощта на членен формант **-ти** се среща при съществителните **гост, мъж и кон**, както и при имената от типовете **вол, син и винар, косач, ръкав, гълъб**. То е характерно изцяло за западни по тип говори, тъй като при тях, поради отсъствие на подобно фонетично явление в системата им, наличието на такъв формален показател за определеност не може да се обясни с редукцията **е > и**. Това дава основание да се счита, че в случая става дума за самостоятелен членен формант, а не за фонетичен вариант на член **-те**. Ареалът му на разпространение обхваща моравските и част от пограничните диалекти (употребяван самостоятелно или успоредно с член **-те**). Анализираният лингвистично явление е характерно също за областта Гора, както и за крайните югозападнобългарски по тип корчански и костурски говор. То се намира в тясна връзка с появата на окончание **-и** за множествено число при горепосочените номинални парадигми.

На диалектно равнище много съществителни успоредно с обикновената си плурална форма имат и втора – събирателна, характеризираща се с наличието на флексия **-а**. Това предопределя появата и на определителен член **-та** при имената **кон** (във Воденско), **мъж** (в Неготинско, Кавадарско, както и в селата Миланово, Лакатник, Бов и Осеновлаг, Свогенско) и **сноп** (в Костурско, Кайлярско и западно от Воден).

Както бе споменато по-горе, тъй като в единствено число членуването на съществителните имена от женски род, завършващи на гласна, става единствено с помощта на членен формант **-та**, класификацията на диалектите, разположени в границите на българската езикова територия, става в зависимост от това дали при формирането на тяхната определена парадигма се използва именителна или генерализираната винителната форма на името. В случая това лесно може да бъде определено, тъй като в рамките на разглеждания номинален клас словният акцент се носи предимно от окончанието на думата. Силната позиция на вокала-флексия е и причината да бъде ясно изразен рефлексът на старобългарската задна носова гласна, на която завършва генерализираната винителна форма, служеща като основа, към която се прибавя членният формант при изразяването на детерминираност на формално равнище при съществителните от анализирания тип в част от българските говори. Така представената специфика на разглеждания подклас съществителни от женски род в единствено число е от изключителна важност при анализа на морфологичната категория 'неопределеност / определеност' на диалектно равнище, тъй като, от една страна, дава обяснение на голямото разнообразие от флексии, откриващи се в границите на българската езикова територия в рамките на разглежданата номинална парадигма, а, от друга, способства за класификацията на диалектите от гледна точка на тяхната архаичност, която се извършва основно според характера и произхода на словоформата, използвана като основа при изграждане на определената парадигма на съществителните от разглеждания тип. При по-архаичните диалекти членният формант се прикрепя към именителна форма, а сред говорите, при които се използва генерализирана винителна форма в рамките на определената парадигма на съществителните от женски род, най-близо до късното старобългарско и среднобългарското състояние по отношение на вида на тази словоформа се намират диалектите, които имат рефлекс **-ъ** на старобългарската задна носова гласна, на която завършва тя. Определената парадигма на съществителните от типа **жена, мома – жената, момата** не се изгражда въз основа на тяхната основна форма в няколко малки ареала, разположени на изток от ятовия изоглосен пояс, като от тях с рефлекс **-ъ** на стб. ж от генерализираната винителна форма, с помощта на която се образува определената парадигма на разглеждания тип съществителни, се отличават единични мизийски говори, както и част от родопските, балканските, западнорупските, тракийските и странджанските диалекти, рефлекс **-ѣ** на -ж се наблюдава в някои от западнорупските говори (в Гоцделчевско и северно от Драма (успоредно с генерализирана винителна

форма с рефлекс **-ѷ**)), а в говора на селата на север от ваниантната зона в Севернодрамско се наблюдава рефлекс **-Ė** на **ж**. При съществителните имена от типа **вода, глава** ареалът на разпространение на рефлекс **ж > ѷ** значително се разширява, тъй като разглежданото лингвистично явление се среща не само в мизийските и странджанските, както и част от балканските, родопските, западнорупските и тракийските диалекти, които са източни по тип, а и в северозападните говори. Същото явление се наблюдава и при рефлекс **ж > ѱ**, който в разглеждания случай е по-широк в рамките на родопските говори, обхващайки Девинско, Смолянско и Маданско, както и при рефлекс **ж > Ė**, който тук се появява и в тетевенския и еркечкия говори (това е тяхна типологична особеност, отличаваща ги от останалите български диалекти). Подобно е разпределението на членните форманти в границата на българската езикова територия и при определената парадигма на съществителните от типа **главня, земя**. За нея обаче е характерно, че ареалът на разпространение на образуването на членуваната от именителната словоформа се разширява в мизийските и тракийските диалекти (за сметка на генерализираната винителна форма на имената с рефлекс **ж > ѷ**). Освен това следва да се отбележи, че тук, поради смекчаване на вокала в състава на членния формант под влияние на предходната палатална съгласна, рефлекс **-Ė** на стб. **-ж** има най-широк ареал на разпространение, тъй като освен горепосочените области обхваща също родопския по тип говор в Девесилите, Крумовградско, както и някои мизийски (в Шуменско и Преславско (във вариант с **-ѷ**) и източно от Провадия), балкански (западно от Дряново и Трявна) и тракийски (северозападно от Гюмюрджина, източно от Чорлу и североизточно от Чаталджа) диалекти. Палаталността на предходната фонема става причина и за появата в анализирания номинален клас на още два вида гласни в позиция пред членния формант, които не са характерни за определената парадигма на съществителните от типа **жена, мома** и **вода, глава**, отличаващи се с идентични морфологични характеристики, но и с наличието на непалатален консонант пред флексията. Така например в някои мизийски (в Русенско и Тутраканско), балкански (в Никополско, Павликенско, южно от Севлиево и в Горнооряховско (където успоредно с генерализираната винителна се използва и именителната форма на имената)), родопски (в Ропката и западно от Ардино), странджански (южно от Малко Търново), тракийски (в Дедеагачко, Узункюприйско, източно от Бунархисар, Мидийско, югоизточно от Гюмюрджина и част от малоазийските говори) и западнорупски (във Валовишко, Сярско, Драмско, Зияховско) диалекти рефлексът на стб. **ж** е **-Ė** (**Ė**), а селищата южно от Нови пазар се отличават с наличие на словно окончание **-и**,

дължащо се на смесването *е / и*, породено от общия рефлекс *ê* на старобългарските заден носов вокал и ятова гласна.

За определената плурална парадигма на съществителните имена от женски род е характерна употребата само на два вида формални показатели за символизиране на детерминираност *-те* и *-то* в рамките на българската езикова територия. При това ареалът на разпространение на втория от тях е силно териториално ограничен. Така например при съществителните от типа *глава, жена – главите, жените* в българските диалекти член *-то* се среща единствено в Долнопреспанско и то във вариант с *-те*. При останалите номинални класове с анализирани морфологични характеристики разглежданото явление, макар и характерно за по-голям брой български диалекти, е също слабо разпространено. В рамките на определената парадигма на имената от типа *овца – овцете* то се среща в малък източен ареал, обхващащ някои балкански (източно от Пловдив), родопски (източно от Асеновград, в с. Настан, Девинско и селата Дебращица и Црънча, Пазарджишко, Розово и Равногор, Пещерско, Дорково и Костандово, Велинградско), тракийски (в Първомайско, Димитровградско, Хасковско, в селата Ялягюню и Ейлягюню, Малгарско и Урумбегли и Гонгара, Бунархисарско, източно от Дедеагач и в малка част от малоазийските диалекти) и западнорупски (в Гоцделчевско и в Драмско (успоредно с член *-то*)) диалекти, докато от западните по тип говори се проявява единствено в Кукушко. Обратно на това символизирането на определеност на формално равнище с помощта на член *-то* при съществителните *ръка* и *нога* в множествено число е по-широко разпространено в диалектите, разположени на запад от ятовия изогlossen пояс. То се среща в същинските югозападни български говори в Кюстендилско, Ихтиманско, югозападно от Радомир, западно от Дупница, северно от Благоевград, западно от Сандански, западно от Петрич и в крайните югозападни по тип кукушки и воденски диалекти.

При съществителните от среден род детерминираната сингуларна парадигма се образува единствено с помощна на определителен член *-то*, а плуралната – обикновено чрез член *-та*. Изключение от това представляват имената, назоваващи двойки телесни органи. Особено интересни в това отношение са членуваните форми за множествено число на думите *коляно, крило* и *рамо*. Тяхната специфика в различните български говори за целта да се използват различни словоформи или различаващи се по произход именни основи води до употребата на различни видове членни форманти, тъй като определящ при избора на формален показател за определеност, както вече бе посочено, е словният завършек. При представянето на начина на образуване на плуралната

членувана форма на съществителните имена *коляно*, *крило* и *рамо* като намиращи се най-близо до късното старобългарско и среднобългарското състояние в това отношение следва да се определят диалектите, при които формалният показател за определеност се прикрепя не към старата форма за множествено число на разглежданите имена, а към тази за старобългарското двойствено число, морфологична категория, която се е запазила най-дълго при думите, означаващи естествени двойки телесни органи. И тъй като в случая старобългарските форми за двойствено число на тези съществителни завършват на *-ъ* (срв.: *колънъ*, *крилъ*, *раменъ*), вокал, чийто застъпник в съвременния български език е гласната *-е*, то като формален показател за архаичност в рамките на определената парадигма за множествено число на разглежданите имена се приема наличието на член *-те*, с помощта на който се символизира определеност на формално равнище при завършващите на *-е* / *-и* съществителни в плурал. Поради сравнително ранното отпадане на субкатегорията ‘двойствено число’ от българската морфологична система обаче той се характеризира с относително тесен ареал на разпространение. При съществителните *коляно* и *крило* разглежданият членен формант обхваща част от мизийските (източно от Русе, Силистренско, Поповско, Омуртажко, Провадийско, Новопазарско, Добричко, Тутраканско, Шуменско, Преславско, южно от Търговище, Варненско и Кубратско), балканските (в Никополско, Свищовско (като източно от Свищов успоредно се употребява и член *-та*), Ловешко, Павликенско, Великотърновско (където успоредно се употребява и член *-та*), Троянско, Тетевенско, Севлиево, Дряновско, Еленско, Габровско, Тревненско, Котелско, Панагюришко, Карловско и Казанлъшко (успоредно с член *-та*)), подбалканските (в Чирпанско, Старозагорско, Новопазарско (успоредно с член *-та*), Сливенско (източно от Сливен във вариант с член *-та*) и Ямболско), тракийските (западно от Силиврия и в Елховско) диалекти и в западнорупския говор на село Зарово, Солунско, всички те източни по тип, както и в част от северозападните диалекти (в Оряховско, Плевенско, Луковитско и Червенобрежко). Ареалът на разпространение на членен формант *-те* при съществителното *рамо* в множествено число се разширява на запад, като обхваща не само голяма част от северозападните говори (във Видинско (като южно от Видин успоредно се употребява и форма със формален показател за определеност *-та* и запазен рефлекс *-ѣ* на старобългарското окончание за двойствено число при п-основи *-ѣ*), Кулско, Ломско, Монтанско, Берковско, Оряховско, Белослатинско и Луковитско), но и пограничния по тип белградчишки диалект и принадлежащия към същинските югозападни български говори врачански диалект.

7. В сравнение с българския книжовен език, където в резултат от ограниченията на нормата при съществителните (с някои малки изключения) не се наблюдава вариативност на основата или морфологичната характеристика на думата при запазване на семантиката ѝ, а членуваната словоформа се образува задължително от именителната форма на името, на диалектно равнище се наблюдава по-голямо разнообразие и в това отношение. Така например кодифицираната като норма в книжовния език палаталност на консонанта в краесловие, отразена във вида на членния формант, при образуване на детерминираната парадигма на съществителните, принадлежащи към някой от следните словни класове: *ден, сън – деня, съня; денят, съня; път, говедар – пътят, говедарят, пътя, говедаря; кон – конете; винар, косач – винарят, косачат, винаря, косача; главня, земя – главнята, земята* и др., често се губи западно (а в някои случаи и източно) от ятовия изогlossen пояс. В границите на българската езикова територия членуването в единствено число на съществителните имена от женски род, завършващи на гласна, става единствено с помощта на член *-та*, но, докато при по-архаичните диалекти членният формант се прикрепя към именителна форма, при останалите за целта се използва генерализирана винителна форма на името. Принадлежащите към старобългарското *й*-склонение съществителни от женски род на диалектно равнище проявяват вариативност по отношение на тази граматична характеристика, като в преобладаващата част от българските говори принадлежат към феминалната номинална парадигма, но в малка група предимно източни по тип диалекти, под натиска на зародилата се много рано в езика тенденция към прегрупиране на имената съобразно с техния граматичен род (фиксирана в паметниците още от XVII-XVIII в.) са преминали към мъжки род. При изграждането на определени парадигми на съществителните *коляно, крило, рамо* и *теле* в различните български говори се използват различни словоформи или различаващи се по произход именни основи (срв.: *колене, криле, рамене* (колѣнѣ, крилѣ, раменѣ) – стб. дв. ч. / *колена, крила, рамена* (колѣна, крила, рамена) – мн. ч.; *теле* (пѣ-основи *тѣла* – теле, *јо*-основи *тѣльць* – телец), а вместо приетата в книжовния език лексема *крак*, на юг от линията Белоградчик – Берковица – Своге – Е. Пелин – западно от Пазарджик – Асеновград – Първомай – Димитровград – Харманли – Свиленград – Одрин – южно от Бургас се използва думата *нога* (примерите в това отношение могат да бъдат умножени).

8. При детайлния анализ на диалектния материал от цялото българско езиково землище се налага изводът, че намиращият се най-близо до

късното старобългарско и среднобългарско състояние вид на съответната парадигма е най-широко разпространен на диалектно равнище и обикновено е кодифициран като норма в книжовния език. Така например като най-архаичен се определя рефлекс **-ъ** на старобългарската задна ерова гласна в състава на членния формант (от стб. пок. мест. тъ) при завършващите на съгласна съществителни от мъжки род, единствено число, който е характерен за преобладаващата част от българските говори, разположени както на изток, така и на запад от ятовия изогlossen пояс. Същото заключение е валидно и за ареалите на разпространение на членните форманти: **-та** (стб. пок. мест. та), прикрепен към номиналната основа на съществителното от женски род, единствено число; **-то** (стб. пок. мест. то) при съществителните от среден род, единствено число; **-те** (стб. пок. мест. тѣ) при съществителните от мъжки и женски род, множествено число и **-та** (стб. пок. мест. та) – при среден род в плурал.

9. До интересни изводи се достига и в резултат от анализа на определената сингуларна парадигма на съществителните имена от женски род, завършващи на гласна. В книжовния език тя се формира от тяхната именителна форма, характеризираща се единствено с наличието на окончание **-а** (**-’а**), към която се прибавя съответно определителния член, но на диалектно равнище при анализирания номинален подклас се наблюдава много по-голямо разнообразие от флексии, което е пряк резултат от образуването на детерминираната словоформа на съществителното в част от българските говори от генерализираната му винителна форма, окончаваша на **ж**, т.е. в случая става дума за различни рефлексии на тази старобългарска задна носова гласна. Като се има предвид способността на формалния показател за определеност в българския език да се адаптира морфологически, а отчасти и фонетически към словния завършек, след който се прикрепя, би следвало да се очаква това разнообразие от словни окончания да доведе до появата на множество показатели за символизиране на детерминираност на формално равнище. Фактът, че това не става, а имената от женски род, завършващи на гласна, се членуват в единствено число само с помощта на член **-та** в границите на цялото българско езиково землище, е показателен относно времето на поява на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ в тази подсистема на езика, както и представлява сериозно доказателство против твърденията за наличие на вокална хармония при избора на членен формант.

10. Както в българския книжовен език, така и на диалектно равнище, морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ се редуцира единствено в рамките на звателните форми. От своя страна, вокативът,

който не се различава при маркираните субкатегории множествено число, среден род, а до голяма степен и при женски род и при означаващите нелица съществителни от мъжки род, тъй като символизирането му на формално равнище натоварва флексията на името с функцията да носи още едно значение в повече (затова и причината за постепенното му ограничаване в съвременния български език следва да се търси не толкова във влиянието на западноевропейските езици, а преди всичко в действието на тенденцията за развой към аналитизъм) също се превръща в нерелевантен за парадигмата на съществителните имена признак в рамките на членуваните форми. Наличието на описаните взаимоотношения между анализираните две морфологични категории се дължи на факта, че те са много сходни, тъй като и в двата случая обектът е известен на говорещия, като разликата е единствено в това, че посредством вокатива глаголният субект цели да направи означения със звателната форма обект свой съкомуникатор, т.е. обръщението се отнася към апелативната функция на езика, докато определените форми нямат подобна функция, а категорията 'неопределеност / определеност', както и всички останали морфологични категории в съвременния български език, принадлежи към неговата когнитивна (познавателна) функция. Тъй като двете граматически значения обслужват две различни езикови функции, в този случай не може да се говори за съществуване на йерархия между категориите, затова и действието на принципа на компенсацията не е еднопосочно. Ако целта на говорещия в конкретната комуникативна ситуация е да привлече вниманието на слушателя и да го покани да стане негов съкомуникатор, т.е. когато апелативната функция има водеща роля в рамките на дадено изказване, фактът, че обектът на това изказване е познат за отправителя на съобщението, се превръща във второстепенен, нерелевантен белег и категорията 'неопределеност / определеност' се редуцира под действието на принципа на компенсацията. Обратно, когато говорещият няма за цел да привлече вниманието на потенциален съкомуникатор, а става дума единствено за предаване на определена информация, тогава съобщението принадлежи към когнитивната функция на езика и признакът 'вокативност' става нерелевантен за него, а категорията 'вокатив' се неутрализира под действието на принципа на компенсацията. Принадлежността на определените и звателните форми към различни езикови функции е и причината в български да съществуват две толкова близки по своята семантика морфологични категории, без това да влиза в противоречие с основната развойна тенденция, определяща развитието на езиковата система.

11. Както в книжовния език (макар и в ограничена степен), така и на диалектно равнище (и то в много по-висока степен), значението 'определеност' може да бъде изразено не само чрез анализирания в изложението до тук морфологичен способ, но и на синтактично равнище с помощта на един особен тип номинални конструкции, изградени от показателно местоимение и съществително име (в определена или неопределена форма). Тяхната спецификата се изразява в тясната обвързаност на граматичното значение на номиналната фраза като цяло с категорията 'неопределеност / определеност'. При това намиращото се на второ място в разглеждания тип езикова конструкция име не може да се определи като обособена част на стоящото пред него местоимение, защото между тях няма пауза, а двата елемента са тясно свързани помежду си, като логическата натовареност на втория член е по-силна. Разглежданото синтактично явление е по-типично за западните български говори, но се среща и източно от ятовия изоглосен пояс предимно в по-архаичните диалекти. Като се има предвид и произходът на формалния показател за определеност на морфологично равнище от показателните местоимения, логично се налага изводът, че анализираният тип именни конструкции отразява един по-ранен етап от развоя на езика, когато определителният член е в процес на формиране и не се е наложил в българската езикова система като единствен формален показател за детерминираност, а с тази функция все още се употребяват и предпоставени показателни местоимения, които не са изгубили напълно своето демонстративно значение.

12. На широката разпространеност и функционалността на именните конструкции, изградени от показателно местоимение с детерминиращо значение и нечленувана форма на съществителното, се дължи липсата на морфологична категория 'неопределеност / определеност' в говорът на с. Ново село, Видинско, както и по-слабата фреквентност на употребата на задпоставния определителен член в моравските диалекти.

13. Българският книжовен език и говорите, разположени в границите на разглежданата лингвистична територия, до голяма степен са тъждествени от гледна точка на лексикално-семантичния и синтактичния аспект на морфологичната категория 'неопределеност / определеност'. Въпреки това обаче следва да се отбележи, че на диалектно равнище, където ограниченията на узуса отпадат, употребата на членувани форми е по-широка, като са възможни и някои недопустими от гледна точка на книжовната норма употреби (напр.: членуването на лични имена, презимена, фамилии, индивидуални названия на животни, географски названия и др.).

14. Подробният анализ на начина на функциониране на морфологичната категория ‘неопределеност / определеност’ на диалектно равнище недвусмислено показва, че, въпреки привидното многообразие от изграждащи я елементи, единството на българския езиков континуум се запазва ненакърнено и от тази гледна точка. Направеният в този смисъл извод се подкрепя от лингвогеографските данни от цялата българска езикова територия, които по категоричен начин потвърждават, че лингвистични явления като употреба на всеки от видовете морфологични показатели за определеност и типовете системи за членуване, запазването на палаталния консонант в края на номиналната основа в рамките на членуваната парадигма на определени класове съществителни имена, проявата на лингвистични явления като елизията на флексията в позиция пред членния формант, еквивалентност на проявите на лексикално-семантичния и синтактичния аспект на анализираната морфологична категория и символизирането на детерминираност на синтактично равнище с помощта на специфична номинална конструкция, съставена от местоимение и съществително име (в членувана или нечленувана форма), са типични за българските говори от всички основни диалектни типове, обособени в границите на разглежданото лингвистично землище.

ЛИТЕРАТУРА:

Александров 1998: *А. Александров*, Вокална хармония при членуването на съществителните имена в българския език. В: Помагало по българска морфология. Имена, Изд. „Алтус”, библиотека „Академика”, Ш.

Андрейчин 1944: *Л. Андрейчин*, Основна българска граматика. С.

Андрейчин 1958: *Л. Андрейчин*, Из въпросите и практиката на членуването в българския книжовен език. – Сп. „Бълг. ез.”, кн. 1, С.

Андрейчин и др. 1964: *Л. Андрейчин, Н. Костов, Е. Николов*, Български език за институтите за начални учители. С.

Андрейчин и др. 1977: *Л. Андрейчин, К. Попов, Ст. Стоянов*, Граматика на българския език. С.

Андрейчин 1979: *Л. Андрейчин*, Лексикологията – наука за речниковия състав. – В: „Помагало по българска лексикология”, Изд. „Наука и изкуство”, С.

Антонова-Василева 1993: *Л. Антонова-Василева*, Говорът на с. Волак, Драмско (Морфология на именната система). – В: Изследвания по македонския въпрос, кн. 2 „Проблеми на българския език в Македония”, С.

Антонова-Василева 2009: *Л. Антонова-Василева*, Употреба на определени форми на съществителните имена в български и албански език и проблемите на техния превод (*Përdorimi i formave të përcaktuara të emrave në gjuhën bullgare krahasuar me gjuhën shqipe dhe problemet e përkthimit të tyre. Konferencë shkencore me përfaqësi ndërkombëtare “Përkthimi: Gjuhë dhe kulturë”* Tiranë, 2009) – Доклад от Международна конференция „Превод, език и култура”, Тирана, Албания – 2009.

Антонова-Василева и др. 2011: *Л. Антонова-Василева, Г. Митринов*, Речник на българските говори в Южните Родопи, Драмско и Сярско., Изд. Институт за български език, С.

Антонова-Василева и др. 2012: *Л. Антонова-Василева, И. Гаравалова*, Мястото на лингвогеографията при проучването на отличителните особености на българския език. – В: Списание на БАН, кн. 6, С.

Арх. БДА: Архив за Български диалектен атлас при Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.

Арх. БДР: Архив за Български диалектен речник при Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН.

Ахманова 1966: *О. С. Ахманова*, Словарь лингвистических терминов. М.

Балан 1899: *А. Т. Балан*, Българска граматика за долните класове на средните училища, кн. 1, Пловдив.

Балан 1940: *А. Т. Балан*, Нова българска граматика. С.

Балан 1978: *А. Т. Балан*, Българско склонение. – В: Помагало по българска морология. Имена., Изд. „Наука и изкуство”, С.

Байчев 1984: *Б. Байчев*, Еркечкият диалект в проучванията на Любомир Милетич и днешното състояние на говора (с оглед на някои фонетични особености) – Сп. „Бълг. език”, кн. 1, С.

БДА 1964: Български диалектен атлас. Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч.П. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд. на БАН, С.

БДА 1966: Български диалектен атлас. Североизточна България. I. Карти. Ч.П. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд. на БАН, С.

БДА 1975: Български диалектен атлас. Югозападна България. I. Карти. Ч.П. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд. на БАН, С.

БДА 1981: Български диалектен атлас. Северозападна България. I. Карти. Ч.П. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив), Изд. на БАН, С.

БДА. ОТ. ВЧ: к. № 1: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Встъпителна част., Изд. на БАН, 1981, С.

БДА 2001: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч I-III. Фонетика. Акцентология. Лексика. (Авт. колектив), Книгоизд. къща „Труд”, С.

БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. Морфология. (Авт. колектив) – подготвен за печат.

Белич 1905: *А. Белич*, Дијалекти источне и јужне Србије. Београд.

Бернщайн 1948: *С. Б. Бернщайн*, Учебник болгарского языка. М.

БЕР 1999: Български етимологичен речник. Т. 5 „падеж - пуска”, АИ „Проф. М. Дринов”, С.

Берон 1824: *П. Берон*, Буквар с различни поучения. Брашов.

Богдановић 1979: *Недељко Богдановић*, Говори Бучума и Белог потока. – В: „Српски дијалектолошки зборник. Говори Бучума и Белог Потока.”, кн. XXV, Институт за српскохрватски језик, Београд.

Божков 1964: *Р. Божков*, Двойната членна форма в трънския говор. – В: ИИБЕ, т. 11, С.

Божков 1984: *Р. Божков*, Димитровградският (Царибродският) говор. – В: ТБД, т. 12, Изд. БАН, С.

Божков 1986: *Р. Божков*, Български диалектен атлас. Северозападните български говори в Царибродско и Босилеградско. Част 1. Карти. Част 2. Статии. Коментари. Показалци., Изд. БАН, С.

Божкова 1962: *Зл. Божкова*, Принос към речника на софийския говор. – В: БДПМ, т. 1, Изд. БАН, С.

Бояджиев 1969: *Т. Бояджиев*, Речник на говора на с. Съчанли, Гюмюрджинско. – В: БДПМ, т. 6, Изд. БАН, С.

Бояджиев 1970: *Т. Бояджиев*, Значение и употреба на числителното един в рупските говори. – В: ИИБЕ, т. XIX, С.

Бояджиев 1970: *Т. Бояджиев*, Из лексиката на с. Дервент, Дедеагачко. – В: БДПМ, т. 5, Изд. БАН, С.

Бояджиев 1973: *Т. Бояджиев*, Окончание за множествено число -ища в българския език. – В: Сб. „Славистични изследвания“, т. 3, Изд. „Наука и изкуство“, С.

Бояджиев 1979: *Т. Бояджиев*, Говорът на тракийските преселници в с. Орешник, Елховско. – В: БДПМ, т. 9, Изд. БАН, С.

Бояджиев 1991: *Т. Бояджиев*, Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия., Изд. “Св. Кл. Орхидски”, С.

Бояджиев и др. 1998: *Т. Бояджиев, Ив. Куцаров, Й. Пенчев*, Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис. (Учебник за студенти от филологическия факултет и педагогическите институти)., Изд. къща „П. Берон“, С.

Брьондал 1943: *V. Bröndal*, Structure et variabilité des systèmes morphologiques. – В: *Essais de linguistique générale*, copenhagen, 1943.

Вакарелска 2002: *Д. Вакарелска - Чобанска*, Самоковският говор. – В: Трудове по БД и ИБЕ, т. 1, Изд. БАН, С.

Вачева-Хотева и др. 2000: *М. Вачева-Хотева, Сл. Керемидчиева*, Говорът на с. Зарово, Солунско., Изд. „Мултипринт“, С.

Велчева 1963: *Б. Велчева – Бояджиева*, Към въпроса за изчезването на тричленните показателни системи в българския език - В: Славистичен сборник, С.

Велчева 1964: *Боряна Велчева*, Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. – В: ИИБЕ, т. X, С.

Виденов 1978: *М. Виденов*, Годечкият говор. – В: ТБД, т. 10, Изд. БАН, С.

Видоевски 2000: *Б. Видоевски*, Костурско-корчански говори. – В: “Текстови од дијалектите на македонскиот јазик.”, Скопје.

Витанова 1986: *М. Витанова*, Говорът на с. Еникьой (Кръстополе), Ксантийско (ръкопис).

Витанова 2002: *М. Витанова*, Неопределителни и отрицателни местоименни форми, образувани с един в рупските говори. – Сп. „Бълг. реч”, № 2, стр. 46-50, С.

Витанова 2005: *М. Витанова*, Неопределителни местоименни форми в българските диалекти. – Сп. „Бълг. реч”, № 3, стр. 77-84, С.

Вукадиновић 1996: *Вилотије Вукадиновић*, Говор Црне Траве и Власине. – В: „Српски дијалектолошки зборник. Српски призренски говор I (Гласови и облици).”, кн. XLII, Институт за српскохрватски језик, Београд.

Гаравалова 2003: *И. Гаравалова*, Школата на натуралната морфология и българската морфологична система., Изд. “Сема РШ”, С.

Гаравалова 2005: *И. Гаравалова*, Действието на принципа на компенсацията в рамките на категориите ‘вокатив’ и ‘неопределеност / определеност’ при съществителните в съвременния български език - Сб: *Littera scripta manet*, УИ “Св. Кл. Охридски”. С.

Гаравалова 2004б: *И. Гаравалова*, За организацията на морфологичната категория ‘вокатив’ и характера на т.нар. звателни форми в съвременния български книжовен език – Сп. „Бълг. ез.”, кн. 2-3, стр. 137-142, С.

Гаравалова 2006: *И. Гаравалова*, Действието на принципа на компенсацията в рамките на парадигмата на съществителните имена в съвременния български език. - В: Сб. “Политики на различието, езици на близостта”, УИ “Св. Кл. Охридски”, С.

Георгиев 1952: *Вл. Георгиев*, Опит за периодизация на историята на българския език. – В: ИИБЕ, т. II, С.

Георгиев 1967: *Ст. Георгиев*, Лексико-морфологична модификация на първичното числително един в съвременния български език. – Сп. „Бълг. ез.”, кн. 2, с. 117, С.

Георгиев 1980: *Ст. Георгиев*, За съдбата на пълния член в съвременния български книжовен език. – В: Год. СУ “Св. Кл. Охридски”. ФСФ, N 74, № 3, С.

Георгиев 1991: *Ст. Георгиев*, Българска морфология., Изд. „Абагар”, В. Т-во.

Герджиков 1983: *Г. Герджиков*, Тенденцията към аналитизъм – определение, метод за измерване, причини, следствия. – Сп. „Съпост. езикознание”, VIII, № 5, С.

Герджиков 1984а: *Г. Герджиков*, Преизказването на глаголното действие в българския език., С.

Герджиков 1984б: *Г. Герджиков*, Развоят към аналитизъм и стратификацията на граматическата система. – (ръкопис).

Герджиков 1987: *Г. Герджиков*, Неравномерният ход на развоя към аналитизъм в различните звена на системата и неговите причини – Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 2. История на българския език., С.

Герджиков 1990: *Г. Герджиков*, Развоят на индоевропейските езици към аналитизъм и някои всеобща типологически зависимости. – Сп. „Съпост. езикознание”, XV, № 4-5, С.

Герджиков 1997: *G. Gerdjikov*, Die Gesetze der grammatischen Paradigmata und die morphologische Typologie der Sprachen. – Сп. „Съпост. езикознание”, XXII, № 2, С.

Герджиков 1999: *Г. Герджиков*, Критериите за насоката на субординацията между членовете на граматическите опозиции. – Сп. „Съпост. езикознание”, № 1, С.

Герджиков 2000а: *Г. Герджиков*, *Отношения между членами языковых корреляций*. – Сп. „Съпост. езикознание”, кн. 1, С.

Герджиков 2000б: *Г. Герджиков*, Организация на многочленните морфологически парадигми. – Сп. „Ез. и литература”, кн. 1, С.

Гилин 1998а: *Р. Гилин*, Морфологична класификация на определителния член в българския език. – В: Помагало по българска морфология. Имена. (Съст. Ал. Александров, Р. Русинова), Изд. „Алтос”, библиотека „Академика”, Шумен.

Гилин 1998б: *Р. Гилин*, За класификацията на определителния член в българския език като окончание. – В: Помагало по българска морфология. Имена. (Съст. Ал. Александров, Р. Русинова), Изд. „Алтос”, библиотека „Академика”, Шумен.

Гинина и др. 1966: *Ст. Гинина, Цв. Николова, Л. Сакизова*, Учебник болгарского языка для иностранцев., С.

Гинина 1998: *Ст. Гинина*, Изразяване на категорията неопределеност на имената в съвременния български език. – В: Помагало по българска морфология. Имена. (Съст. Ал. Александров, Р. Русинова), Изд. „Алтос”, библиотека „Академика”, Шумен.

Горов 1962: *Г. Горов*, Странджанският говор. – В: БДПМ, т. 1, Изд. БАН, С.

Господинкин 1921: *Д. Господинкин*, Трънчанитъ и трънският говор. – В: Известия на Семинара по славянска филология, кн. IV, С.

Граматака 1993: *И. Буюклиев, В. Георгиев, А. Давидов, И. Добрев, Е. Дограмаджиева, И. Дуриданов, Р. Златанова, Св. Иванчев, П. Илчев, А. Минчева и Д. Мирчева*, Граматака на старобългарския език (Фонетика, морфология, синтаксис), АИ – БАН, С.

Граматика на СБКЕ 1993: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 2. Морфология. (Авт. колектив), АИ – БАН, С.

Гълъбов 1950: *Ив. Гълъбов*, За члена в български език. – В: Известия на народния музей, т. 1, Бургас.

Гълъбов 1962: *Ив. Гълъбов*, Проблемът за члена в български и румънски език., С.

Гълъбов 1970а: *Л. Гълъбов*, Говорът на с. Доброславци, Софийско. – В: БДПМ, т. 5, Изд. БАН, С.

Денчев 1970б: *В. Денчев*, По-особени думи и изрази в говора на с. Бракница, Поповско. – В: БДПМ, т. 5, Изд. БАН, С.

Денчев 1979: *В. Денчев*, Речников материал от говора на преселниците от с. Чанакча, Чаталджанско, в Шумен. – В: БДПМ, т. 9, Изд. БАН, С.

Деспотски 2009: *Ф. Деспотски*, Речник на говора на село Логодеж, Благоевградско., Изд. „Мултипринт“, С.

Джамбазов 1978: *П. Джамбазов*, За същността на определителния член в съвременния български език. – Сп. „Бълг. ез.“, XXVIII, кн. № 5, С.

Дограмаджиева 1973: *Ек. Дограмаджиева*, Членни форми в Банишкото евангелие, среднобългарски паметник от края на XIII в. – Сп. „Бълг. ез.“, кн. 1-2, с. 90-93, С.

Докле 2007: *N. Dokle*, Rečnik Goranski (Nashinski) – Allbanski. Pečatnica Naukini Akademiji „Prof. Marin Drinov“, Sofia.

Думев 1943а: *В. Думев*, Воденският говор. – Сп. „Мак. преглед“, № 3, С.

Думев 1943б: *В. Думев*, Воденският говор. – Сп. „Мак. преглед“, № 4, С.

Дуриданов 1956: *И. Дуриданов*, Към проблема за развоя на българския език от синтетизъм към аналитизъм. – В: Годишник на СУ, Филологически факултет, т. 51, С.

Дуриданов 1983: *И. Дуриданов*, Пътят на българския език от синтетизъм към аналитизъм. – В: Христоматия по история на българския език (съставители А. Давидов, Ив. Харалампиев, М. Дамянова), С.

Евстатиева 1969: *Д. Евстатиева*, Лексиката на с. Тръстеник, Плевенско. – В: БДПМ, т. 6, Изд. БАН, С.

Зидарова 1998а: *В. Зидарова*, Референциален аспект на определеността и неопределеността в съвременния български език. – В: Помагало по българска морфология. Имена. (Съст. Ал. Александров, Р. Русинова), Изд. „Алтус“, библиотека „Академика“, Шумен.

Зидарова 1998б: *В. Зидарова*, За някои особености в плана на изразяване на категорията определеност – неопределеност (към лингвистичната типология на определителния член). – В: Помагало по

българска морфология. Имена. (Съст. Ал. Александров, Р. Русинова), Изд. „Алтус”, библиотека „Академика”, Шумен.

Иванов 1932: *Д. Иванов*, Гевгелийският говор., Изд. “П. Глушковъ”, С.

Иванов 1972: *Й. Иванов*, Български диалектен атлас. Български говори в Егейска Македония. Т. 1. Драмско, Сярско, Валовишко и Зияховско. Част 1. Карти. Част 2. Статии. Коментари. Показалци., Изд. БАН, С.

Иванов 1977: *Й. Иванов*, Българските преселнически говори. – В: ТБД, т. 9, Изд. БАН, С.

Иванов 1990: *Й. Иванов*, Има ли в българския език двойно членуване? – В: Сп. „Бълг. език”, кн. 4, С.

Иванчев 1957: *Св. Иванчев*, Наблюдения върху употребата на члена в български език. – Сп. „Бълг. ез.”, кн. 6, С.

Иванчев 1978: *Св. Иванчев*, Към въпроса за вокатива. – В: Приноси към българското и славянското езикознание., С.

Иванчев 1983: *Св. Иванчев*, За появата и функционирането на определителния член. – Сп. „Съпост. езикознание”, VIII, 1983, кн. 3, С.

Илчев 1962: *Ст. Илчев*, Към ботевградската лексика. – В: БДПМ, т. 1, Изд. БАН, С.

Јахић 1983: *Цевад А. Јахић*, Ловачка лексика и фразеологија у рогатичком крају. – В: „Српски дијалектолошки зборник. Расправе и грађа.”, кн. XXIX, Институт за српскохрватски језик, Београд.

Кабакчиев 1990: *Кр. Кабакчиев*, Отново за разновидностите на неопределеността в българския език: концептуална неадекватност, терминологична непоследователност и други проблеми. – Сп. „Съпост. езикознание”, кн. 6, С.

Кабакчиев 1992: *Кр. Кабакчиев*, Видът в английски език., С.

Кабасанов 1956: *Ст. Кабасанов*, Говорът на с. Момчиловци, Смолянско. – В: ИИБЕ, т. IV, С.

Кабасанов 1964: *Ст. Кабасанов*, Особености на показателните местоимения и на тройното членуване в някои родопски говори. – В: ИИБЕ, т. 11, С.

Калканджиев 1838: *П. Калканджиев*, Българска граматика., С.

Каневска – Николова 2006: *Е. Каневска – Николова*, Тройното членуване в родопските говори., УИ “П. Хилендарски”, Пловдив.

Каневска – Николова 2007: *Е. Каневска – Николова*, Доминирането на третата членна морфема (с елемент -н) в родопските говори – фреквентност или универсалия? – В: Сб. „Филологични и методологични изследвания. BADANIA FILOLOGICZNE I METODYCZNE”, Смолян – Люблин. Smolyan – Lublin.

Касаткина 2008: *Розалия Ф. Касаткина*, Артикли, предартикли и псевдоартикли в славянских языках. – В: „Славянское языкознание. Международный съезд славистов. Доклады российской делегации”, с. 305–321, Москва.

Керемидчиева 1993: *Сл. Керемидчиева*, Говорът на Ропката (Родопска граматика). Изд. “Microprint”, С.

Керемидчиева 2007: *Сл. Керемидчиева*, Копривщица – история и език., Изд. „Мултипринт”, С.

Керемидчиева и др. 2012: *Сл. Керемидчиева, А. Кочева, Л. Василева, К. Първанов, З. Сертова, И. Гаравалова, Р. Чернева*, Еркеч – паметта на езика. Традиции и устойчиви тенденции в един архаичен български говор – говора на с. Еркеч (днес Козирино), Поморийско., Изд. „Мултипринт”, С.

Китипов 1970: *П. Китипов*, Речник на говора на с. Енина, Казанлъшко. – В: БДПМ, т. 5, Изд. БАН, С.

Книжица 1970: Книжица за народа. Книжка пръва., Пловдивъ, Русчюкъ, Велесъ.

Ковачев 1970: *Н. Ковачев*, Речник на говора на с. Кръвеник, Севлиево. – В: БДПМ, т. 5, Изд. БАН, С.

Ковачев 1968: *Ст. Ковачев*, Троянският говор. – В: БДПМ, т. 4, Изд. БАН, С.

Колев 1967: *Н. Колев*, По-особени думи в говора на с. Страхилово, Свищовско. – В: БДПМ, т. 3, Изд. БАН, С.

Конески 1981: *Бл. Конески*, Граматика на македонскиот јазик., Скопје.

Конеска 1951: *М. Конеска*, Мариовскиот говор., Скопје – Скопје.

Косеска и др. 1990: *В. Косеска – Тошева, Г. Гаргов*, Българско-полска съпоставителна граматика. Т. 2. Семантичната категория определеност / неопределеност., Изд на БАН, С.

Костов 1939: *Н. Костов*, Българска граматика., С.

Кочев 1970: *И. Кочев*, Гребенският говор в Силистренско. – В: ТБД, т. 5, Изд. БАН, С.

Кочева-Лефеджиева 2012: *А. Кочева-Лефеджиева*, За народната основа на старобългарския език., Изд. „Буквица”, С.

Кръпова 2000: *И. Кръпова*, Лекции по езикознание., Изд. „Сема 2001”, Пловдив.

Курц 1957: *J. Kurz*, Към въпроса за възникването на члена в български език. – В: ИИБЕ, т. V, С.

Кънчев 1968: *Ив. Кънчев*, Говорът на с. Смолско, Пирдопско. – В: БДПМ, т. 4, Изд. БАН, С.

Кювлиева и др. 1970: *В. Кювлиева, К. Димчев*, Речник на Хасковския градски говор. – В: БДМП, т. 5, Изд. БАН, С.

Лакова 1983: *М. Лакова*, Семантика на въпросителните местоименни думи в съвременния български книжовен език във връзка с категорията определеност / неопределеност. – В: ИИБЕ, т. 25, С.

Лакова 1997-98: *М. Лакова*, Категорията неадефинитност / адефинитност или категорията „определеност / неопределеност” – Сп. „Бълг. език”, кн. 1, С.

Лакова и др. 1998: *М. Лакова, Г. Гаргов*, За категорията определеност / неопределеност като семантико-прагматична категория. – В: Помагало по българска морфология. Имена. (Съст. Ал. Александров, Р. Русинова), Изд. „Алтус”, библиотека „Академика”, Шумен.

Mazon 1936: *André Mazon*, Documents contes et chansons slaves de l'albanie du sud”. Paris, LIBRAIRIE DROZ – In: BIBLIOTHEQUE D'ETUDES BALKANIQUES, vol 5.

Маринска 1991: *Р. Маринска*, Девесилския говор. Фонетика и морфология., С.

Маслов 1952: *Ю. Маслов*, О морфологических средствах современного болгарского языка. – В: Ученые записки Ленинградского университета, № 156, Сер. филол. наук, вып. 15, Ленинград.

Маслов 1956: *Ю. Маслов*, Очерк болгарской грамматики., М.

Маслов 1971: *Ю. Маслов*, Членные формы болгарского литературного языка с точки зрения лингвистической типологии. – В: Исследования по славянскому языкознанию. Сборник в честь шестидесятилетия профессора С.Б. Бернштейна., Москва.

Маслов 1982: *Ю. Маслов*, Граматика на българския език., С.

Мечев 1965: *К. Мечев*, Особени думи и изрази в Еленския говор. – В: БДМП, т. 2, Изд. БАН, С.

Милетич 1887: *Л. Милетич*, Членът в българския език. – ПС, кн. 21-22, С.

Милетич 1889: *Л. Милетич*, Източнобългарските говори., Изд. БАН, С.

Милетич 1901: *Л. Милетич*, Членът в български и руски език. – В: СБНУ, XVIII, С.

Милетич 1908: *Л. Милетич*, Копривщенския дамаскин. – В: „Български старини”, т. II, С.

Мирчев 1932: *К. Мирчев*, Източномакедонското и родопско боедин, словенско (п)obeden и зап. слав. žandý - žaden. – В: Сп. „Мак. преглед”, г. VIII, кн. 2, С.

Мирчев 1978: *К. Мирчев*, Историческа граматика на българския език., Изд. “Наука и изкуство”, С.

Митринов 2011: *Г. Митринов*, Южнородопските български говори в Ксантийско и Гюмюрджинско., Фондация ВМРО, С.

Младенов 2011: *Асен Младенов*, Трънските думи. Речник на регионалния говор., ДТМ ИЗТОК-ЗАПАД, С.

Младенов 1966: *М. Младенов*, Ихтиманският говор. – В: ТБД, т. 2, Изд. БАН, С.

Младенов 1967: *М. Младенов*, Лексиката на Ихтиманския говор. – В: БДМП, т. 3, Изд. БАН, С.

Младенов 1969: *М. Младенов*, Говорът на Ново село, Видинско. – В: ТБД, т. 6, Изд. БАН, С.

Младенов 1971: *М. Младенов*, Из лексиката в Кюстендилско. – В: БДМП, т. 6, Изд. БАН, С.

Младенов 1990: *М. Сл. Младенов*, Има ли в българския език двойно членуване? – В: Сп. „Бълг. език“, кн. 3, С.

Младенов и Радева 1986: *М. Сл. Младенов и В. Радева*, Сборник с текстове и задачи по българска диалектология., УИ “Св. Кл. Охридски”, С.

Младенов 1939: *Ст. Младенов и Ст. Попвасилев*, Граматика на българския език., С.

Младенов 1979: *Ст. Младенов*, История на българския език., С.

Mladenova 2007: *Olga M. Mladenova*, Definiteness in Bulgarian. Modelling the Processes of Language Change. – In: Trends in Linguistics.Studies and Monographs 182, „Mouton de Gruyter”, Berlin - New York.

Момчилов 1865а: *Ив. Момчилов*, Грамматика на старобългарския езикъ по сичко-то му развитие., Г. Оряховица.

Момчилов 1865б: *Ив. Момчилов*, Сборник отъ образци за изучаванье-то на старобългарския езикъ по сичко-то му развитие., Виена.

Неделчев 1995: *Н. Неделчев*, Мизийско – балкански диалект., Изд. СУ “Св. Кл. Охридски”, С.

Панаретов 1881: *С. Панаретов*, Българска граматика., Цариград.

Пашов 1964: *П. Пашов*, По някои въпроси на българските и славянските числителни. – В: ИИБЕ, т.10, С.

Пашов 1965: *П. Пашов*, Наблюдения върху граматическия род в български и испански език (Неутрален ср.р. на българските местоимения в сравнение с испанските neutro). – В: Годишник на СУ, Филологически факултет, т. LIX, С.

Пашов 1994: *П. Пашов*, Практическа българска граматика., Изд. „Просвета”, С.

Пенчев 1987: *J. Penčev*, Uvagi o nieokreślonych grupach imiennych w języku bułgarskim. – *Studia gramatyczne bułgarsko-polskie*, tom 2. *Prace Slawistyczne*, No 59.

Петков 1974: *Ив. Петков*, Еленски речник. – В: БДМП, т. 7, Изд. БАН, С.

Попгеоргиев 1962: *С. Попгеоргиев*, Из лексиката на с. Чешнегирowo, Пловдивско. – В: БДМП, т. 1, Изд. БАН, С.

Попиванов 1962: *Г. Попиванов*, Бележки за говорите в Севлиево, Троянско и Тетевенско. – В: БДМП, т. 1, Изд. БАН, С.

Попов 1956: *К. Попов*, Говорът на с. Габаре, Белослатинско. – В: ИИБЕ, т. IV, С.

Попова 1991: *Т. Попова*, Още веднъж за членуваните форми за множествено число на съществителните от среден род от типа *пиле, момче* в българските диалекти. – Сп. „Бълг. ез.“, кн. 4, С.

Пухалев и др. 2008: *Г. Пухалев, Сл. Керемидчиева, И. Генов-Пухалева*, Казано по каменски. Етнолингвистично изследване на кв. Каменица – Велинград., Изд. къща при Лесотехнически университет, С.

Първев 1965: *Хр. Първев*, Звателните форми на собствените женски лични имена. – Сп. „Бълг. език и литература“, № 6., С.

Райтер 1967: *N. Reiter*, Der Artikel in den Balkansprachen. – В: „*Zeitschrift für Balkanologie*“, 1.

Ралев 1977: *Л. Ралев*, Говорът на с. Войнягово, Карловско. – В: БДПМ, т. 8, Изд. БАН, С.

РБЕ 2000: Речник на българския език. Т. 10., АИ „Проф. М. Дринов“ и ЕТ „Емас“, С.

Ревзин 1972: *И. И. Ревзин*, О роли коммуникативного аспекта языка в современной лингвистике. – *Вопросы философии*, 11.

Ревзин 1977: *И. И. Ревзин*, Вопросы структурно-типологического подхода к категории определенности в балканских языках. – В: *Балканский лингвистический сборник*, М.

Ревзин 1978: *И. И. Ревзин*, Структура языка как моделирующей системы., М.

Реметић 1996: *Слободан Реметић*, Српски призренски говор I. – В: „Српски дијалектолошки зборник. Српски призренски говор I (Гласови и облици).“, кн. XLII, Институт за српскохрватски језик, Београд.

Рилски 1835: *Н. Рилски*, Болгарска граматика., Крагуевце.

Рождественски 1968: *Ю. В. Рождественский*, Типология слова., М.

Стаменов 1985: *Хр. Стаменов*, За употребата на един като показател за неопределеност в българския език (в сравнение с английски) – Сп. „Бълг. език и литература“, № 3, С.

- Ръсел 1920: *R. Russel*, Introduction of Mathematical Philosophy., London.
- Сакъов 1967: *Д. Сакъов*, Принос към речника на Кукушкия говор. – В: БДМП, т. 3, Изд. БАН, С.
- Серебренников 1950: *Б. А. Серебренников*, Краткий очерк грамматики абланского языка. – В: „Краткий абланско-русский словарь”, М.
- Славски 1954: *Franciszek Slawski*, Gamatyba języka bułgarskiego., Warszawa.
- Симеонов 1960: *Б. Симеонов*, Членната форма в преходните говори. – В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски, С.
- Соболев 2009: *Андрей Н. Соболев*, О категории определенности в болгарском языке (по поводу книги Ольги Младеновой *Definiteness in Bulgarian. Modelling the Processes of Language Change*. Berlin; New York, 2007), *Zeitschrift fur Balkanologie*. Bd. 45/2. Wiesbaden, 2009. S. 228–252.
- Станков 1984: *В. Станков*, За категорията неопределеност на имената в българския език. – Сп. „Бълг. ез.”, кн. 3, С.
- Станков 1987: *В. Станков*, За семантичния инвариант на определителния член в българския език. – Сп. „Бълг. ез.”, кн. 1-2, С.
- Станков 1988: *В. Станков*, Особенности на генеричната употреба на детерминаторите за определеност/неопределеност в българския език. – Сп. „Бълг. ез.”, кн. 2, С.
- Станков 1995: *В. Станков*, Семантични особености на категорията определеност на имената в българския език. – В: Сб. „Проблеми на граматичната система на българския език”, АИ „М. Дринов”, С.
- Станков 1998а: *В. Станков*, За категорията неопределеност на имената в българския език. – В: Помагало по българска морфология. Имена. (Съст. Ал. Александров, Р. Русинова), Изд. „Алтус”, библиотека „Академика”, Шумен.
- Станков и др. 1998б: *В. Станков, М. Иванова*, За неопределените именни синтагми, изразяващи специфичност / неспецифичност. – В: Помагало по българска морфология. Имена. (Съст. Ал. Александров, Р. Русинова), Изд. „Алтус”, библиотека „Академика”, Шумен.
- Станков 1998в: *В. Станков*, За семантичния инвариант на определителния член в българския език. – В: Помагало по българска морфология. Имена. (Съст. Ал. Александров, Р. Русинова), Изд. „Алтус”, библиотека „Академика”, Шумен.
- Стб. речник 2009: Старобългарски речник. Т. 2 о-џ., Изд. „Валентин Траянов”, С.

Стоевска – Денчова 2004: *Е. Стоевска – Денчова*, Кривопаланечкият говор., Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“, Скопје, Посебни издания, кн. 42, Скопје.

Стойков 1960: *Ст. Стойков*, Говорът на с. Бешенов в Банат. – Сп. „Бълг. ез.“, кн. 2-3, С.

Стойков 1960: *Ст. Стойков*, Една основна промяна в историческия развой на българския език. – Сп. „Бълг. ез.“, кн. 3, С.

Стойков 1967: *Ст. Стойков*, Банатският говор. – В: ТБД, кн. 3, Изд. БАН, С.

Стойков 1969: *Ст. Стойков*, Програма за събиране на материали за Български диалектен атлас., Изд. БАН, С.

Стойков и др. 1971: *Ст. Стойков, М. Младенов*, Упътване за проучване лексиката на местен говор., Изд. БАН, С.

Стойков 2002: *Ст. Стойков*, Българска диалектология., АИ “М. Дринов”, С.

Стойкова 2012: *В. Стойкова*, Компютърна морфология на определителния член в българския език., УИ „Св. Кл. Охридски“, С.

Стойков и др. 1956: *Ст. Стойков, К. Костов, П. Ванкова, Г. Георгиев, Ж. Желев, А. Кирянов, Р. Новачкова, Й. Пенчев*, Говорът на с. Говедарци, Самоковско. – В: ИИБЕ, т. IV, С.

Стойчев 1970: *Т. Стойчев*, Родопски речник. – В: БДМП, т. 5, Изд. БАН, С.

Стоянов 1959: *Ст. Стоянов*, Употреба и значение на определителния член в съвременния български книжовен език. I част. Съществителни имена. – В: Год. на СУ, Филол. фак., Том. LIII, 1, С.

Стоянов 1980: *Ст. Стоянов*, Граматическата категория определеност в българския език., С.

Стоянов 1984: *Ст. Стоянов*, Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология., Изд. “Наука и изкуство”, С.

Стоянов 1987: *Ст. Стоянов*, По въпроса за наличието на неопределителен член в българския език. – Сп. „Ез. и литература“, кн. 6, С.

Стоянов 1993: *Стоянов, Ст.* Звателни форми. – В: Граматика на съвременния български книжовен език. Морфология, т. 2, БАН, С.

Стоянов 1998: *Ст. Стоянов*, По въпроса за наличието на неопределителен член в българския език. – В: Помагало по българска морфология. Имена. (Съст. Ал. Александров, Р. Русинова), Изд. „Алтус“, библиотека „Академика“, Шумен.

Стронсън 1963: *P. Strawson*, On Referring – В: „Phylosophy and Ordinary Language“, Urbana.

Субашиев 1988: *Е. Субашиев*, За някои особености на тройното членуване в смолянския градски говор. – Сп. „Бълг. ез.“, кн. 2, С.

Тодоров 1936: *Цв. Тодоров*, Северозападните български говори. – В: Сборник за народни умотворения, кн. XLI, С.

Толстой 1973: *Н. И. Тойстой*, Из наблюдений над членом-артиклем и указательным местоимением в южнославянских диалектах. – В: Симпозиум по грамматической типологии современных балканских языков. Предварительные материалы., Москва.

Тополинска 1981: *Z. Topolinska*, Remarks on the Slavic Noun Phrase. Ossolineum.

Триандафилидис 1996: *Манолис Триандафилидис*, Малка новогръзка граматика., Тесолоники.

Трифонов 1931: *Ю. Трифонов*, Към историята на членните форми в българския език. – Сп. „Макед. преглед“, VII, кн. 1, С.

Троева 2005: *М. Троева*, Централните балкански говори в светлината на лингвогеографските данни в Българския диалектен атлас. – В: Сб. „Littera scripta manet (в чест на 65-годишнината на проф. дфн В. Радева)“, УИ „Св. Кл. Охридски“, С.

Трубецкой 1939/1960: *Н. С. Трубецкой*, Основы фонологии., Москва.

Умленски 1965: *Ив. Умленски*, Кюстендилският говор. – В: ТБД, кн. 1, Изд. БАН, С.

Фреге 1977: *Г. Фреге*, Смысл и денотат. – Семиотика и информатика., вып. 8.

Харалампиев 1992: *Ив. Харалампиев*, История на българския език., УИ, В. Търново.

Харалампиев 2001: *Ив. Харалампиев*, Историческа граматика на българския език., В. Търново.

Хауге 1987: *Х. Хауге*, Опит за дълкуване на генеричната употреба на един в българския език. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади., т.3, БАН, С.

Хитов 1979: *Хр. Хитов*, Речник на говора на с. Радовене, Врачанско. – В: БДМП, т. 9, Изд. БАН, С.

Христов 1936: *Г. П. Христов*, По-забележителни особености на кукушко – дойранския говор. – Сп. „Мак. преглед“, кн. 1, С.

Христов 1956: *Г. Христов*, Говорът на с. Нова надежда, Хасковско. – В: ИИБЕ, т. IV, с. 177 - 253, С.

Христова 2003: *Е. Христова*, Говорът на село Връбник., Изд. “Неофит Рилски”, Благоевград.

Цивян 1990: *Т. В. Цивьян*, Лингвистические основы балканской модели мира., Москва.

Цонев 1895: *Б. Цонев*, Развитие и употребление на членната форма в българския език. – Сп. „Бълг. преглед”, II, кн. 11, с. 70-93, С.

Цонев 1911: *Б. Цонев*, Определени и неопределени форми в българский език. – Ректорска реч, държана на 25. XI. 1910 г., С.

Цонев 1984: *Б. Цонев*, История на българския език., т. 2, С.

Цонев 1985: *Б. Цонев*, История на българския език., т. 3, С.

Тирић 1983: *Љубисав Тирић*, Говор Лужнице. – В: „Српски дијалектолошки зборник. Расправе и грађа.”, кн. XXIX, Институт за српскохрватски језик, Београд.

Тукановћ 1983: *Петар Тукановћ*, Говор села Горње Цапарде (код Зворника). – В: „Српски дијалектолошки зборник. Расправе и грађа.”, кн. XXIX, Институт за српскохрватски језик, Београд.

Шамрай 1989а: *Т. Шамрай*, Членувани и нечленувани имена в българския език., С.

Шамрай 1989б: *Т. Шамрай*, Типологична характеристика на категорията определеност / неопределеност (върху материал от български и фински език). – В: Годишник на СУ, ФСФ, № 1 – Езикознание, т. 80-81, С.

Шамрай 1993: *Т. Шамрай*, Още веднъж за значението на функциите на определителния член в българския език. – Сп. „Ез. и литература”, кн. 3-4, С.

Шапкарев 1967: *И. Шапкарев, Л. Близнев*, Речник на самоковския градски говор. – В: БДМП, т. 3, Изд. БАН, С.

Шклифов 1973: *Бл. Шклифов*, Костурският говор. – В: ТБД, т. 8, Изд. БАН, С.

Шклифов 1977: *Бл. Шклифов*, Речник на костурския говор. – В: БДПМ, Изд. БАН, т. 8, С.

Шклифов 1979: *Бл. Шклифов*, Долнопреспанският говор. – В: ТБД, т. 11, Изд. БАН, С.

Якобсон 1940/1971: *R. Jakobson*, Das Nullzeichen. Selected Writings, vol. 2. The Hague - Paris.

Илияна Генчева Гравалова

**ЧЛЕНУВАНЕТО НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА
В БЪЛГАРСКИТЕ ГОВОРИ**

Българска
Първо издание

Рецензенти:
доц. д-р Лучия Антонова-Василева
проф. Мери Петрова Лакова, д.ф.н.

Формат: 60/84/16
Печатни коли: 26,5
Печат „БПС” ООД

ISBN 978-619-160-346-6
Издателство „Авангард Прима”

София, 2014